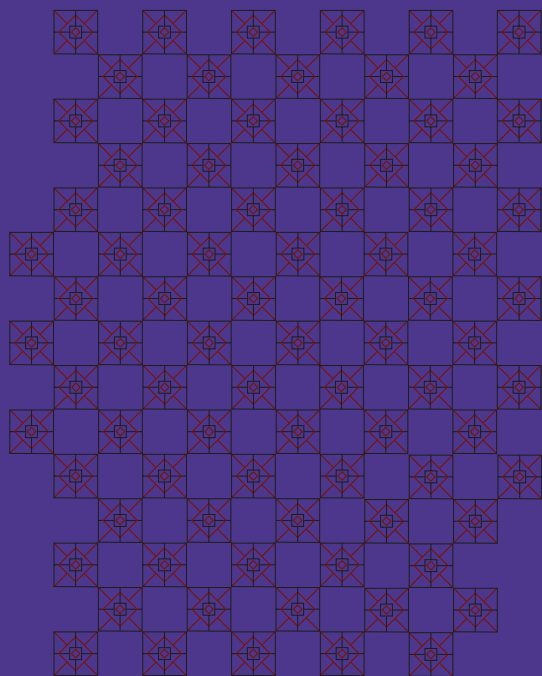
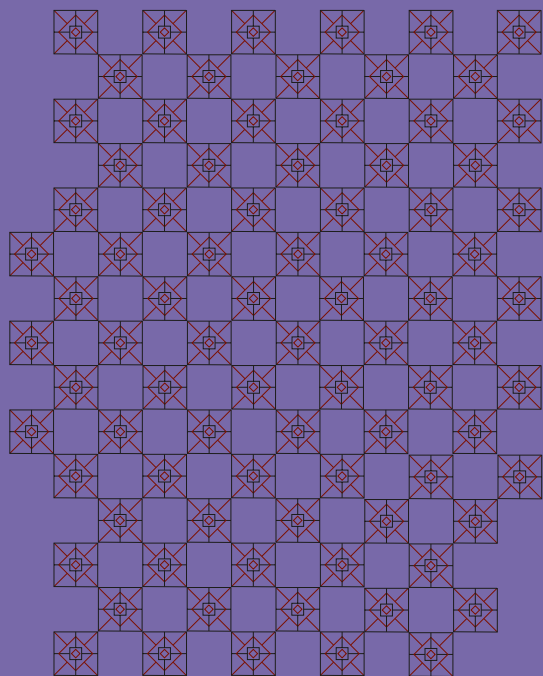

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovino pisje in
sorodna področja*

III/1

Retro **SPEKTIVE**

*Znanstvena revija za
zgodovinarstvo in
sorodna področja*

Glasilozdruženja za promocijo kulturne dediščine,
raziskav in novih tehnologij – Retrospektive

Mednarodni uredniški odbor: dr. Peter Mikša (SI) (ODGOVORNI UREDNIK),
dr. Kornelija Ajlec (SI) (GLAVNA UREDNICA),
Maja Vehar (SI) (TEHNIČNA UREDNICA),
Žiga Smolič (TEHNIČNI UREDNIK),
dr. Matija Zorn (SI),
dr. Petra Testen (SI),
dr. Božo Repe (SI),
dr. Yoshitome Kota (JP),
dr. Sanja Petrović Todosijević (SRB),
dr. Slobodan Marković (SRB),
dr. Ivan Laković (MNE).

Strokovna sodelavka: mag. Ana Marija Lamut

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji. Prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. avgusta 2020.

Prevodi: FuroCat d.o.o. (angleščina)
Naslovnica: Tjaša Krivec
Oblikovanje in oprema: Jure Stušek
Prelom in tisk: PODOBA d.o.o., Celjska cesta 7, SI-3250 Rogaška Slatina
Naklada: 100 izvodov

Cena izvoda: 15 €
Letna naročnina: 25 €

Izdaja: Združenje za promocijo kulturne
dediščine, raziskav in novih
tehnologij – Retrospektive
Slovenska cesta 9b, SI-1000 Ljubljana, Slovenija

info@retrospektive-journal.org
www.retrospektive-journal.org

ISSN: 2630-3426 (TISKANA IZDAJA)
2670-4013 (SPLETNA IZDAJA)

KAZALO VSEBINE

<i>Razprave</i>	7
NOGOMET SKOZI ZASAVSKI TEDNIK (1948–1964)	8
<i>Žiga Blaj</i>	
STALAG XVIII D (306) – NACISTIČNO TABORIŠČE ZA SOVJETSKE VOJNE UJETNIKE V MARIBORU	30
<i>Lara Iva Dreu</i>	
DAN IN ŠTAFETA MLADOSTI OD TITOVE SMRTI DO UKINITVE (1980–1987)	58
<i>Monika Kastelic</i>	
PRIHOD IN NAMESTITEV RUSKIH EMIGRANTOV V KRALJEVINO SHS V ARHIVSKIH IN AVTO/BIOGRAFSKIH VIRIH	91
<i>Petra Kim Krasnič</i>	
OD KRUPE DO ZELENE STRANKE	112
<i>EKOLOŠKO GIBANJE V 80. LETIH 20. STOLETJA</i>	
<i>dr. Božidar Flajšman</i>	
RUDNIK SENOVO IN NJEGOV VPLIV NA DRUŽINSKO ŽIVLJENJE	155
<i>Nika Radi</i>	

Nove tehnologije 177

**DIGITALNE PODATKOVNE BAZE ZA
RAZISKOVANJE PREKMURJA**

178

Sindi Časar

Kontakti avtorjev 194

Retro **SPEKTIVE**

Razprave

NOGOMET SKOZI ZASAVSKI TEDNIK (1948–1964)

FOOTBALL THROUGH ZASAVSKI TEDNIK (1948–1964)

UDK: 796.332:070"1948/1964"

Žiga Blaj

IZVLEČEK

Nogomet je univerzalni fenomen, saj ga igrajo po vsem svetu. Poleg tega ga velika večina ljudi spremlja v vlogi navijačev na stadionih ali prek različnih medijev. Članek skozi lokalni oziroma regionalni časopis Zasavski tednik, ki je izhajal tedensko v Trbovljah od leta 1948 do leta 1964, prikaže, na kakšen način se je takrat objavljalo o nogometu. Osredotočil sem se na nogometno dogajanje v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju.

Ključne besede: nogomet, časopis, Zasavski tednik, lokalna zgodovina, Trbovlje, Hrastnik, Zagorje.

ABSTRACT

Football is a universal phenomenon as it is played around the world. In addition, the vast majority of people follow him as fans in stadiums or through various media. The article through the local or regional newspaper Zasavski tednik, published weekly in Trbovlje from 1948 to 1964, shows how football was published at that time. I focused on Trbovlje, Hrastnik and Zagorje and the football events in them.

Keywords: football, newspaper, Zasavski tednik, local history, Trbovlje, Hrastnik, Zagorje.

UVOD

Bralci so razlog, da obstajajo časopisi. Ti kupijo časopis zaradi novic. V njem namreč izvejo, kaj se dogaja v njihovem mestu, kakšno je stanje v državi in po svetu. Poleg tega radi berejo različna mnenja o pomembnih vprašanjih, ki zadevajo družbo, nasploh pa radi berejo zanimive zgodbe, saj te pritegnejo zanimanje ljudi. Bralci, ki v dnevnikih niso našli, kar so iskali, so se vedno lahko zatekli h kakšnemu tedniku. V nasprotju z bralci dnevnikov so se bralci tednikov zdeli stanovitnejši. Takšnim časopisom lahko rečemo »skupnostni časopisi«, ker se osredotočajo na lokalne ali občinske novice.¹ Tedniki so bili najbolj priljubljena vrsta časopisov v Jugoslaviji. Povprečno je vsak sedmi državljani redno kupoval nekaj tednikov, medtem ko je na primer dnevni časopis v Jugoslaviji kupoval vsak sedemnajsti državljani.²

Pričujoči članek je skrajšana in predelana verzija moje magistrske naloge,³ v kateri sem analiziral sedemnajst letnikov oziroma 842 števil lokalnega oziroma regionalnega časopisa in ugotovil, v kolikšni meri in na kakšen način se je v njem objavljalo o športu. Osredotočil sem se na zasavske kraje Trbovlje, Hrastnik in Zagorje in na športno dogajanje v njih.

Omenjeni časopis je pod imeni *Zasavski udarnik (1948–1951)*, *Zasavski vestnik (1951–1955)* in *Zasavski tednik (1955–1964)* izhajal med letoma 1948 in 1964. Glede na obdobje izhajanja je zaznamoval lokalno zgodovino, saj si je ob prvi številki uredništvo zadalo cilj, da bo »prinašal vsakodnevne probleme ne samo iz industrije, temveč tudi z vseh področij ustvarjalnega dela in življenja našega okraja«.⁴

1 Kotnik, Vlado in Sandra Bašić Hrvatini. *Časopisi brez bralcev?: vzpon in zaton tiska, časnikarstva ter časopisne industrije*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2013, 63–76.

2 Žlender, Danilo. »Posleratni razvitak jugoslovenske štampe.« V: *Suvremeno novinarstvo*, ur. Božidar Novak, 398–406. Zagreb: Stvarnost, 1964, 404–405.

3 Blaj, Žiga. *»Šport skozi objave v Zasavskem tedniku (1948–1964)«*. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2019.

4 »Ob prvi številki Zasavskega udarnika.« *Zasavski udarnik*, 3. januar 1948, 3.

Zaradi prevelikega obsega sem se v pričujočem prispevku osredotočil le na nogomet, ki je bil na podlagi analize najbolj popularen šport, in prikazal njegovo delovanje skozi objave v časopisu.

V naslednjih vrsticah so prikazane najzanimivejše športne objave in dogodki, ki so se dogajali v Trbovljah, Hrastniku in Zagorju, saj je bilo športno poročanje osredotočeno predvsem na tamkajšnje dogajanje.

NOGOMET V ZASAVSKEM UDARNIKU/VESTNIKU/TEDNIKU

V Trbovljah so v obravnavanem obdobju nastopali nogometni klubi: NK Rudar Trbovlje (1945–), NK Dobrna (1952–1956, ko se preimenuje v NK Sloga), NK Retje (1951–1953, ko se preimenuje v NK Svoboda). Leta 1958 je prišlo do združitve vseh nogometnih klubov v NK Rudar Trbovlje. V Hrastniku je nastopalo NK Bratstvo (1948–64) in ŠD Rudar Hrastnik (1954–1964). Leta 1964 sta se združila pod imenom NK Hrastnik. V Zagorju je nastopal NK Proletarec Zagorje (1946–1965) in v Kisovcu NK Svoboda Kisovec (1946–1965). Leta 1965 se kluba združita v NK Zagorje.

Na najvišji ravni izmed naštetih klubov je nastopal Rudar Trbovlje, kateremu je posvečenih tudi največ objav v lokalnem časopisu, sledita pa mu zagorski Proletarec in Bratstvo iz Hrastnika. Iz teh razlogov so v sledečem poglavju predstavljeni najzanimivejši dogodki in objave, povezane z omenjenimi nogometnimi klubi.

Po osvoboditvi spomladi 1945 in vrnitvi nogometašev iz vojne so le-ti začeli širiti idejo o ustanovitvi športnega kluba v Trbovljah.⁵ Ustanovni občni zbor novega enotnega fizikturnega oziroma športnega društva z imenom SFD Rudar (sindikalno fizikturno društvo Rudar) oziroma SŠD Rudar (sindikalno športno društvo Rudar), saj se je v prvih povojnih letih športna dejavnost razvijala pod vodstvom sindikatov, se je odvijal 25. avgusta 1945. Za ime društva je bilo več predlogov: od imenovanja po predvojnem Amaterju do imenovanja po kraju Trbovlje. Društva s takimi imeni so obstajala v predvojni Jugoslaviji, in da se ne bi zaradi tega

5 Petrič, Alfred. »Zapiski o nogometu po osvoboditvi.« V: *30 let športa v Trbovljah: 1922 – 1952*, 111–135. Trbovlje: športno društvo "Rudar", 1952, 111.

nadaljevala klubaštvo, si je članstvo izbralo ime Rudar. Na začetku je društvo imelo trinajst sekcij: foto sekcija, namizno-teniška, nogometna, smučarska, šahovska, telovadna, teniška, kolesarska, lahkootletska, strelska, taborniška, plavalna in planinska sekcija. V prvem letu obstoja je aktivno delovalo le prvih sedem naštetih sekcij.⁶ Zagorski športniki so že mesec prej, julija 1945, ustanovili Fizkulturno društvo Zagorje.⁷ Tudi Hrastničani so v drugi polovici tega leta pod okriljem FD Hrastnik ustanovili nogometno sekcijo NK Jedinstvo. Sekcija je delovala do avgusta 1948, ko je potekal ustanovni zbor SŠD Bratstvo. Nogometaši so imeli finančno podporo Steklarne, člani društva pa so bili tudi zaposleni v rudniku in kemični tovarni, kar upraviči društveno ime Bratstvo.⁸

29. maja 1948 se je ob prvi reorganizaciji športa ustanovila Nogometna zveza Slovenije (NZS), zajemala pa je sedem poverjeništev, ki so jih naslednje leto zamenjali štirje nogometni oblastni odbori. Kasneje so bili razpuščeni in zopet zamenjani s poverjeništvimi s to razliko, da je bilo namesto dolenskega poverjenišтва vzpostavljeno trboveljsko.⁹ Z namenom, da se nogomet razvije tudi v krajih, kjer še ni društev, ki tekmujejo v republiški ligi, se je v Trbovljah formiralo nogometno poverjenišтво za Zasavje. Obsegalo je vse nogometne klube od Litije do Brežic. Teh klubov je bilo osem, in sicer Predilec-Litija, Kisovec-Zagorje, Rudar-Hrastnik, Ivan Cankar-Sevnica, Krmelj-Št. Janž, Razlag-Brežice, Rajhenburg in Dobova. Poleg teh klubov so v prvenstvenih tekmah poverjenišтва sodelovale tudi druge ekipe klubov, ki so tekmovali v slovenski ligi, in sicer Proletarec Zagorje, Bratstvo Hrastnik in Rudar Trbovlje.¹⁰

Rudar je prvenstveno sezono NZS 1947/48, v kateri je tekmovalo osem klubov, končal na šestem mestu, v tekmovanju za Titov pokal pa prišel med šestnajst najboljših in nesrečno izpadel po žrebu, potem ko

6 Jerman, Gregor. *Šport v Trbovljah*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2010, 8.

7 Rozina, Roman. *Kos s sapo napihnjene usnja*. Zagorje ob Savi: Občina, 2002, 22.

8 Klenovšek, Srečko. *100-letni športni mozaik Hrastnika*. Hrastnik: Športna zveza, 2014, 230–231.

9 Stepišnik, Drago. »Od Ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije.« V: *50 let ustanovitve vodstvene nogometne organizacije na Slovenskem*, ur. Drago Stepišnik, 7–83. Ljubljana: Nogometna zveza Slovenije, 1970, 53.

10 »Ustanovljeno je nogometno poverjenišтво za Zasavje.« *Zasavski udarnik*, 9. junij 1950, 4.

so z Zagrebom odigrali neodločeno.¹¹ Proletarec pa je z dobrimi igrami postal prvak celjskega okrožja in se uvrstil v II. slovensko ligo.¹²

Morda kot najzanimivejši dogodek sezone 1947/48 velja izpostaviti gostovanje beograjske Crvene Zvezde v Trbovljah, kar so zapisali tudi v Zasavskem udarniku.

Največja športna prireditev letošnje sezone je bil brez dvoma nastop beograjskih športnikov, ki so nastopili v prijateljski nogometni tekmi proti trboveljskemu Rudarju v petek 6. avgusta. Za tekmo je vladalo ogromno zanimanje. Vkljub delovnemu dnevu se je zbralo preko 1500 ljudi, ki so bili priča lepe in zanimive igre. Glas in uspehi moštva Crvene zvezde so dali temu srečanju še bolj zanimivo obeležje. Res je, da moštvo Crvene zvezde ni izrazilo svoje premoči v golih, pokazalo pa je lepo tehnično igro, polno lepih potez. /.../ Rezultat 3 : 0 za Crveno zvezdo je uspeh za Rudarja, čeprav bi lahko trdili, da bi tudi moštvo Rudarja zaslužilo po igri vsaj častni gol. V predtekmi je aktiv Cementarne premagal aktiv Vzhodnega obrata s 5 : 2.¹³

Naslednja sezona je bila zaznamovana z uspehi članske in mladinske ekipe Rudarja. Članska ekipa je osvojila tekmovanje za zimski pokal NZS, poleg tega pa je v prvenstvu Slovenije zasedla odlično drugo mesto.

Na stadionu Železničarja v Mariboru sta v nedeljo, 13. III. 1949, odigrali Sobota in Rudar finalno tekmo za zimski pokal NZ Slovenije. Za tekmo je bilo v Mariboru in v revirjih precejšnje zanimanje. Približno 2000 gledalcev je prišlo na igrišče, da si ogledajo najresnejšega kandidata, za prvo mesto v slovenski ligi. Tekma ni bila na posebni tehnični višini, pač pa je bila precej živahna in borbena. Obe moštvi sta se požrtvovalno borili, pri čemer je imel Rudar od igre več in z rezultatom 2 : 1 (1 : 0) odločil tekmo v svojo korist. /.../ Po končani tekmi je podpredsednik Nogometne zveze Slovenije, tov.

¹¹ Petrič, Alfred. »Nogometni klub Rudar.« V: *50 let nogometne igre v Trbovljah: 1922 – 1972*, 61–83. Trbovlje: Nogometni klub Rudar, 1972, 63.

¹² Rozina, Kos s sapo napihnjene usnja, 23.

¹³ »FD Crvena Zvezda (Beograd) : SFD Rudar 3:0 (1:0).« *Zasavski udarnik*, 13. avgust 1948, 4.

*Bajcar, čestital zmagovalnemu moštvu Rudarja in mu predal lep pokal v trajno last.*¹⁴

Mladinsko tekmovanje je v sezoni 1948/49 potekalo v prvi in drugi skupini, slovenski prvak pa je postal zmagovalec prve skupine.¹⁵ Pot do slovenskega mladinskega naslova je bila za Rudar trnova. Finalno srečanje z ljubljanskim Železničarjem so morali namreč odigrati kar trikrat. Prvo srečanje v Ljubljani se je končalo neodločeno, povratna tekma v Trbovljah se je po rednem delu končala dve proti dve, v podaljšku pa so domači gostom nasuli še štiri gole, o čemer priča spodnja objava.¹⁶

*Z nedeljsko tekmo si je mladinsko moštvo Rudarja osvojilo častni naslov mladinskega prvaka Slovenije v nogometu. Za tekmo je vladalo v revirjih veliko zanimanje, vendar se nam zdi čudna odločitev Nogometne zveze Slovenije, ki je določila tekmo za dopoldanske ure samo zato, da bi lahko mladinci Železničarja prisostvovali popoldanski tekmi v Ljubljani. V bodoče želimo, da se tekma določi sporazumno z obema moštvoma, ker je treba upoštevati, da se je v nedeljo dopoldne v Trbovljah delalo in da je marsikdo zaradi tega izostal od dela, ki bi ga lahko drugače vestno izvršil. Ko se borimo za plan v industriji, je potrebno, da izvršujemo plan tudi v fizikulturi z ozirom na položaj in razmere. Mladinsko moštvo Rudarja je nastopilo v najmočnejši postavi ter pokazalo igro, ki je bila na tehnični višini. Tudi gostje niso zaostajali, vendar pa so v podaljšku igre popolnoma odpovedali. /.../ . Končni rezultat 6 : 2 je rezultat, ki je prinesel mladincem Rudarja častni naslov mladinskega prvaka Slovenije v nogometu.*¹⁷

Ta tekma je bila zaradi suma nedovoljenega podaljška s strani NZS sicer razveljavljena, vendar je v ponovnem srečanju zopet zmagal Rudar

14 »Lep uspeh trboveljskega Rudarja v tekmovanju za zimski pokal NZS.« *Zasavski udarnik*, 18. marec 1949, 4.

15 Stepišnik, »Od ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije«, 69.

16 Alič, Zvone. »Trboveljski mladinci so se borili za najvišji naslov.« *V: 30 let športa v Trbovljah: 1922 – 1952*, 104–111. Trbovlje: športno društvo "Rudar", 1952, 104.

17 »Mladinsko moštvo Rudarja si je osvojilo častni naslov prvaka Slovenije v nogometu.« *Zasavski udarnik*, 24. junij 1949, 4.

z ena proti nič in si priigral pravico nastopa na zaključku državnega prvenstva v Makedoniji v začetku julija 1949.¹⁸

Pot trboveljskih mladincev je bila od 30. junija 1949, ko so se igralci zvečer zbrali v klubskem lokalu, pa do konca državnega prvenstva 20. avgusta 1949 polna anekdot. Brez obljubljene rezervacije vagona s strani NZS so si morali na trboveljski železniški postaji člani odprave izboriti sedeže na vlaku, polnem vojakov. Šele v Zagrebu so dobili malo večji prostor v tretjem razredu. Igralcev to ni pretirano zmotilo, saj so kmalu začeli prepevati, kasneje pa le zatisnili oči in zaspali. Potem ko so se v Beogradu srečali z visokimi hrvaškimi mladinci iz Dinama in Hajduka, jim je malce padla morala, a so dejali, da se bodo borili na vso moč. V Skopju je bil dnevni red moštva strogo odrejen: vstajanje ob sedmih, umivanje, telesne vaje, prepovedano je bilo samostojno pohajkovanje po mestu, pitje alkoholnih pijač, pitje vode izven hotela kljub vročini. Ker so se vseh teh pogojev slovenski mladinci vestno držali, so bili tudi s strani vodstva tekmovanja nagrajeni z nazivom najbolj disciplinirane ekipe tekmovanja.¹⁹

Rudarju so v težki skupini z borbena in požrtvovalno igro uspeli izvrstni nastopi. Z neodločenim izidom proti Čeliku iz Zenice (BIH), zmago proti Slogi iz Novega Sada (AP Vojvodina)²⁰ in končno zmago proti Dinamu iz Zagreba (HRV) so se uvrstili v veliki finale.

Ker pa je bilo tekmovanje v drugi skupini, kjer so nastopali Hajduk (HRV), Rabotnički (SRB) in Vardar (MAK), neodločeno, so morali tekme odigrati še enkrat, tako da so Slovenci na nasprotnika v finalu čakali še en teden. Na finalni tekmi pa je potem trboveljski Rudar žal moral priznati premoč domačemu Vardarju. V Zasavskem udarniku so temu dogodku namenili več kot eno stran.

Na letošnjem državnem mladinskem prvenstvu v nogometu, ki je bilo v Skopju, je zastopal republiko Slovenijo SŠD Rudar, mladinski prvak Slovenije

18 Petrič, Alfred. »Uspehi mladincev.« V: *50 let nogometne igre v Trbovljah: 1922 – 1972*, 83–95. Trbovlje: Nogometni klub Rudar, 1972, 84.

19 Alič, »Trboveljski mladinci so se borili za najvišji naslov«, 104–109.

20 Avtonomna pokrajina Vojvodina.

za leto 1949. Prvič si je mladinsko moštvo Rudarja osvojilo ta naslov. Mnogo je bilo vloženega truda, da se je iz mladih rudarskih fantov vzgojilo trdno moštvo, ki je danes eno izmed najboljših mladinskih moštev v državi. Takoj po osvoboditvi leta 1945 si je vodja nogometne ekipe Rudarja, tovariš ing. Petrič, zadal nalogo, vzgojiti iz mladih fantov moštvo, ki bo v bližnji bodočnosti lahko tudi izpolnilo vrsto liginega moštva. Prva leta mladinsko moštvo še ni dosegalo velikih uspehov. V letu 1947 je bilo celotno mladinsko moštvo Rudarja na gradnji proge Šamac–Sarajevo. V Trbovlje so se vrnili zagoreli in močni. Igrali so 1947 in 1948 za republiško prvenstvo, toda vedno so izgubili v finalu. Ta neuspeh pa jim ni vzel volje. Uprava Rudarja, kakor tudi mladinci, so posvetili vso skrb pravilnemu treningu, ki jim je prinesel v letošnjem letu zaželeni uspeh.²¹

Razberemo lahko, da so v zelo kratkem obdobju mladinci naredili velik napredek in dosegli zavidljiv uspeh, kar je prineslo evforijo tudi v domače mesto.

Slika 1: Moštvo Rudarja na mladinskem prvenstvu Jugoslavije v nogometu v Skopju, 3. julij 1949.²²

21 »Mladinsko moštvo SŠD Rudarja je doseglo na mladinskem prvenstvu FLRJ v Skoplju II. mesto.« *Zasavski udarnik*, 29. julij 1949, 7.

22 Vir: Arhiv Zasavski muzej Trbovlje.

Veliko število Trboveljčanov je pričakovalo mladince Rudarja. Vlak se je ustavil, v pozdrav je igrala godba. Še nikoli niso v zgodovini revirjev sprejemali nogometašev na ta način. V imenu Rudarja je nogometaše pozdravil ing. Petrič in jim čestital k uspehu. Pred restavracijo v Trbovljah pa je čakala večtisočglava množica, ki je v špalirju in s cvetjem dočakala mlade reprezentante, ki so tako uspešno zastopali slovenski nogomet. Pionirsko moštvo je v dresih podarilo vsakemu igraču šopek cvetja. Vzkliki in godba, mladinci pa so bili veseli in solzni po tako lepem sprejemu. V imenu Okrajnega komiteja KPS Trbovlje jim je čestital in jih pozdravil tovariš Pečar Otmar.²³

Leto 1950 je mladinsko tekmovanje potekalo v enotni ligi, v katero so se klubi uvrstili prek kvalifikacij. Mladinsko moštvo Rudarja je ubranilo naslov slovenskih prvakov.

Mladinsko nogometno moštvo Rudarja si je tudi letos priborilo častni naslov prvaka Slovenije v nogometu. Nihče ni mislil, da se bo pomlajeno moštvo Rudarja uspešno uveljavilo v tekmovanju v mladinski nogometni ligi, saj se je sestava njegove enajsterice proti lanskemu moštvu skoraj popolnoma spremenila. Za zmago se je treba seveda boriti, prav tako pa tudi redno obiskovati treninge. Mladinci Rudarja so pod vodstvom tov. inž. Petriča redno hodili k vajam in tako dosegli v tekmovanju za naslov prvaka Slovenije lepe uspehe.²⁴

Z osvojitvijo slovenskega prvenstva si je moštvo pridobilo pravico tekmovanja v zaključnem prvenstvu države, ki je potekalo po dvojnem oz. t. i. kup sistemu. Nasprotnik Rudarja je bilo Sarajevo, prvak BiH. V Trbovljah so domači zmagali štiri proti dva, v gosteh pa izgubili štiri proti ena in zaradi slabše razlike v golih izpadli.²⁵

Člani Rudarja so se uvrstili v tretjo zvezno ligo, potem ko so prejšnjo sezono v slovenski prvi ligi zasedli drugo mesto.

23 »Trbovlje so sprejele fizikulturnike-nogometaše.« *Zasavski udarnik*, 29. julij 1949, 8.

24 »Rudar – mladinski prvak Slovenije v nogometu.« *Zasavski udarnik*, 11. avgust 1950, 4.

25 Petrič, »Uspehi mladincev,« 86.

Nogometno moštvo trboveljskega Rudarja, ki je lani osvojilo II. mesto v tekmovanju v slovenski ligi, ter mladinsko moštvo, ki je častno zasedlo II. mesto v državnem prvenstvu Jugoslavije, je takoj v jeseni pristopilo k sistematičnemu treningu pod vodstvom trenerja tovariša Dukoviča in s pomočjo predsednika tov. ing. Petriča. Vso pomoč so športnemu društvu Rudar nudili tudi uprava rudnika in ostala podjetja ter sindikalna podružnica rudarjev. Moštvo Rudarja, ki je bilo določeno, da tekmuje v kvalifikacijskih tekmah za vstop v III. zvezno ligo, se je za to tekmovanje temeljito pripravilo. Glavni odbor sindikatov in rudarska podružnica sta moštvu omogočila zimski trening v Lovranu, kar je mnogo pripomoglo, da je moštvo Rudarja doseglo uspeh in se kvalificiralo za III. zvezno ligo.²⁶

Rudar je dosegel predzadnje mesto in bil tik pred drugim slovenskim predstavnikom – Železničarjem iz Ljubljane. Po tej izvedbi je bil tretja zvezna liga ukinjena, Rudar pa se je prek kranjskega Korotana kvalificiral v drugo zvezno ligo v letu 1951.²⁷

Uvrstitev v drugo zvezno ligo je bil največji uspeh trboveljskega in zasavskega nogometa v obdobju, ki ga obravnavam. Za podoben primer lahko navedem uspeh dvajset let pozneje, ko je leta 1972 ekipa Rudarja prvič osvojila člansko prvenstvo SR Slovenije, čemur so sledile uspešne sezone, ko je moštvo Rudarja še dvakrat osvojilo prvenstvo in tako tudi trikrat tekmovalo v zvezni ligi.²⁸

Leta 1951 je poleg Rudarja v drugi zvezni ligi nastopalo še eno slovensko moštvo, in sicer Odred (kasnejša Olimpija). Rudar je izmed šestnajstih ekip zavzel štirinajsto mesto, Odred pa je bil osmi.²⁹

Z doseženo uvrstitvijo je Rudar izpadel iz druge zvezne lige, a je imel priložnost prek kvalifikacijskih tekem obstati. To mu je tudi uspelo, vendar se je liga razpustila in spomladi 1952 so vsi slovenski klubi zopet igrali v republiški ligi.³⁰

26 »Trboveljski Rudar, novi član III. zvezne nogometne lige.« *Zasavski udarnik*, 6. maj 1950, 8.

27 Petrič, »Zapiski o nogometu po osvoboditvi«, 128.

28 Jerman, *Šport v Trbovljah*, 42.

29 Stepišnik, »Od Ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije«, 72.

30 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 67.

V republiški ligi leta 1952 je moštvo Rudarja doseglo tretje mesto, v tekmovanju za pokal Tita pa se je uvrstilo med šestnajst najboljših v državi, nato jih je premagal Radnički iz Niša.³¹ Tega leta so bila poverjenišтва v okviru NZS ukinjena, nadomestile pa so jih ljubljanska, mariborska in kopraska podzveza. Naslednje leto so ustanovili tudi celjsko podzvezo leta 1954 pa podzvezo v Kranju in Murski Soboti.³²

Leta 1953, ko so se klubi zopet preimenovali v sekcije, je

predstavnikom Nogometne zveze LRS in Nogometnega saveza Hrvatske na najvišjem nogometnem forumu uspelo prodreti s predlogom, da se že v novi sezoni osnuje hrvatsko-slovenska nogometna liga. /.../ Mešana hrvatsko-slovenska nogometna liga je štela 10 članov, in sicer 6 hrvatskih klubov (Proleter Osijek, Metalac Zagreb, Kvarner Reka, Tekstilac Varaždin, Šibenik in Slavija iz Karlovca) in štiri prvoplasirane klube iz slovenske republiške lige (Odred Ljubljana, Branik Maribor, Rudar Trbovlje in Železničar Ljubljana).³³

Rudar je bil v novoustanovljeni medrepubliški ligi zadnji in izpadel v vzhodno skupino republiške lige. Tam je v sezoni 1953/54 razočaral, saj je bil tretji in se ni ekspresno vrnil v višje tekmovanje.³⁴ Zagorski Proletarec je v isti ligi sezono sklenil mesto za Rudarjem,³⁵ nogometašem Bratstva iz Hrastnika pa je uspel prvi večji uspeh, saj so bili zmagovalci nogometne podzveze Celje.³⁶

V prvenstvenem tekmovanju vzhodne skupine 1954/55 je v jesenskem delu prvenstva Rudar zasedel drugo mesto z eno točko manj kot Sobota, ki se je plasirala pred njega, na koncu pa vendarle uspel zasesti prvo mesto. Bratstvo iz Hrastnika je bilo tretje, Proletarec iz Zagorja pa šesti. Prvenstvo vzhodne skupine je tako prineslo kar nekaj medsebojnega

31 Prav tam, 68.

32 Stepišnik, »Od Ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije,« 53.

33 »Pred začetkom tekmovanja v hrvatsko-slovenski nogometni ligi.« *Zasavski vestnik*, 25. september 1952, 6.

34 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 69–70.

35 Rozina, *Kos s sapo napihnjenega usnja*, 36.

36 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 231.

rivalstva v Zasavju, predvsem pa tako imenovan zasavski derbi³⁷ med trboveljskim Rudarjem in zagorskim Proletarcem.³⁸ Aprila 1955 se je tekma med večnima tekmečema končala z zmago Rudarja s pet proti nič. Poročevalec s tekme je zapisal, da se je zasavski derbi v nedeljo končal v Zagorju z zmago boljših Trboveljčanov.³⁹

Naslov prvaka vzhodne skupine je Rudarju prinesel kvalifikacijski tekmi z Novo Gorico, prvakom zahodne skupine. Nova Gorica je bila boljša in se je uvrstila v consko ligo. Z naslednjo sezono 1955/56 se je tekmovanje zopet spremenilo, saj se je osnovala varaždinsko-mariborsko-celjska (VMC) področna liga, v katero sta se uvrstila Rudar z drugim mestom in Bratstvo iz Hrastnika s tretjim mestom.⁴⁰

Tretje mesto v prvenstvu vzhodne skupine je bil za klub iz Hrastnika velik uspeh, kar je pospremil tudi lokalni časopis.

*Hrastničani so lahko zadovoljni, če ne kar nekoliko ponosni na svojega nogometnega predstavnika ŠD Bratstva; tretje mesto na lestvici predstavnikov vzhodne cone Slovenije je zanj pač častno in – zaslužen. Organizacijska učvrstitev upravnega odbora, zavest članstva, predvsem članov prvega nogometnega moštva, redno obiskovanje treningov, znatna podpora upravnega odbora in delavskega sveta Steklarne, pa tudi delavcev tega kolektiva in končno tudi pomoč ljudskega odbora mestne občine v Hrastniku – to so temelji, na katerih je nogometni klub Bratstva zgradil svojo letošnjo igro v prvenstvenih tekmah in dosegel tako lep uspeh.*⁴¹

37 Derby oziroma derbi je ime za letno dirko konjev Epsom Downs v Angliji in dirko Kentucky Derby, ki poteka vsako leto v Louisvilleu v Kentuckyju. Prvotna dirka je potekala leta 1790 na pobudo Edwarda Stanleya, dvanajstega grofa Derbyja. Beseda »derbi« je bila kratica za dirko in zatem so podobne dirke postale znane tudi kot derbiji. Sčasoma je bil izraz »derbi« uporabljen za opis kakršnega koli športnega tekmovanja, ki je pritegnilo velik interes, in je kasneje označilo nogometne tekme med bližnjimi tekmeči, za kar se je uveljavil izraz »lokalni derbi«. Cashmore, Ellis. *Sports culture: an A–Z guide*. London; New York: Routledge, 2003, 85.

38 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 73.

39 »Zaslužena zmaga Rudarja nad Proletarcem.« *Zasavski vestnik*, 20. april 1955, 6.

40 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 73–74.

41 »Uspehi "Bratstva" iz Hrastnika.« *Zasavski tednik*, 30. julij 1955, 7.

Rudar je v VMC ligi, kjer je tekmovalo dvanajst ekip, zasedel tretje mesto, Bratstvo pa enajstega in je izpadlo.⁴² Sledečo sezono 1956/57 se je Rudarju v ligi pridružil drug revirski predstavnik, Proletarec iz Zagorja, ki se je vanjo uvrstil z osvojitvijo prvega mesta v prvenstvu mariborsko-celjske nogometne podzveze 1955/56. Mariborski Branik je osvojil naslov prvaka, Rudar je bil drugi, Proletarec pa zadnji in je izpadel.⁴³ NK Bratstvo je v tej sezoni igral v drugi vzhodni slovenski ligi, kjer je zasedel tretje mesto v konkurenci dvanajstih ekip.⁴⁴

Na občnem zboru športnega društva Rudar 8. marca 1957 so zbrani ugotavljali, da je šport številka ena v Trbovljah še vedno nogomet. Poročilo, objavljeno v časopisu, je obelodanilo, da je

med posameznimi sekcijami imela največ uspeha nogometna sekcija, ki je sodelovala v tekmovanjih kar s sedmimi moštvi. Prvo moštvo je sodelovalo v varaždinsko-mariborski nogometni ligi, drugo moštvo je tekmovalo v zasavski ligi, mladinci z dvema moštvoma in pionirji kar s tremi moštvi. Največji uspeh so dosegli mladinci⁴⁵ in pionirji, ki so osvojili častne naslove prvakov Slovenije.⁴⁶

Vse boljše uvrstitve Rudarja v VMC ligi so vrhunec doživele s sezono 1957/58, ko se je trboveljska ekipa zavihtela na prvo mesto, s čimer so si priborili kvalifikacije za vnovič vzpostavljeno drugo zvezno ligo. Skupaj z Odredom iz Ljubljane in Metalcem iz Siska se je potegovala za nov uspeh, a v nameri ni uspela, saj je zaradi boljše razlike v golih v drugo zvezno ligo napredoval Odred.⁴⁷ Trboveljska Svoboda, hrastniška kluba NK Bratstvo in ŠD Rudar (ustanovljen 1954) in zagorski Proletarec so v

42 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 74.

43 Rozina, *Kos s sapo napihnjene usnja*, 37.

44 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 234.

45 Mladinci trboveljskega Rudarja so v obdobju od leta 1946 pa do leta 1970 kar šestkrat postali slovenski mladinski prvaki (1949, 1950, 1956, 1958, 1959, 1966); Stepišnik, »Od ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije«, 69.

46 »Najmočnejše orožje društva "Rudar" je mladina.« *Zasavski tednik*, 16. marec 1957, 7.

47 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 75.

sezoni 1957/58 igrali v ligi celjske podzveze, kjer pa niso dosegli vidnejših uspehov.⁴⁸ Leta 1958 so po

*dolgotrajnih razpravah v posameznih športnih društvih, v raznih organizacijah in časopisju /.../ spregovorili o združitvi trboveljskih športnih društev tudi trboveljski komunisti. Po naročilu in razpravi o športnih problemih v občini so soglasno sprejeli sporočilo občinskega komiteja KZ, ki pravi, da je v sedanjih okoliščinah za Trbovlje najprimernejša združitev vseh športnih društev v eno športno društvo.*⁴⁹

Združenje v enotno društvo Rudar je končalo nekajletno obdobje delovanja ŠD Svobode, Sloge in Rudarja. Prvo in najpomembnejše delovno področje novega društva je bila še naprej množičnost ter njena nadaljnja in močnejša krepitev v gojitvi telesne kulture. To je pomenilo skrb za pritegnitev čim večjega števila mladih in skrb za pritegnitev delavcev, ki so jim za opravljanje napornega dela potrebne fizične moči, v prostem času pa zdravo razvedrilo.⁵⁰

Trboveljski Rudar je vse naslednje sezone obravnavanega obdobja nastopal v enotni slovenski conski ligi (prva slovenska nogometna liga), ki se je začela s sezono 1958/59. *»Končno bomo vendarle prišli do enotne slovenske lige v nogometu in ne bomo več cepili naših sil vsepovsod naokoli,«* so zapisali v jubilejni številki ob deseti obletnici izhajanja *Zasavskega tednika*.⁵¹

Prvo moštvo Rudarja je štirinajst prvenstvenih sezon tekmovalo v tej ligi in zasedalo mesta od drugega do desetega. Vnovičen preboj jim je uspel v sezoni 1971/72, ko so postali državni prvaki.⁵² Športni dogodki udeležencem včasih ne prinesejo samo veselja, ampak tudi kar precej nejevolje.

48 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 234.

49 »Združitev športnih društev v Trbovljah.« *Zasavski tednik*, 25. julij 1958, 1.

50 »Kaj pričakujemo od novega športnega društva.« *Zasavski tednik*, 1. avgust 1958, 5.

51 »Enotna slovenska liga v nogometu.« *Zasavski tednik*, 1. januar 1958, 31.

52 Petrič, »Nogometni klub Rudar«, 77.

Telesna vzgoja mora postati stvar, za katero naj bi bila zainteresirana vsa družba, pri čemer morajo igrati veliko vlogo vse politične in druge družbene organizacije, zlasti pa sindikati in mladina. Ni dovolj skrbeti samo za športne prireditve, da ima športno društvo toliko in toliko sekcij, ki naj dosegajo na svojem področju uspehe, temveč je in mora biti ena izmed osnovnih nalog celotne družbe, od športnih društev do ostalih organizacij – vzgoja človeka. Šport naj ljudi združuje, ne pa razdvaja. Ali je res potrebno, da nastanejo na primer zaradi ene same nogometne tekme ali podobno med ljudmi umetni mostovi, ki razdvajajo in povzročajo hudo kri ter imajo neljube posledice, ki se težko odpravijo? – Po sredi pa je še klubska nestrpnost – klubaštvo. Kakor se borimo po eni strani v jugoslovanskem merilu za bratstvo in enotnost narodov, je treba, da se za to borimo tudi v slovenskem in ožjem lokalnem merilu – ne pa, da ena sama nogometna tekma povzroči med ljudmi nova trenja in sovraštvo.⁵³

Takole je Stane Šuštar, odgovorni urednik Zasavskega tednika, med drugim komentiral neljube dogodke, ki so se zgodili na prvenstvenem derbiju enotne slovenske conske lige med domačim trboveljskim Rudarjem in Mariborom, ki se je končal z neodločenim izidom tri proti tri.

Slika 2: Izgredi po tekmi z Mariborom oktobra 1958.⁵⁴

Zgoraj naveden nešportni madež je bil popolno nasprotje namena fizkulturnega pokreta in nalog nove fizkulture, ki si jih je po osvoboditvi Jugoslavija zadala za obnavljanje športnega življenja.

⁵³ »Šport naj združuje – ne pa razdvaja.« *Zasavski tednik*, 17. oktober 1958, 1.

⁵⁴ Vir: Arhiv Zasavski muzej Trbovlje.

Hrastniška kluba NK Bratstvo in ŠD Rudar (ustanovljen 1954) sta v sezoni 1958/59 pristopila k ljubljanski nogometni podzvezi zaradi nezadovoljstva, katerega vzrok je bilo delovanje celjske nogometne podzveze, ki naj bi skrbela bolj za nogometne klube iz svoje okolice, ostale pa zanemarjala. V ljubljanski nogometni podzvezi sta oba kluba zasedla sredino prvenstvene razpredelnice.⁵⁵ Nogometašem Proletarca pa so se v ligi celjske podzveze pridružili še nogometaši kisovške Svobode, ki so si tekmovanje v višjem rangju priborili z uspešnim nastopanjem v drugi celjski podzvezni ligi. Vse prvenstvo se je Proletarec gibal pri vrhu, med tem pa je bila Svoboda pri dnu lestvice.⁵⁶ Naslednjo sezono 1959/60 je bil Proletarec premeščen v prvo ligo ljubljanske nogometne podzveze, tja pa se je uvrstila tudi Svoboda, ki je v kvalifikacijah izločila kočevski Rudar. Skupaj so tako v prvi ligi ljubljanske nogometne podzveze nastopali hrastniški Bratstvo in Rudar, zagorski Proletarec in kisovška Svoboda. Na njihovih tekmah je bilo vedno vroče in marsikdaj se je zgodil tudi kakšen incident, podoben tistemu med trboveljskim Rudarjem in Mariborom.⁵⁷

Kisovška Svoboda je izpadla v nižjo raven tekmovanja, ostali prej omenjeni zasavski klubi pa so tekmovali v istem rangju. Zanimivost je, da je bil na koncu tekmovalne sezone ljubljanske nogometne podzveze 1960/61 ŠD Rudar Hrastnik edinkrat boljši od NK Bratstva, saj je osvojil tretje, Bratstvo pa četrto mesto. Svoboda si je za sezono 1961/62 ponovno priigrala prvo ligo ljubljanske nogometne podzveze, med tem pa je Proletarec ždel na mestu brez napredovanja. NK Bratstvo je bil najboljši izmed zasavskih klubov, saj je v ligi zasedel drugo mesto – za Grafičarjem.⁵⁸

Eno najzanimivejših gostovanj zasavskega nogometa je potekalo teden dni po koncu prve konference neuvrščenih v Beogradu, 14. septembra 1961, ko se je v okviru turneje po Sloveniji v Trbovljah ustavila

55 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 234.

56 Rozina, *Kos s sapo napihnjenega usnja*, 44.

57 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 235.; Rozina, *Kos s sapo napihnjenega usnja*, 44–45.

58 Prav tam, 235; Prav tam, 46.

reprezentanca Gvineje in odigrala tekmo z domačim Rudarjem. Poročevalec s tekme je zapisal:

V četrtkovi mednarodni prijateljski tekmi, kateri je prisostvovalo nad 3000 gledalcev, sta se pomerila moštvo Rudarja in reprezentanca Gvineje. Gostje so pokazali zelo hiter in zadovoljiv nogomet. Zlasti dobri so bili v startih na prvo žogo, tako da je imela obramba Rudarja veliko dela. Zanimivo je, da so prvi štirje goli padli v prvih šestih minutah igre. Rahla terenska in tehnična premoč Rudarja se je kmalu razbila v hitrih napadih in startih na prvo žogo gostov. V drugem delu igre so bili gostje, ki so uspeli končno izenačiti rezultat, celo boljši. Trboveljski ljubitelji nogometa so bili zadovoljni s prikazano igro gostov. Sodnik Jakše iz Ljubljane je zadovoljivo vodil srečanje.⁵⁹

Slika 3: Gostovanje reprezentance Gvineje.⁶⁰

Z letom 1962 so v Zasavskem tedniku vsak teden objavljali tudi krajša poročila o zasavskih zastopnikih v ljubljanski nogometni podzvezi. S tem so »želeli vsem ljubiteljem okroglega usnja prikazati tudi prizadevanja in borbe zagorskega Proletarca, kisovške Svobode, Litije ter hrastniških zastopnikov Bratstva in Rudarja za čim boljši plasma v tej skupini.«⁶¹

⁵⁹ »Reprezentanca Gvineje : Rudar 4:4 (2:4).« *Zasavski tednik*, 21. september 1961, 5.

⁶⁰ Gostovanje reprezentance Gvineje, *Zasavski tednik*, 21. september 1961, 5.

⁶¹ »Najboljše Bratstvo.« *Zasavski tednik*, 20. december 1962, 21.

Sezona 1963/64 je pomenila nov mejnik v zgodovini hrastniškega nogometa. Nogometni klub Bratstvo je namreč v kvalifikacijah za vstop v prvo slovensko ligo bil boljši od Kopra.

V drugi kvalifikacijski tekmi za vstop v Slovensko nogometno ligo je hrastniško Bratstvo izgubilo s Koprom z rezultatom 3 : 1. Pred okrog 600 gledalci je tekmo odlično vodil sodnik Tavzes iz Ljubljane. /.../ Izdatna zmaga v prvi tekmi v Hrastniku (9 : 1) je Bratstvu zadostovala za uvrstitev v slovensko nogometno ligo – kot drugemu predstavniku Zasavja.⁶²

Še ne mesec dni kasneje, 24. avgusta 1964, je prišlo do uradne združitve NK Bratstva in ŠD Rudarja Hrastnik in nogometaši so v prvi ligi nastopali pod imenom NK Hrastnik.⁶³ Pričakovanja ob združitvi obeh športnih društev v Hrastniku so v Zasavskem tedniku pospremili s komentarjem, da »v skladu z nadaljnjim razvojem na vseh področjih družbenega življenja pričakujejo v Hrastniku odslej tudi v športu večji razvoj in množičnost«. ⁶⁴ V novem enotnem športnem društvu Hrastnik so si želeli uspešneje razvijati kvaliteten šport in omogočiti razvoj vseh športnih panog, poleg tega pa uresničiti načela o enotnem financiranju športne dejavnosti v komuni in v skladu z razvojem komune začrtati tudi nadaljnji razvoj športa.

Že prej, na junijski tekmi leta 1961 v Hrastniku proti KAC-u iz Celovca, so domači nogometaši nastopili v postavi, sestavljeni iz obeh klubov (NK Bratstvo in ŠD Rudar Hrastnik), in zmagali s pet proti ena. Ta prvi neuradni poskus združitve obeh klubov je nastal na podlagi teženj, da bi s fuzijo obeh moštev pridobili kakovostno ekipo, ki bi lahko tekmovala v enotni slovenski conski ligi.⁶⁵ Vse se žal ni izšlo ravno rožnato, saj je novoustanovljena ekipa v sezoni 1964/65 zasedla predzadnje, trinajsto, mesto z enakim številom točk kot mesto višje uvrščena Ilirija. Vseeno pa so se morali zaradi slabše razlike v zadetkih Hrastničani posloviti od prve lige in se preseliti v zahodno consko ligo.⁶⁶ Trboveljski Rudar je to

62 »Bratstvo – novi član SNL!« *Zasavski tednik*, 29. julij 1964, 1.

63 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 235–236.

64 »Združitev športnih društev v Hrastniku.« *Zasavski tednik*, 2. september 1964, 1.

65 Klenovšek, *100-letni športni mozaik Hrastnika*, 235–236.

66 Prav tam, 237.

izvedbo tekmovanja za primerjavo zaključil na desetem mestu, zmagal je ljubljanski Slovan.⁶⁷

Kljub predlogom, da bi se z vsako panogo ukvarjalo le eno društvo, s čimer bi pridobili na kvaliteti, obenem pa olajšali financiranje, se tudi združitev zagorskega Proletarca in kisovške Svobode ni uresničila takoj zaradi nasprotovanja slednjih. Septembra 1965 je tekmovanje v ljubljanski nogometni podzvezi začel Proletarec, teden kasneje, v drugem krogu, pa so se že preimenovali v NK Zagorje. Kisovski nogomet je za nekaj let poniknil, boljši igralci Svobode pa so z igranjem nadaljevali v Zagorju.⁶⁸

ZAKLJUČEK

Mnogo let po koncu izhajanja časopisa je dolgoletni urednik Stane Šuštar v intervjuju na vprašanje o glavnem namenu izdajanja časopisa dejal: *»Občane v Revirjih, predvsem še rudarje, je bilo treba obveščati o marsičem. S tem smo odpravili stenčase, ki so viseli na različnih mestih v podjetjih, na cestah in drugod.«*⁶⁹ Časopis Zasavski udarnik/vestnik/tednik je tako izpolnil svoj namen, saj je bil glavni regionalni medij, iz katerega so ljudje dobili informacije o dogajanju okrog njih ter o dogodkih v bližnji ali daljni okolici. Lahko bi rekli, da je na nek način oblikoval njihovo realnost, saj je skrbel za to, kaj bodo vedeli in kaj ne.⁷⁰

V obravnavanem času in prostoru, kjer profesionalizem še ni bil razširjen, so nogomet in šport nasploh ljudje dojemali in spremljali na čisto drugačen način kot danes. Še zdaleč se ni vse vrtelo okoli denarja, saj so igralci poleg ukvarjanja s športom v prostem času imeli službe, da so lahko preživeli. Tako igralcem kot gledalcem je šport pomenil odklop od vsakdanjega življenja in trenutke sprostitve.

67 Stepišnik, »Od Ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije«, 71.

68 Rozina, *Kos s sapo napihnjene usnja*, 54–55.

69 Lenarčič, Tine. »Urejal je prvega Zasavca.« *Zasavc*, 10. september 1992, 20.

70 Andrejc, Urška, Mojca Doupona Topič. *Odnosi z javnostmi v športu*. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2007, 19.

Igralci, ki so nastopali za določen klub oziroma športno društvo, so na igrišču pustili (kot radi rečemo v športnem žargonu) dušo in srce. S svojo predanostjo in nepopustljivostjo so pripadali svoji skupnosti in mestu, v katerem so živeli. Z omenjenim pristopom so pridobili tudi simpatije gledalcev in tako je bil krog športnega sožitja sklenjen.

Športni članki v časopisih so bili po večini sestavljeni iz rezultata in poročila o tekmi. O nogometnih tekmah, ki so se razlikovale glede na rang tekmovanja, je bil objavljen vsaj en članek, njegova dolžina pa je bila odvisna od pomembnosti tekmovanja in končnega izida. Komentatorji oziroma poročevalci so podrobno analizirali potek igre, običajno pa so na koncu vsaj z enim stavkom ocenili tudi delo sodnika. Sklenemo lahko, da številčnost objav o nogometu potrjuje dejstvo, da so bili v Zasavju vedno bolj popularni skupinski športi.

VIRI IN LITERATURA

Alič, Zvone. »Trboveljski mladinci so se borili za najvišji naslov.« V: *30 let športa v Trbovljah: 1922 – 1952*, 104–111. Trbovlje: športno društvo "Rudar", 1952.

Andrejc, Urška, Mojca Doupona Topič. *Odnosi z javnostmi v športu*. Ljubljana: Fakulteta za šport, Inštitut za šport, 2007.

Blaj, Žiga. »Šport skozi objave v Zasavskem tedniku (1948–1964).« Magistrsko delo, Filozofska fakulteta UL, 2019.

Cashmore, Ellis. *Sports culture: an A-Z guide*. London; New York: Routledge, 2003.

Jerman, Gregor. *Šport v Trbovljah*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2010.

Klenovšek, Srečko. *100-letni športni mozaik Hrastnika*. Hrastnik: Športna zveza, 2014.

Kotnik, Vlado in Sandra Bašič Hrvatini. *Časopisi brez bralcev?: vzpon in zaton tiska, časnikarstva ter časopisne industrije*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2013.

Petrič, Alfred. »Zapiski o nogometu po osvoboditvi.« V: *30 let športa v Trbovljah: 1922 – 1952*, 111–135. Trbovlje: športno društvo "Rudar", 1952.

Petrič, Alfred. »Nogometni klub Rudar.« V: *50 let nogometne igre v Trbovljah: 1922 – 1972*, 61–83. Trbovlje: Nogometni klub Rudar, 1972.

Petrič, Alfred. »Uspehi mladincev.« V: *50 let nogometne igre v Trbovljah: 1922 – 1972*, 83–95. Trbovlje: Nogometni klub Rudar, 1972.

Rozina, Roman. *Kos s sapo napihnjenega usnja*. Zagorje ob Savi: Občina, 2002.

Stepišnik, Drago. »Od Ljubljanske nogometne podzveze do Nogometne zveze Slovenije.« V: *50 let ustanovitve vodstvene nogometne organizacije na Slovenskem*, ur. Drago Stepišnik, 7–83. Ljubljana: Nogometna zveza Slovenije, 1970.

Žlender, Danilo. »Posleratni razvitak jugoslovenske štampe.« V: *Suvremeno novinarstvo*, ur. Božidar Novak, 398–406. Zagreb: Stvarnost, 1964.

Časopisni viri

Lenarčič, Tine. »Urejal je prvega Zasavca.« *Zasavc*, 10. september 1992, 20.

»Ob prvi številki Zasavskega udarnika.« *Zasavski udarnik*, 3. januar 1948, 3.

»FD Crvena Zvezda (Beograd) : SFD Rudar 3:0 (1:0).« *Zasavski udarnik*, 13. avgust 1948, 4.

»Lep uspeh trboveljskega Rudarja v tekmovanju za zimski pokal NZS.« *Zasavski udarnik*, 18. marec 1949, 4.

»Mladinsko moštvo Rudarja si je osvojilo častni naslov prvaka Slovenije v nogometu.« *Zasavski udarnik*, 24. junij 1949, 4.

- »Mladinsko moštvo SŠD Rudarja je doseglo na mladinskem prvenstvu FLRJ v Skoplju II. mesto.« *Zasavski udarnik*, 29. julij 1949, 7.
- »Trbovlje so sprejele fizikurnike-nogometaše.« *Zasavski udarnik*, 29. julij 1949, 8.
- »Trboveljski Rudar, novi član III. Zvezne nogometne lige.« *Zasavski udarnik*, 6. maj 1950, 8.
- »Ustanovljeno je nogometno poverjenišvo za Zasavje.« *Zasavski udarnik*, 9. junij 1950, 4.
- »Rudar – mladinski prvak Slovenije v nogometu.« *Zasavski udarnik*, 11. avgust 1950, 4.
- »Pred začetkom tekmovanja v hrvatsko-slovenski nogometni ligi.« *Zasavski vestnik*, 25. september 1952, 6.
- »Zaslužena zmaga Rudarja nad Proletarcem.« *Zasavski vestnik*, 20. april 1955, 6.
- »Uspehi "Bratstva" iz Hrastnika.« *Zasavski tednik*, 30. julij 1955, 7.
- »Najmočnejše orožje društva "Rudar" je mladina.« *Zasavski tednik*, 16. marec 1957, 7.
- »Enotna slovenska liga v nogometu.« *Zasavski tednik*, 1. januar 1958, 31.
- »Združitev športnih društev v Trbovljah.« *Zasavski tednik*, 25. julij 1958, 1.
- »Kaj pričakujemo od novega športnega društva.« *Zasavski tednik*, 1. avgust 1958, 5.
- »Šport naj združuje – ne pa razdvaja.« *Zasavski tednik*, 17. oktober 1958, 1.
- »Reprezentanca Gvineje : Rudar 4:4 (2:4).« *Zasavski tednik*, 21. september 1961, 5.
- »Najboljše Bratstvo.« *Zasavski tednik*, 20. december 1962, 21.
- »Bratstvo – novi član SNL!« *Zasavski tednik*, 29. julij 1964, 1.
- »Združitev športnih društev v Hrastniku.« *Zasavski tednik*, 2. september 1964, 1.

STALAG XVIII D (306) – NACISTIČNO TABORIŠČE ZA SOVJETSKE VOJNE UJETNIKE V MARIBORU

STALAG XVIII D (306) – NAZI CAMP FOR SOVIET PRISONERS OF
WAR IN MARIBOR

UDK: 341.344(497.4MARIBOR):341.341-052(47+57)"1941/1942"

Lara Iva Dreu

IZVLEČEK

V mestni četrti Melje je bilo junija 1941 najprej ustanovljeno taborišče Stalag XVIII D (306) za zavezniške vojake, ki so bili pri Rdečem križu registrirani kot vojni ujetniki in so bili deležni pravic, ki jih je ta status prinašal. Septembra istega leta pa je bilo obstoječe taborišče povečano za t. i. Russenlager, ki je bil namenjen izključno sovjetskim vojnim ujetnikom in je bil popolnoma ločen od dela za zahodne zaveznike. Sovjetski vojni ujetniki so bili povsem brezpravni in nezaščiteni s strani mednarodnih zakonov. Bivali so v nečloveških razmerah, zato je zaradi sestradanosti, surovega ravnanja in bolezni v taborišču smrti zgolj v nekaj mesecih, natančneje od jeseni 1941 do spomladi 1942, umrlo od 4000 do 5000 sovjetskih ujetnikov, preživel pa jih je le okoli 500. Spomladi 1942 je zaradi hudega pomanjkanja delovne sile prišlo do preureditve uničevalnega taborišča v delovno, smrtnost pa je zaradi izboljšane prehrane in bivalnih pogojev močno upadla.

Ključne besede: Stalag XVIII D (306), sovjetski vojni ujetniki, uničevalno taborišče, taborišče smrti, Maribor, druga svetovna vojna

ABSTRACT

In June 1941, a camp for Allied soldiers was first established in the city quarter of Melje. They were registered as prisoners of war with the Red Cross and enjoyed the rights that this status brought. In September of the same year, however, the existing camp was enlarged to the so-called Russenlager which was intended exclusively for Soviet prisoners of war and was completely separated from the part for the Western Allies. The Soviet prisoners of war were completely unprotected by international laws and were deprived of rights associated with prisoner of war status. They lived in inhumane conditions; due to starvation, cruel treatment, and illness about 4,000 to 5,000 Soviet prisoners died in this death camp in just a few months, from the fall of 1941 to the spring of 1942, and only about 500 survived. In the spring of 1942, the extermination camp was reorganised and transformed into a work camp, where the mortality dropped significantly due to improved nutrition and better living conditions.

Keywords: Stalag XVIII D (306), Soviet Prisoners of War, Extermination Camp, Death Camp, Maribor, Second World War

UVOD

Vsako leto se na svetovni dan spomina na žrtve holokavsta svet spominja 6 milijonov Judov, ki so zaradi nacističnega sovraštva med drugo svetovno vojno umrli v koncentracijskih taboriščih, hkrati pa se drugih najštevilčnejših žrtev nacističnega režima – sovjetskih vojnih ujetnikov – ne spominja praktično nihče. Statistike kažejo, da je šlo pri sovjetskih ujetnikih za drugi, zamolčani holokavst, saj je bilo med drugo svetovno vojno ujetih približno 5,7 milijona sovjetskih vojnih ujetnikov, od tega jih je umrlo kar 3,5 milijona. Čeprav so vodilni generali Wehrmachta po vojni takšno statistiko pripisovali razmeram na fronti, težavam z dobavo hrane ter dejstvu, da Sovjetska zveza ni bila podpisnica Ženevske konvencije, zaradi česar njeni vojaki naj ne bi bili upravičeni do pravic, ki jih je konvencija predvidevala, pa danes vemo, da je bilo ravnanje s sovjetskimi vojnimi ujetniki del premišljene in skrbno načrtovane politike nemških oblasti.¹

Čeprav sovjetski ujetniki naj ne bi bili upravičeni do določil Ženevske konvencije, ker Sovjetska zveza ni bila med državami podpisnicami, pa to ne drži. Nemčija je namreč določila konvencije namerno kršila, saj je 82. člen državam podpisnicam nalagal, da morajo konvencijo upoštevati tudi v primeru, če je katera izmed držav, udeleženih v vojni, ni podpisala.² Že pred začetkom operacije Barbarossa je bil sprejet načrt lakote, ki je predvideval izstradanje sovjetskega prebivalstva in je med drugim tudi opisal hierarhijo distribucije hrane med vojno. Sovjetskih vojnih ujetnikov hierarhija sploh ni omenjala, saj niso bili smatrani kot skupina, ki bi jo bilo potrebno nahraniti.³ Skrbno načrtovanje ravnanja s sovjetskimi vojnimi ujetniki je razvidno tudi iz t. i. *Kommissarbefehl-a*, ukaza, ki je bil izdan junija 1941 in je nazorno opisal naravo vojne s Sovjetsko zvezo kot boj med ideologijami in rasnimi razlikami, ki ga je

1 North, Jonathan. »Soviet prisoners of war: Forgotten Nazi victims of World War II.« Dosegljivo na: <https://www.historynet.com/soviet-prisoners-of-war-forgotten-nazi-victims-of-world-war-ii.htm> (dostop: marec 2020).

2 Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/305> (dostop: marec 2020).

3 Gerhard, Gesine. *Nazi Hunger Politics: A History of Food in the Third Reich*. London: Rowman & Littlefield, 2015, 99. https://books.google.si/books?id=CJucCQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostop: marec 2020).

bilo po besedah nacističnega vodstva potrebno biti neusmiljeno. Ukaz je vojski nalagal, da se navodil neomajno drži, tudi če pri ravnanju s sovjetskimi vojaki krši mednarodne zakone in konvencije, saj bo za svoje početje ostala nekaznovana. Vojska je dobila navodila, da na Sovjete gleda kot na glavne sovražnike nacionalsocializma in temu primerno z njimi tudi ravna.⁴ Septembra istega leta je bil izdan nov ukaz, ki je vojakom nalagal, da se kakršnakoli neposlušnost ujetnikov kaznuje z orožjem brez uporabe opozorilnega klica *Halt* (Stoj) oziroma opozorilnega strela v zrak.⁵ Točnega števila ujetih sovjetskih vojakov žal ne bomo izvedeli nikoli, saj so jih Nemci mnogo ustrelili že takoj po ujetju. Tisti sovjetski vojaki, ki so preživeli prve trenutke vojnega ujetništva, pa so se podali na mučno pot lakote in trpljenja. Na dolgih in mučnih marših proti zaledju je umrlo ogromno izčrpanih in sestradanih ujetnikov. Taborišča za sovjetske ujetnike so bila povsem neprimerna za bivanje ljudi in v mnogih so morali ujetniki spati pod golim nebom brez kakršnekoli zaščite pred dežjem, snegom in mrazom, zato so si v tleh izkopali luknje, ki so jim služile kot zatočišče.⁶ Sovjetske vojne ujetnike so stradali, če pa so hrano dobili, so bile porcije izjemno majhne in slabe. Številna pričevanja ujetnikov, stražarjev in poveljnikov taborišč govorijo o stradanju ujetnikov, ki so iz obupa jedli tudi travo in rože. Kmalu so se že tako obupnim razmeram pridružile še bolezni, zato je dnevno umrlo ogromno ljudi in taborišča za sovjetske vojne ujetnike so kmalu postala taborišča smrti.⁷

MARIBORSKO TABORIŠČE SMRTI

Eno izmed takšnih uničevalnih taborišč je bil tudi Stalag XVIII D (306) Marburg an der Drau, ki predstavlja le malo poznan in slabo raziskan del zgodovine Maribora. Taborišče smrti je v mariborski mestni četrti

4 Hitler's Commissar Order to his Generals. <https://www.historyplace.com/worldwar2/holocaust/h-commissar.htm> (dostop: maj 2020).

5 Judgement: War Crimes and Crimes Against Humanity. <https://avalon.law.yale.edu/imt/judwarcr.asp#prisoners> (dostop: maj 2020).

6 The Treatment of Soviet POWs: Starvation, Disease, and Shootings, June 1941-January 1942. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-treatment-of-soviet-pows-starvation-disease-and-shootings-june-1941january-1942> (dostop: maj 2020).

7 North, »Soviet prisoners of war: Forgotten Nazi victims of World War II«.

Melje na območju nekdanje vojašnice in carinskih skladišč delovalo od jeseni 1941 do spomladi 1942. Tri mesece pred prihodom prvih sovjetskih ujetnikov, natančneje junija 1941, je v Melju najprej začelo delovati taborišče za zavezniške vojake, kjer so bile bivalne razmere vsaj na začetku prav tako neugodne in je razsajal tifus, vendar pa so bili ti za razliko od sovjetskih vojnih ujetnikov pri Rdečem križu registrirani kot vojni ujetniki in so bili deležni pravic, ki jih je po Ženevski konvenciji ta status prinašal. Ena izmed pomembnejših prednosti so bili vsekakor paketi s hrano, ki so jih prejeli tedensko in so bili edini vir normalne prehrane ob sicer pičlih taboriščnih obrokih.⁸ Da so zavezniški ujetniki lahko živeli dokaj normalno, kolikor je to situacija dopuščala, priča podatek, da so si v eni izmed sob uredili celo gledališče, na travniku ob taborišču pa so igrali ragbi in druge športe.⁹ S cigareti ali čokolado iz paketov Rdečega križa so nekatere stražarje celo prepričali, da so jim dovolili izhod v bližnjo trgovino, kino ali kopaljšče.¹⁰

Popolnoma drugačna zgodba pa se je odvijala v neposredni bližini, v t. i. Russenlagerju. Taborišče smrti se je nahajalo pod Stolnim vrhom, med Einspielerjevo in Trdinovo ulico, do tja pa je bila speljana tudi železniška proga. Prvi ujetniki so bili v Stalag XVIII D (306) pripeljani 15. septembra 1941,¹¹ večinoma iz Stalaga VIII E (308) na Poljskem in ukrajinskega prehodnega taborišča Dulaga 191, ki je med julijem 1941 in avgustom 1944 delovalo na področju Dnepropetrovska.¹² Transporti do mariborskega taborišča so potekali v nehumanih in nemogočih higienskih razmerah. Sovjetske vojne ujetnike, ki so bili v zelo slabem stanju že od mučnih pohodov, so Nemci trdno zaprli v vagone ter jih pustili povsem brez vode in hrane. Tako je ogromno vojakov zaradi lakote, izčrpanosti, bolezni in nečloveških pogojev umrlo že med samim

8 Radovanović, Sašo in Senka Dreu. *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*. Miklavž na Dravskem polju: Roman, 2015, 96.

9 Radovanović in Dreu. *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 95.

10 Prisoners of War: II: The Crete Campaign – Prisoners in Greece and Germany. http://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2Pris-_N75380.html#ftn1-86 (dostop: marec 2020).

11 Prav tam, 103–106.

12 Kriegsgefangenen – Durchgangslager. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm> (dostop: april 2020).

transportom do taborišča, česar se je spominjal britanski vojak Allan Slocombe, ki je bil ujetnik v zavezniškem delu Stalaga XVIII D.

Nekega dne je po stranskem tiru pripeljal vlak iz Ukrajine. Ko so se vagoni odprli, smo videli, da so bili v njih vsi mrtvi. Umrli so od mraza, lakote in bolezni. Nemški stražarji se trupel niso hoteli niti dotakniti. Britanski, avstralski in novozelandski ujetniki smo se javili, da jih bomo pokopali, čeprav smo bili tudi sami slabotni in bolni. Trupla, pravzaprav okostnjake, smo naložili po tri v zaboj, ki sta ga dva ujetnika skupaj nesla na pokopališče. Tam so umrle iz zaboja vrgli na tla zraven množičnega groba. Stražarji so bili oblečeni v zaščitno obleko in so s trupel pobrali vse, kar je bilo vrednega; s trupel so celo iztrgali zlate zobe, preden so njihove ostanke zbrali v luknjo. To se je dogajalo ob množičnem grobu na civilnem pokopališču (op.p. pobreško pokopališče).¹³

Včasih so Nemci vagone s sovjetskimi vojnimi ujetniki ustavili na glavni železniški postaji v Mariboru in jih s poniževalnimi besedami *Bestien heraus* (Zveri, ven)! nagnali na peron, kjer so izčrpane in onemogle ujetnike razkazovali javnosti, češ kako slabo Sovjetska zveza ravna s svojimi državljani, da so v takšnem stanju. S kolodvora so ujetnike nato odpeljali do taborišča, do koder je bila speljana tudi železniška proga.¹⁴

OB PRIHODU SO UJETNIKI DOBILI TABORIŠČNO KARTOTEKO

Ob prihodu so jih fotografirali, jim dodelili taboriščno številko ujetnika, vzeli prstni odtis in izpolnili kartoteko, ki je vsebovala v zgornjem delu kartoteke naziv taborišča oziroma žig, taboriščno številko ujetnika, ime, priimek, datum in kraj rojstva, veroizpoved, ime očeta, dekliški priimek matere, narodnost, čin, enoto, poklic, zdravstveno stanje ob prihodu; v spodnjem pa fotografijo, velikost, barvo las, prstni odtis, posebne telesne značilnosti, ime in naslov osebe v domovini, ki naj bi se jo obveščalo o vojnem ujetniku. Hrbtna stran kartoteke je bila namenjena predvsem beleženju premeščanja v druga taborišča, vodenju evidence o tem, če

13 A Prisoners Tale Retold. Prevedla Lara Dreu. <http://www.bbc.co.uk/history/ww2peopleswar/stories/81/a6955581.shtml> (dostop: marec 2020)

14 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 106.

in kako dolgo je bil ujetnik v lazaretu oziroma oddelku za bolne in kje je ujetnik delal.

Ko je ujetnik umrl, so Nemci na sprednjo stran kartoteke dodali žig VERSTORBEN (preminil). Datum smrti je bil napisan naknadno, večinoma s strani Rusov, ki so po vojni dobili te kartoteke, zato datum smrti včasih odstopa od datumov, zapisanih v pokopnih knjigah pobreškega pokopališča v Mariboru. Z redno oziroma sistematično registracijo ujetnikov so začeli šele spomladi 1942, predtem pa je bilo beleženje bolj naključno, zaradi česar je težko podati resnično število sovjetskih ujetnikov, ki so bili pripeljani v Stalag XVIII D in so tam umrli.

Eden izmed ujetnikov v mariborskem taborišču je bil tudi Ivan Horobjov, rojen 15. februarja 1914 v vasi, ki je del oblasti Tula v Rusiji. V zgornjem delu njegove taboriščne kartoteke se nahaja žig Stalaga VIII E (308), kar pomeni, da je ujetnik v mariborski Stalag XVIII D (306) prišel od tam. Bil je pravoslavac. Očetu je bilo ime Vasilij, materin deklški priimek je bil Kurkina. Horobjov je bil vojak, ki je služil v 81. topniškem polku, po poklicu pa je bil kovač. Ob prihodu v taborišče naj bi bil zdrav. Visok je bil 166 cm, imel je svetle lase, posebnih telesnih značilnosti ni imel. Kot kontaktno osebo je navedel svojo ženo Ano Horobjovo. Kot datum smrti je naveden 30. december 1941, v pokopnih knjigah pa 29. december 1941. Hrbtna stran kartoteke nam pove, da je v Stalag XVIII D (306) prišel 24. oktobra 1941, kar pomeni, da je v nečloveških pogojih taborišča preživel le dva meseca.

Slika 1: Spretnja stran kartoteke
Ivana Horobjova.¹⁵

¹⁵ ID: 300010658. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300010658> (dostop: februar 2020).

Slika 2: Hrbtna stran kartoteke
Ivana Horobjova.¹⁶

Taborišče za sovjetske vojne ujetnike je bilo popolnoma ločeno od dela, v katerem so bivali ostali zavezniški vojaki, med njimi ni bilo nobenih stikov.¹⁷ Da so bili sovjetski vojni ujetniki strogo nadzorovani in zaprti ločeno od ostalih, se spominja tudi takrat 8-letni Mariborčan Božidar Hribernik, ki je kot otrok hotel videti ujetnike v Melju: »Spominjam se tudi, kako smo kot mladi radovedneži želeli govoriti z ujetniki in se brez strahu odpravili do ograje pri taborišču. Ker so imeli Sovjete zaprte pod strogim nadzorom, smo lahko

preko ograje govorili le z britanskimi in francoskimi ujetniki.«¹⁸ Do konca leta 1941 so v taborišče pripeljali približno 4000 ujetnikov.¹⁹

SOVJETSKI VOJNI UJETNIKI SO BIVALI V NEČLOVEŠKIH RAZMERAH

Mariborsko taborišče Stalag XVIII D (306) je bilo popolnoma neurejeno in neprimerno za bivanje ljudi, saj ni imelo niti lazareta niti stranišč, ki so jih skupaj z barakami začeli graditi komaj leta 1942.²⁰ Do takrat so ujetniki morali spat na golih tleh.²¹ Sovjetski vojni ujetniki so

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 103.

¹⁸ Nacistično taborišče v Mariboru: Stalag XVIII-D. <https://www.vecer.com/nacisticno-taborisce-v-mariboru-stalag-xviii-d-6526783> (dostop: marec 2020).

¹⁹ Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 103.

²⁰ Glej »Uničevalno taborišče se je spremenilo v delovno«

²¹ Postavitev spominskega obeležja v spomin zavezniškim vojnim ujetnikom druge svetovne vojne. <http://www.maribor.si/povezava.aspx?pid=6468> (dostop: maj 2020).

bili v taborišču popolnoma brezpravni in so jim bile kršene praktično vse pravice, določene z Ženevsko konvencijo. Za razliko od ujetnikov v zavezniškem delu taborišča sovjetskih vojnih ujetnikov ni varovala Ženevska konvencija in niso bili deležni paketov hrane Rdečega križa, ki so bili pri zavezniških vojakih ključnega pomena za normalno prehrano in s tem tudi preživetje. Hrana, ki so jo prejeli sovjetski ujetniki, je bila obupna. Dobivali so predvsem juho iz zelja in repe ter ruski kruh, ki je vseboval polovico ostankov ržene moke, 20 % sladkorne pese, 20 % moke iz zelene in 10 % zmlete slame. Kasneje so opustili še to. Razsajale so tudi nalezljive bolezni, kot so tifus, garje in griža.²² Ujetnike so stražarji pretepali in jih sredi zime polivali z mrzlo vodo.²³ Že ob prihodu v taborišče so bili v slabem stanju, v takšnih nečloveških pogojih pa se je njihovo zdravstveno stanje naglo slabšalo in večina ujetnikov ni preživela zime 1941/1942.

Pregled gradiva v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu je razkril tudi ime poveljnika mariborskega taborišča: to je bil polkovnik Ulbrich²⁴ iz 891. deželnega strelskega bataljona, čigar šesta četa je v Stalagu XVIII D opravljala stražarsko delo.²⁵ Ulbrich je celo že tako onemogle ujetnike silil, da so tekali po ulicah okrog taborišča, češ da bodo s tem utrdili svoje zdravje. Pozimi 1941/1942 so tako morali teči tudi pri – 30 °C.²⁶

Ravnanje s sovjetskimi vojnimi ujetniki je bilo povsem v nasprotju z Ženevsko konvencijo, po kateri bi ujetniki morali bivati v urejenih, ogrevanih in toplih prostorih, moralo bi biti poskrbljeno za njihovo higieno, postaviti bi jim morali lazaret in omogočiti zdravstvene preglede, jim nuditi pitno vodo in takšno prehrano, kot so je bili deležni nemški vojaki, prav tako pa bi morali dobivati pakete Rdečega križa. Prepovedano je bilo tudi kakršnokoli delo oziroma ravnanje z ujetniki,

22 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 107–110.

23 Postavitev spominskega obeležja v spomin zavezniškim vojnim ujetnikom druge svetovne vojne.

24 Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, Stalag XVIII A–D, šk. 406, »Merkblatt II: Für die Verpflichtung von Hilfswachmannschaften.«

25 Landeschützen-Bataillon 891. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/LandschztzBat/LandschztzBat891-R.htm> (dostop: maj 2020).

26 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 109.

ki bi bilo škodljivo za zdravje ali bi ogrožalo njihovo življenje. Kontaktno osebo, ki jo je ob prihodu v taborišče navedel ujetnik, bi morali obvestiti o njegovi lokaciji in ujetniku omogočiti korespondenco z njegovo družino.²⁷ Ker tega niso storili, mnogo družin ni nikoli izvedelo, kakšna usoda je doletela njihove svojce. Tako je bilo tudi z družino Olega Guljavskega, vnuka enega izmed sovjetskih ujetnikov v Melju. Leta 2018 je na spletu odkril fotografijo spominske plošče na pobreškem pokopališču ter se skupaj z mamo in sestro odpravil v Maribor, kjer so obiskali Stalag XVIII D. Valentina Oreh, hči sovjetskega ujetnika, je povedala: »Ko so očeta odpeljali in so ga vaščani spremljali, ti niso jokali za njim, temveč ob pogledu na mater, ki je ostala sama s šestimi otroki. Poslal je le dve sporočili, nato je izginil. Iskali smo ga 72 let.«²⁸

TRUPLA SO POKOVALI NA POBREŠKEM POKOPALIŠČU

Kot se je spominjal tudi Slocombe, so trupla sovjetskih vojnih ujetnikov, ki so jih naložili na vozove ali na cize (ročne vozičke), na pobreško pokopališče velikokrat peljali kar ujetniki iz zavezniškega dela taborišča. Večinoma so Nemci pokopavali po tri ujetnike v eno krsto, vendar se tega niso zmeraj držali, saj se je dogajalo, da so v en grob pokopali vse ujetnike, ki so tisti dan umrli.²⁹ Velikega števila sovjetskih žrtev in njihovega pokopa se v zapisu, ki dobro prikazuje odnos Nemcev do sovjetskih vojnih ujetnikov, spominja tudi tedanji direktor pokopališča. Nekega dne je k njemu pristopil Nemec in ga vprašal, kam naj pokopljejo svoje pse:

Menil sem, da bi bil zanje pripraven kraj ob njivah, kjer so zakopani usmrčeni zločinci. Šele naknadno sem razumel, da gre za ruske ujetnike. Oni so predlagali, da bi jih zmetali kar v gramoznico za pokopališčem. To bi jim ugajalo, ker bi potem luknjo zasipali in bi nihče ne vedel za njihov zločin. Vendar sem zmagal s svojim predlogom. Trupla so nakladali in pokopavali

27 Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929.

28 Nacistično taborišče v Mariboru: Stalag XVIII-D.

29 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 106.

*Francozi, ki so sproti kopali dolge kanale in vanje metali ujetnike. Bilo pa je mrličev toliko, da jih niso mogli sproti pokopati in so delali zelo površno.*³⁰

Trupel sovjetskih vojnih ujetnikov se spominja tudi zgoraj omenjeni Božidar Hribernik: »/.../ skozi otroške oči (smo) videli konjsko vprego, ki je za seboj vozila goro trupel tukaj umrlih Sovjetov.«³¹

TABORIŠČE ZA SOVJETSKE UJETNIKE JE BILO TABORIŠČE SMRTI

Taborišče za sovjetske vojne ujetnike Stalag XVIII D (306) v Mariboru je bilo med letoma 1941 in 1942 uničevalno taborišče, kar nam razkrivajo tudi naslednji podatki. Nemci so v svojih evidencah zapisali, da so v Maribor pripeljali okoli 4000 sovjetskih ujetnikov, spomladi 1942 pa so preživele odpeljali na prisilno delo v avstrijski Kapfenberg.³² Teh ujetnikov je bilo le še približno 500, kar pomeni, da jih je med jesenjo 1941 in pomladjo 1942 umrlo vsaj 3500, čeprav se ocenjuje, da naj bi se realno število smrti gibalo nekje med 4000 in 5000. Nemci namreč niso ustrezno zabeležili vseh sovjetskih ujetnikov.

Ujetnike so pokopavali na pobreškem pokopališču, vendar pa uradni podatki iz pokopnih knjig tega pokopališča prikazujejo veliko nižje število umrlih sovjetskih ujetnikov. Po ohranjenih podatkih v pogrebni knjigah naj bi med letoma 1941 in 1945 v mariborskem taborišču umrlo skupno 1878 vojnih ujetnikov, od tega devet britanskih, sedem francoskih, štirje grški in dva novozelandska vojna ujetnika, kar predstavlja skupno 21 umrlih. Ostalih 1857 umrlih predstavljajo sovjetski vojni ujetniki, kar pomeni kar 98,9 % vseh umrlih, a resnične številke so bile veliko višje že zaradi dejstva, da v te podatke niso vključeni ujetniki, ki so umrli med samim transportom do taborišča, prav tako Nemci na začetku niso sistematično registrirali vseh ujetnikov. Po evidencah pobreškega pokopališča je bil januar 1942 najbolj smrten mesec, saj naj bi umrlo kar 719 ujetnikov, sledil pa mu je februar s 516 smrtnimi primeri. Najhujši

30 Postavitev spominskega obeležja v spomin zavezniškim vojnim ujetnikom druge svetovne vojne.

31 Prav tam.

32 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 110–113.

dan je bil 29. januar 1942, ko naj bi v enem dnevu umrlo 61 sovjetskih ujetnikov, sledi pa mu 25. januar s 60 smrtmi.³³

ANALIZA TABORIŠČNIH KARTOTEK 386 SOVJETSKIH VOJNIH UJETNIKOV

Na spletni strani OBD Memorial,³⁴ ki vsebuje več deset milijonov kopij dokumentov o vojakih, umrlih med drugo svetovno vojno, je bilo do sedaj pregledanih 386 taboriščnih kartotek sovjetskih vojnih ujetnikov, ki so med letoma 1941 in 1942 umrli v mariborskem Stalagu XVIII D. Izpisali smo njihovo ime, priimek, vojaški čin, enoto ter datum in kraj ujetja, te podatke pa nato združili s podatki iz pokopnih knjig pobreškega pokopališča. Na podlagi pridobljenih podatkov iz kartotek je bila narejena analiza. Od 386 sovjetskih ujetnikov je bilo 375 vojakov in pet podoficirjev, od tega so bili trije vodniki. Pri preostalih čin ni znan. Služili so v naslednjih enotah: 297 v pehotnih polkih, od tega dva v motoriziranih, 42 v topniških polkih, eden pri obalnem topništvu, pet v tankovskih, trije v inženirskih, eden pa v polku težke mehanizacije. Pri enem izmed ujetnikov je navedena divizija, in sicer divizija težkega topništva, pri nekaterih pa je kot enota naveden bataljon: pet vojakov je služilo v inženirskih, pet v obveščevalnih, dva v motoriziranih, prav toliko v tankovskih, po eden v gradbenem, železniškem in pehotnem bataljonu ter bataljonu težke mehanizacije. Pri dveh ujetnikih je zabeležena samo četa: eden je služil pri četi za zveze, drugi pa pri inženirski četi. Pri preostalih podatke o enoti ni podan.

240 ujetnikov je bilo rojenih v Rusiji, 105 v Ukrajini, sedem v Belorusiji, dva v Turkmenistanu in po eden v Gruziji, Kazahstanu, Tadžikistanu in Mordoviji. Pri preostalih ni jasno, v katero državo spada zapisani kraj rojstva.

Daleč največ ujetnikov, to je 151, je bilo ujetih v ukrajinski Kahovki. Sledi Žitomir, kjer je bilo ujetih 14 sovjetskih vojakov, v Nikolajevu devet, Konstantinovki osem, v Kijevu in Bili Tserkvi po sedem, v Gomelu in

33 Prav tam, 113.

34 United open access data bank "Memorial". <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300010658> (dostop: maj 2020).

Šepetivki po šest, v Smolensku in Berdičivu po pet, v beloruskih mestih Žlobin, Minsk in Rahačov pa po štirje ujetniki. Ostali kraji se ne pojavljajo pogosto ali pa niso znani.

Graf 1: Država rojstva sovjetskih vojnih ujetnikov.

PODATKI O PREŽIVELIH SOVJETSKIH UJETNIKIH

Nekateri sovjetski ujetniki, čeprav zelo maloštevilni, so mariborsko taborišče smrti preživeli. Pregled taboriščnih kartotek Stalaga XVIII D je do sedaj razkril imena štirih takšnih ujetnikov, to so bili: Vasilij Neujmin, Timofej Sidjko, Mihail Nosirov in Jakob Krepak. Slednji se je rodil 25. marca 1901 v vasi Hemorovka v okrožju Poltava v Ukrajini. Bil je podoficir 263. topniškega polka 51. divizije in 6. septembra 1941 so ga ujeli v kraju Černijenko. Sicer ni podatka o datumu prihoda v Stalag XVIII D, je pa zapisan datum 18. februar 1942, ko je bil iz mariborskega taborišča premeščen v Stalag XVIII B. Žal ni dočakal konca vojne, saj je 9. decembra 1944 umrl v lazaretu v nemškem Zeithainu.

Slika 3: Sprednja stran kartoteke Jakoba Krepaka.³⁵

Slika 4: Hrbtna stran kartoteke Jakoba Krepaka³⁶

³⁵ ID: 272164934. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272164934> (dostop: april 2020).

³⁶ Prav tam.

UNIČEVALNO TABORIŠČE SE JE SPREMENILO V DELOVNO

Napad na Sovjetsko zvezo ni potekal po nemških pričakovanjih in v hudi zimi 1941 so utrpeli velike izgube. Znova so morali vpoklicati nemške delavce, kar je rajh privedlo do hudega pomanjkanja delovne sile. Posledično se je začel spreminjati tudi odnos do sovjetskih vojnih ujetnikov in tako so preživele Sovjete iz Maribora odpeljali na prisilno delo v druga taborišča, večino v Kapfenberg na avstrijskem Štajerskem.³⁷ Nemci so nato pripravili načrte za preureditev ruskega dela Stalaga XVIII D iz uničevalnega taborišča v delovno. V nadaljevanju sta priložena načrta novega taborišča iz leta 1942, ki se med seboj rahlo, vendar ne bistveno razlikujeta, predvsem pri postavitvi oddelka za bolne in barak ob njem. Taborišče je leta 1942 dobilo stavbo za odpravljanje uši, umivalnico, stranišča in oddelek za bolne, ob katerem so postavili izolacijske barake oziroma barake za bolne. Del nekdanjih carinskih skladišč, kjer je bilo prvotno taborišče, so namenili za shrambo žita, prav tako so v načrtu predvideli shrambo krompirja in zelenjave ter kuhinjo. Zraven carinskega skladišča so zgradili šest barak, ki so bile namenjene sovjetskim ujetnikom, ki so že šli skozi proces razuševanja, v neposredni bližini pa še tri. S postavitvijo teh prostorov so sovjetskim vojnim ujetnikom omogočili življenjske razmere, ki so bile vsaj malo podobne tistim, ki so jih bili deležni zavezniški ujetniki.

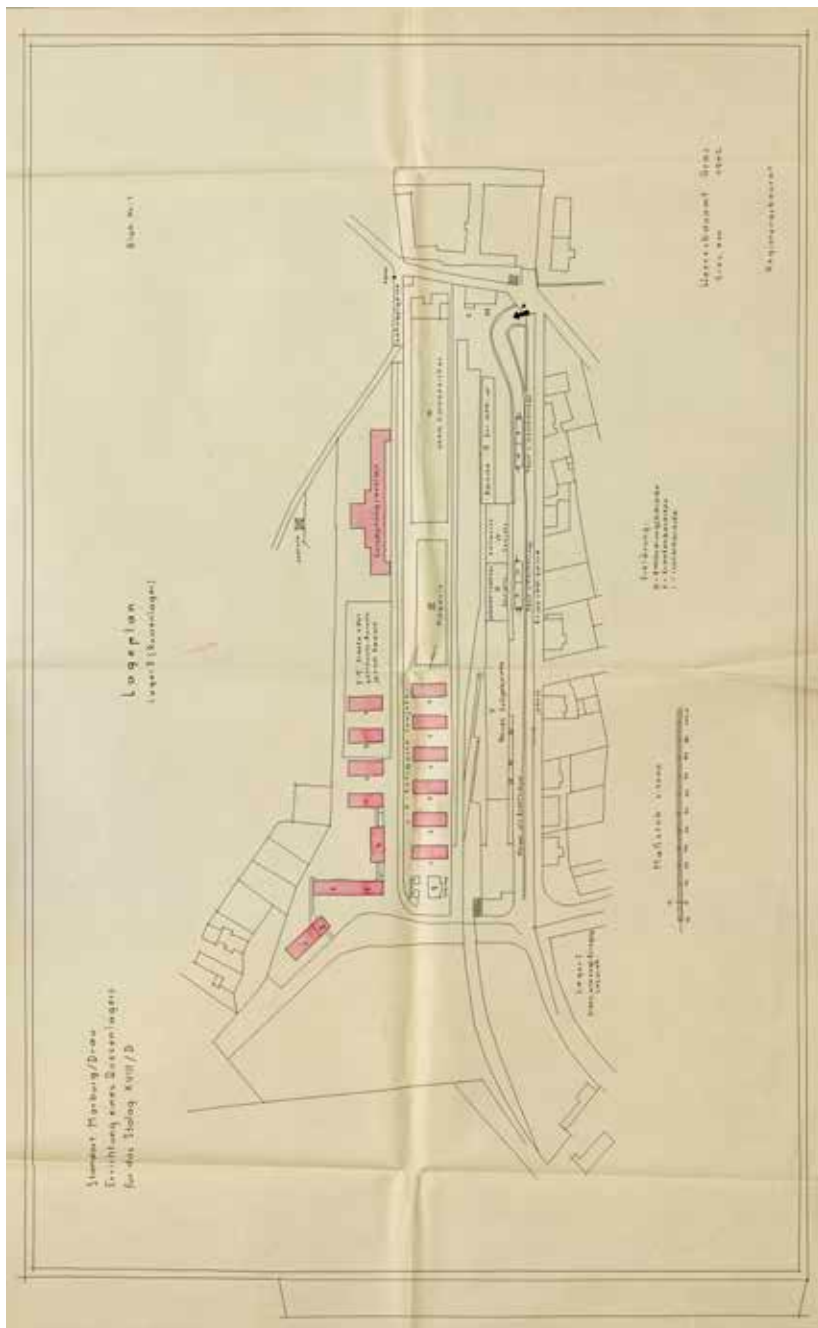
37 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 110.

38 Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, šk. 5, »Lageplan: Lager II (Russenlager).«

39 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 104–105.

40 Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, šk. 5, »Bauvorhaben: Kgfg. Russenlager – Lagerhalle 2«

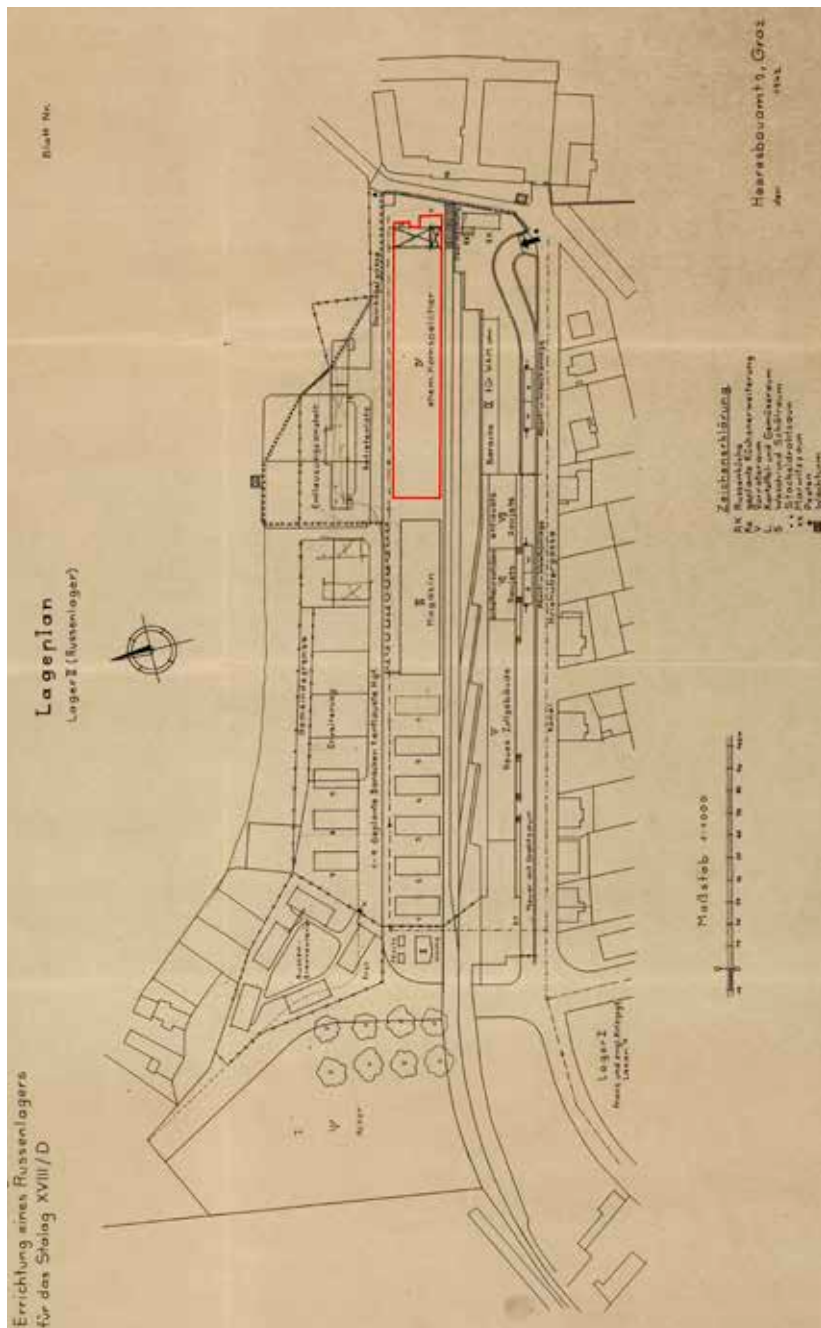
41 Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, šk. 5, »Entlausungsanstalt für sowj. Kriegsgefangene.«

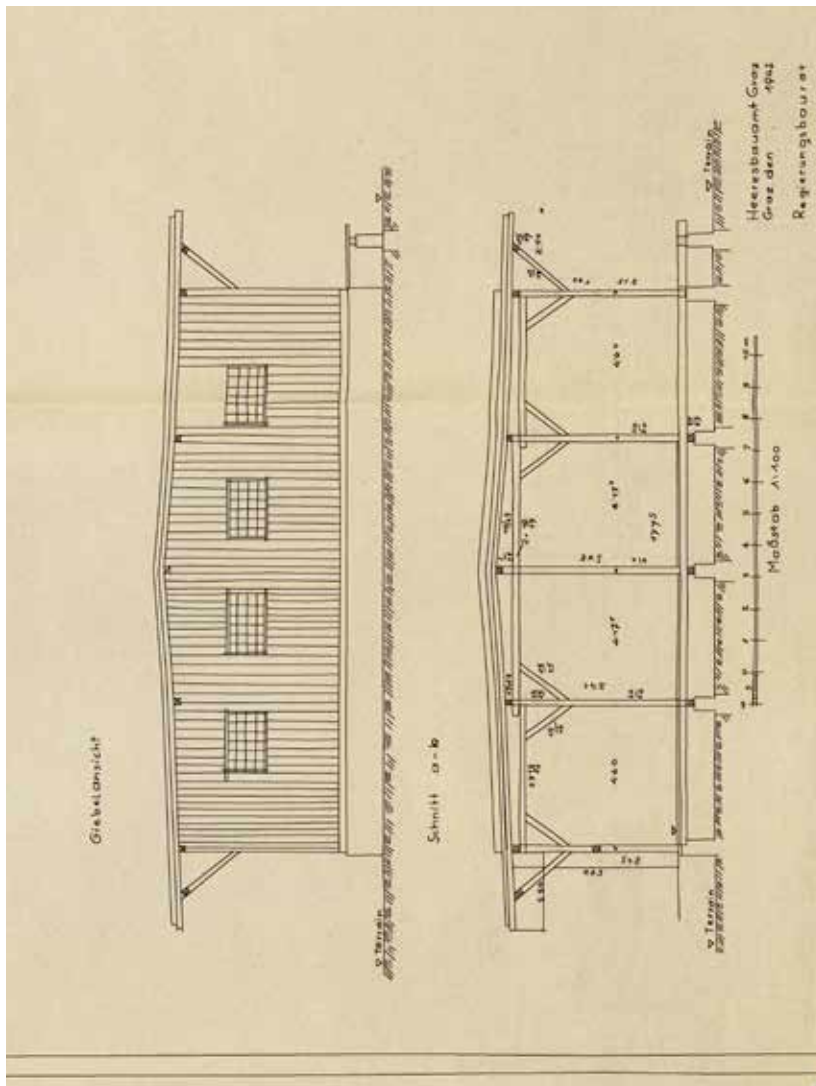

Slika 5: Načrt delovnega taborišča
Stalag XVIII D iz leta 1942.³⁸

(Z rdečo so označene nove barake
in oddelek za odpravljanje uši.)

Slika 6: Načrt delovnega taborišča
Stalag XVIII D iz leta 1942.³⁹
(Z rdečo je označen del, kjer
je bilo prvotno taborišče.)

Slika 7: Stalag XVIII D – načrt skladišča 2.⁴⁰

SMRTNOST JE V DELOVNEM TABORIŠČU MOČNO UPADLA

Jeseni 1942 so v preurejeno taborišče pripeljali okoli 2500 novih sovjetskih ujetnikov, ki so jih v manjših skupinah uporabili predvsem za delo na kmetijah, leta 1943 pa so jih del poslali na gradnjo protiletalskega obroča okoli Maribora.⁴² V novem taborišču je smrtnost drastično upadla, saj so se izboljšali bivalni pogoji, predvsem pa prehrana, ki se je vsaj malo približala tisti, ki so jo dobili zavezniški vojni ujetniki, kljub temu da so bile porcije še vedno zelo majhne.⁴³

TEDENSKÉ VREDNOSTI ŽIVIL

V naslednjih tabelah so zapisane tedenske vrednosti živil, ki so bile predvidene za sovjetske oziroma nesovjetske vojne ujetnike. Prav tako so Nemci razlikovali med navadnimi delavci, delavci v dolgih oziroma nočnih izmenah, delavci, ki so opravljali težka fizična dela, tistimi, ki so opravljali najtežja fizična dela, delavci v rudnikih in delavci v kmetijstvu. Podatki v tabelah so pridobljeni iz arhivskega gradiva Štajerskega deželne arhiva v Gradcu.⁴⁴

Hrana, ki so je bili deležni sovjetski vojni ujetniki, se je precej izboljšala in se približala tisti, ki so jo prejeli ostali vojni ujetniki. Dobivali so sicer manj mesa, maščobe in sladkorja, za razliko od drugih ujetnikov za njih tudi niso bili predvideni sir, marmelada in kava, namesto katere so navadno dobili čaj. Le delavci v kmetijstvu so prav tako dobivali kavo. Tedensko je sovjetski vojak prejel 7000 gramov krompirja, za nesovjetskega pa točne vrednosti ni, vendar je v dokumentu zapisano, da so ga dobili toliko, kolikor ga je bilo na voljo civilnemu prebivalstvu, prav tako tudi zelenjavo in začimbe.

42 Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 20.

43 Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, Stalag XVIII A-D, šk. 406, »Verpflegsätze für nichtsovj. und sowjet. Kriegsgefangene im Heimatkriegsgebiet.«

44 Prav tam.

Navaden delavec

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	2600	2325
Meso	200	250
Maščobe	130	218
Krompir	7000	/
Sladkor	110	175
Čaj	14	/
Sir	/	46,8
Kavna mešanica	/	62,5
Marmelada	/	175

Delavec, ki je delal v dolgih oziroma nočnih izmenah

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	2600	2700
Meso	300	380
Maščobe	150	230
Krompir	7000	/
Sladkor	110	175
Čaj	14	/
Sir	/	46,8
Kavna mešanica	/	62,5
Marmelada	/	175

Delavec, ki je opravljal težka fizična dela

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	3400	3250
Meso	400	480
Maščobe	200	280
Krompir	7000	/
Sladkor	110	175
Čaj	14	/
Sir	/	46,8
Kavna mešanica	/	62,5
Marmelada	/	175

Delavec, ki je opravljal najtežja fizična dela

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	4400	3500
Meso	500	500
Maličobe	260	330
Krompir	7000	/
Sladkor	110	175
Čaj	14	/
Sir	/	46,8
Kavna mešanica	/	62,5
Marmelada	/	175

Delavec v rudniku

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	4400	3900
Meso	600	650
Maličobe	300	460
Krompir	25	/
Sladkor	7000	/
Čaj	110	175
Sir	/	46,8
Kavna mešanica	/	62,5
Marmelada	/	175

Delavec, ki je opravljal kmetijska opravila

Živila	Tedenske vrednosti za sovjetske vojne ujetnike (v gramih)	Tedenske vrednosti za vojne ujetnike (v gramih)
Kruh	2325	2325
Meso	250 (po možnosti konjsko)	250
Maličoba	213 (po možnosti margarina)	218
Kava	62,5	62,5
Sladkor	225	225

Delavci v kmetijstvu (vključno z vrtnarstvom in vinogradništvom) so lahko glede na razpoložljivost na kmetijah dobili tudi mleko.

REORGANIZACIJA UJETNIŠKIH TABORIŠČ

V začetku leta 1943 je prišlo do reorganizacije ujetniških taborišč. Ustanovljena so bila delovna taborišča (Arbeitskommando), ki so bila podružnice velikih ujetniških taborišč. Eno izmed takšnih je postal Stalag XVIII A v Wolfsbergu, ki je imel leta 1944 313 podružničnih delovnih taborišč, med katera so spadala tudi delovna taborišča v Mariboru. Slednja so označevali s kraticami glede na vrsto dela: z L (Landwirtschaft) so označili taborišča, kjer so ujetniki delali v poljedelstvu, z GW (Gewerbliche Wirtschaft) pa tista, kjer je delo potekalo na področju industrije. Število ujetnikov v takšnem taborišču se je gibalo od 100 do 300. Januarja 1943 so v okviru reorganizacije velik del ujetnikov iz mariborskega taborišča premestili v Stalag XVIII A, na območju nekdanjega Stalaga XVIII D pa je nastalo delovno taborišče z novim imenom GW 1046, v katerem so ujetniki večinoma delali na železnici. V okolici Maribora je delovalo tudi več manjših delovnih taborišč: 35 L Maribor, 45 L Šentilj, 80 L Radlje ob Dravi (leta 1943 je imelo 15 ujetnikov), 300 L Ptuj-Pobrežje (14 ujetnikov), 375 L Maribor (8 ujetnikov), 396 L Maribor (kadetnica), 3 GW Šentilj, 56 GW Maribor, 64 GW Tezno, 65 GW Tezno (vodovodna dela), 66, 67 in 68 GW Tezno, ki so bili del 86 GW Tezno (gradbena dela, leta 1943 je bilo 251 ujetnikov), 102 GW Tezno, 113 GW Maribor, 121 GW Kamnica (gradnja cestnega mostu), 144 GW Tezno, 170 GW Strnišče in 11096 GW Dravograd (65 do 70 odstotkov ujetnikov je gradilo elektrarno na Dravi).⁴⁵

PODATKI O SOVJETSKIH VOJNIH UJETNIKIH V NOvem DELOVNEM TABORIŠČU

V okviru iskanja dokumentov o ujetnikih v uničevalnem taborišču za sovjetske vojne ujetnike, ki je delovalo od jeseni 1941 do spomladi 1942, so bili odkriti tudi podatki o nekaterih sovjetskih ujetnikih, ki so v okviru delovnega taborišča delali v Mariboru. To so bili: Apanasi Horišman, Vasilij Solodkov in Leonid Korškov. Zaradi izboljšanih življenjskih pogojev se je občutno zmanjšala tudi smrtnost. Še zmeraj je prihajalo do smrtnih izidov, vendar so bili večinoma posledica delovnih nesreč ali zavezniškega bombardiranja, zaradi česar sta umrla tudi Horišman in

⁴⁵ Radovanović in Dreu, *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*, 84–85.

Korškov. Slednji se je rodil 14. septembra 1903 v kraju Kalais v Rusiji. Bil je podoficir 1127. minerskega bataljona, ujet pa je bil 29. marca 1942 v kraju Doneck v Ukrajini. Najprej je bil odpeljan v Stalag VII A, kjer bila njegova številka ujetnika 53328, kasneje pa so ga premestili v Stalag 18 C, leta 1943 pa v Stalag XVIII A v Wolfsbergu. Iz teh taborišč so ga nekajkrat poslali na delo v t. i. delovna taborišča, ki so bila podružnice glavnih ujetniških taborišč (Arbeitskommando). V Maribor je bil nazadnje poslan 19. junija 1944, kjer je 14. oktobra 1944 med zračnim napadom umrl in bil tri dni kasneje tudi pokopan.

Sliki 9 in 10: Kartoteka Leonida Korškova.⁴⁶

Za enkrat še ni znano, kako je potekala osvoboditev oziroma zaprtje taborišča. Konec druge svetovne vojne je v Mariboru sicer nastopil v večernih urah 8. maja 1945, zadnje nemške enote pa so se iz mesta umaknile naslednji dan, a na žalost se trpljenje sovjetskih vojnih ujetnikov takrat ni končalo, temveč se je nadaljevalo v domovini, ko so pristali v t. i. filtracijskih taboriščih, kjer so jih preverjali zaradi morebitne kolaboracije z Nemci.

46 ID: 300349914. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300349914> (dostop: april 2020).

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, šk. 5, »Bauvorhaben: Kgfg. Russenlager – Lagerhalle 2.«

Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, šk. 5, »Entlausungsanstalt für sowj. Kriegsgefangene.«

Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, Stalag XVIII A–D, šk. 406, »Merkblatt II: Für die Verpflichtung von Hilfswachmannschaften.«

Štajerski deželni arhiv, Sammlung der 20. Jahrhundert, ZGS, Stalag XVIII A–D, šk. 406, »Verpflegsätze für nichtsowjet. und sowjet. Kriegsgefangene im Heimatkriegsgebiet.«

Spletni viri

Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. <https://ihl-databases.icrc.org/ihl/INTRO/305> (dostop: marec 2020)

A Prisoners Tale Retold. <http://www.bbc.co.uk/history/ww2peopleswar/stories/81/a6955581.shtml> (dostop: marec 2020)

ID: 272164934. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=272164934> (dostop: april 2020)

ID: 300010658. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300010658> (dostop: februar 2020)

ID: 300349914. <https://obd-memorial.ru/html/info.htm?id=300349914> (dostop: april 2020)

United open access data bank "Memorial". <https://obd-memorial.ru/> (dostop: januar-maj 2020)

Literatura

Gerhard, Gesine. *Nazi Hunger Politics: A History of Food in the Third Reich*. London: Rowman & Littlefield, 2015. https://books.google.si/books?id=CJucCQAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (dostop: marec 2020).

Radovanović Sašo, Senka Dreu. *Maribor pod točo bomb. Taborišče smrti*. Miklavž na Dravskem polju: Roman, 2015.

Spletne strani

Hitler's Commissar Order to his Generals. <https://www.historyplace.com/worldwar2/holocaust/h-commissar.htm> (dostop: maj 2020).

Judgement: War Crimes and Crimes Against Humanity. <https://avalon.law.yale.edu/imt/judwarcr.asp#prisoners> (dostop: maj 2020).

Kriegsgefangenen-Durchgangslager. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Kriegsgefangenenlager/Dulag.htm> (dostop: april 2020).

Landeschützen-Bataillon 891. <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/LandschtzBat/LandschtzBat891-R.htm> (dostop: maj 2020).

Nacistično taborišče v Mariboru: Stalag XVIII-D. <https://www.vecer.com/nacisticno-taborisce-v-mariboru-stalag-xviii-d-6526783> (dostop: marec 2020).

North, Jonathan. »Soviet prisoners of war: Forgotten Nazi victims of World War II«. Historynet <https://www.historynet.com/soviet-prisoners-of-war-forgotten-nazi-victims-of-world-war-ii.htm> (dostop: marec 2020).

Postavitev spominskega obeležja v spomin zavezniškim vojnim ujetnikom druge svetovne vojne. <http://www.maribor.si/povezava.aspx?pid=6468> (dostop: maj 2020).

Prisoners of War: II: The Crete Campaign – Prisoners in Greece and Germany. http://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-WH2Pris-_N75380.html#ftn1-86 (dostop: marec 2020).

The Treatment of Soviet POWs: Starvation, Disease, and Shootings, June 1941-January 1942. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-treatment-of-soviet-pows-starvation-disease-and-shootings-june-1941january-1942> (dostop: maj 2020).

POVZETEK

V Mariboru je v mestni četrti Melje od jeseni 1941 pa do spomladi 1942 delovalo taborišče za sovjetske vojne ujetnike Stalag XVIII D (306). Nahajalo se je v neposredni bližini taborišča za ostale zavezniške vojake, vendar so bili med seboj strogo ločeni. Zavezniški ujetniki so bili, za razliko od sovjetskih, deležni pravic, ki so jim kot vojnim ujetnikom pripadale po ženevski konvenciji. Sovjetski vojni ujetniki so bili zaprti v nekdanjih carinskih skladiščih, ki so bila neurejena in neprimerna za bivanje ljudi. Ni bilo sanitarij, kaj šele lazareta, in ujetniki so morali spati na golih tleh. Deležni so bili obupne in nezadostne hrane, temu pa so se pridružile še razne nalezljive bolezni in surovo ravnanje z ujetniki. Obstajajo pričevanja, da so stražarji ujetnike sadistično topli ter jih sredi zime polivali z mrzlo vodo. Zaradi takšnih razmer je vsakodnevno umiralo ogromno ujetnikov, zgolj v nekaj mesecih naj bi jih umrlo med 4000 in 5000, čeprav resničnega števila najbrž ne bomo nikoli izvedeli, saj Nemci do leta 1942 niso redno registrirali ujetnikov. Ocenjuje se, da bi naj preživel okoli 500 ujetnikov, med njimi tudi Jakob Krepak, Vasilij Neujmin, Timofej Sidjko in Mihail Nosirov, katerih imena so bila odkrita med pregledom taboriščnih kartotek na spletni strani OBD Memorial. Nekaj novih ugotovitev je prinesel tudi pregled gradiva v Štajerskem deželnem arhivu, med njimi ime poveljnika Stalaga XVIII D (306) (polkovnik Ulbrich), prav tako pa je arhivsko gradivo razkrilo, da so spomladi leta 1942 uničevalno taborišče preuredili v delovno. Načrti kažejo na to, da so ob carinskih skladiščih zgradili barake, lazaret in oddelek za razuševanje, prav tako je taborišče dobilo sanitarije. Dokument o tedenskih vrednostih živil za sovjetske oziroma nesovjetske vojne ujetnike iz arhivskega gradiva je dokazal, da sta se izboljšali tako količina kot kakovost hrane za sovjetske ujetnike ter se približali tisti, ki so je bili deležni drugi vojni ujetniki. Zaradi izboljšanih življenjskih pogojev se je občutno zmanjšala tudi smrtnost. Smrtni primeri so bili večinoma posledica delovnih nesreč ali zavezniškega bombardiranja. Odkrita so bila tudi imena treh ujetnikov, ki so bivali v delovnem taborišču, in sicer Leonid Korškov, Apanasi Horišman (oba sta umrla med zračnim napadom) in Vasilij Solodkov. Analiza 386 kartotek sovjetskih vojnih ujetnikov, ki so med letoma 1941 in 1942 umrli v uničevalnem Stalagu

XVIII D, je pokazala, da je bilo med sovjetskimi ujetniki pet podoficirjev, ostali so bili navadni vojaki; večina je služila v pehotnih polkih. Največ jih je bilo rojenih v Rusiji, na drugem mestu je Ukrajina. Daleč največ, to je 151 ujetnikov, je bilo ujetih v ukrajinski Kahovki.

DAN IN ŠTAFETA MLADOSTI OD TITOVE SMRTI DO UKINITVE (1980–1987)

DAY AND RELAY OF YOUTH FROM THE DEATH OF TITO TO THEIR SUSPENSION (1980–1987)

UDK: 394.46(497.1)"1980/1987"

Monika Kastelic

IZVLEČEK

Dan in štafeta mladosti sta jugoslovansko tradicijo tvorila od leta 1945. Ko je Josip Broz – Tito maja 1980 umrl, se je za Jugoslavijo začelo novo obdobje – obdobje brez Tita. Državo so tedaj zaznamovale gospodarska, politična in ideološka kriza. Predajanje štafetne palice in zaključna prireditev na stadionu Jugoslovanske ljudske armade (JLA) sta se vseeno nadaljevala, a sta bila prvič deležna kritik in celo zahtev po njuni ukinitvi. S stopnjevanjem napetosti v državi je kljub poskusom uvedbe sprememb raslo tudi nezadovoljstvo s štafeto in proslavo 25. maja. Leta 1987 je propagandni plakat, izdelan v Sloveniji, povzročil afero, ki je Zvezo socialistične mladine Jugoslavije (ZSMJ) spodbudila, da po 42. letih ukine štafeto in slovesnost v Beogradu.

Ključne besede: 25. maj, Tito, plakarna afero, štafeta, proslava, dan mladosti

ABSTRACT

Day of Youth and Relay of Youth were part of Yugoslavian tradition since 1945. After the death of Josip Broz – Tito in May 1980, Yugoslavia entered a new era: one without Tito. This era marked an economic, political and ideological crisis for the country. Meanwhile, the relay and closing ceremony at the JLA stadium continued but were subject to criticisms and even calls for their cancellation for the first time. As tensions in the country rose, so did the dissatisfaction with the relay

and celebration on May 25th, despite the fact that the organizers implemented some changes to the latter. Then, a Slovenian-made poster which was supposed to propagate the events in 1987 caused a controversy that encouraged ZSMJ to suspend the relay and closing ceremony in Belgrade after 42 years.

Keywords: May 25th, Tito, Poster Affair, relay, celebration, Day of Youth

UVOD

Jugoslavijo je po 2. svetovni vojni brez dvoma in nesporno najbolj zaznamoval njen dolgoletni predsednik Josip Broz – Tito. Okoli njega je že tekom vojne nastal kult osebnosti, ki se je krepil vse do njegove smrti leta 1980 in ohranjal tudi po njej.¹ K temu kultu je poleg številnih ostalih prijemov pripomogel tudi dan mladosti. To je bil praznik, ki so ga Jugoslovani praznovali 25. maja na Titov »rojstni dan« (ta je bil v resnici 7. maja)² in ob katerem je vsako leto potekala zaključna prireditev na stadionu Jugoslovanske ljudske armade (JLA) v Beogradu. Ta obred se je neprekinjeno odvijal 42 let in se ni končal niti s smrtjo slavljenca leta 1980, temveč je dočakal svoj konec šele sedem let kasneje.³

Članek se osredotoča na zadnje obdobje štafete in dneva mladosti, ko sta potekala brez prisotnosti osebe, ki sta jo slavila. V širšem kontekstu težavnega obdobja, v katerem se je po letu 1980 znašla Jugoslavija, bo na podlagi člankov iz časopisa *Delo* in revije *Mladina* predstavljeno, kakšen je bil odnos do štafete mladosti in zaključne prireditve 25. maja po Titovi smrti. Poleg tega pa tudi, kako so kritike publikacij in ljudstva pripeljale do sprememb v programu slovesnosti ob dnevu mladosti. Navsezadnje pa še, kateri dogodki so povzročili njuno ukinitve leta 1987.

ŠTAFETA IN DAN MLADOSTI V OBDOBJU TITA

Pobudo za prvo štafeto v čast Titu naj bi dali mladi iz Kragujevca, bila pa naj bi posebno voščilo za njegov 53. rojstni dan. Predlog Kragujevčanov je 11. aprila 1945 sprejel Centralni komite socialistične mladine Jugoslavije (CK ZKMJ), ki je določil, da bo vsaka izmed bodočih republik še nenastale Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) na pot v Beograd poslala lastno štafetno palico.⁴ Tito je štafetne palice prvič osebno sprejel 26. maja 1945 v Zagrebu, od leta 1946 dalje

1 Tkalec, Sarah. »Kult osebnosti Josipa Broza Tita.« Diplomski nalogi, Filozofska fakulteta UL, 2019, 63.

2 Repe, Božo. »Josip Broz – Tito kot zgodovinska osebnost in njegova povezava s Slovenci.« V: *Tito: obraz Jugoslavije*, ur. Petra Fröhlich, 3–39. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 2013, 5.

3 Strlič, Nataša. »Kratka zgodovina štafete in dneva mladosti.« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 57–76. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009, 57–58.

4 Prav tam, 58.

pa pred Belim dvorom v Beogradu. Posebna slovesnost je potekala na Trgu republike.⁵

Po željah Tita je leta 1957 Centralni komite Narodne mladine Jugoslavije 25. maj razglasil za dan mladosti, s čimer se je štafeta preimenovala v štafeto mladosti. Sklenjeno je bilo tudi, da bo od tedaj naprej Titu na zaključni slovesnosti na stadionu JLA izročena le ena štafetna palica. To palico so nosili v vseh republikah SFRJ,⁶ simbolizirala pa naj bi bratstvo in enotnost jugoslovanskih narodov, revolucijo, socialistično samoupravljanje, neuvrščenost in ljubezen do Jugoslavije.⁷

DRUŽE TITO, MI SE TI KUNEMO

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1980

Jugoslavija je bila v osemdesetih letih »nič manj bolehnna kot njen voditelj«. ⁸ Tito se je 11. januarja 1980 začel zdraviti v ljubljanskem Kliničnem centru,⁹ medtem pa je SFRJ tonila globlje v gospodarsko krizo, ki se je začela že v sedemdesetih letih.¹⁰ Politični vrh o krizi ni odkrito govoril, kajti uradno so jo označili za »neugodna gospodarska gibanja«. ¹¹

Preden je nastala kriza lahko zares pokazala svoje zobe in so se napetosti v državi zaostrole, je SFRJ najprej pretresel drug dogodek – smrt predsednika Josipa Broza – Tita 4. maja 1980 v Ljubljani.¹² Država

5 Prav tam, 58–59, 62.

6 Prav tam, 63.

7 »Predsedniku Titu pozdravi in želje vseh Jugoslovancov.« *Mladina*, 27. marec 1980, 3.

8 Fischer, Jasna, ur. *Slovenska novejša zgodovina* 2, Ljubljana: Mladinska knjiga založba, 2005, 1148.

9 »Zdravljenje predsednika Tita se nadaljuje.« *Delo*, 12. januar 1980, 1.

10 Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995, 355.

11 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1150–1151.

12 Prav tam, 1148.

je še isti dan razglasila sedemdnevno splošno žalovanje, ki je trajalo do 11. maja.¹³ Tito je bil pokopan štiri dni po svoji smrti, 8. maja 1980.¹⁴

Oblast je bila na njegovo smrt sicer pripravljena. Že ustava iz leta 1974 je predvidela politično nasledstvo v SFRJ. Nov sistem kolektivnega vodstva s kratkimi mandati je med drugim želel zagotoviti, »da nihče ni mogel zamenjati osebnosti, ki je poosebljala Jugoslavijo po letu 1945«,¹⁵ torej Tita. Na samem vrhu so predsednika zamenjali predstavniki vseh republik, ki so tvorili skupno predsedstvo s predsednikom predsedstva, ki je imel enoletni mandat.¹⁶

Potek štafete 1980

Petintrideseta štafeta mladosti je začela svojo pot 23. marca 1980 v Novem Sadu.¹⁷ Mladi Srbi iz Vojvodine so ob tej priložnosti v posebnem pismu, naslovljenem na Tita, izrazili željo, da bi predsednik čim prej okreval.¹⁸ S Trga svobode je štafetno palico prvi ponesel Zoran Ostojić.¹⁹ Štafetno palico so 29. marca prevzeli Srbski mladinci v vasi Ravanj.²⁰ Po preostali Srbiji je nato potovala do 7. aprila, nato pa so jo v Kumanovu prevzeli Makedonci.²¹ Tam se je zadržala do 12. aprila, ko so jo v svoje vrste sprejeli mladi s Kosova.²² Po slednjem je potovala do 16. aprila, nato pa so jo predali Črnogorcem pri jezeru Gazivoda.²³ Hrvaški mladinci so jo prevzeli 20. aprila v naselju Gruda.²⁴ Po Dalmaciji je štafetna palica potovala do 23. aprila, dokler ni prispela v Sečovelje, kjer so jo medse

13 »Sedemdnevno splošno ljudsko žalovanje.« *Delo*, 5. maj 1980, 2.

14 »Neposreden televizijski prenos pogreba.« *Delo*, 7. maj 1980, 9.

15 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1148.

16 Prav tam, 1148.

17 »Predsedniku Titu pozdravi in želje vseh Jugoslovanov.« *Mladina*, 27. marec 1980, 3.

18 »Naše želje odmevajo v srcih vseh Jugoslovanov.« *Mladina*, 27. marec 1980, 4.

19 Dukić, Slobodan. »Tito je naša mladost – govore srca Jugoslovanov.« *Delo*, 24. marec 1980, 1.

20 »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 31. marec 1980, 1.

21 »Štafetna palica v rokah makedonskih mladincev.« *Delo*, 8. april 1980, 2.

22 »Štafeta nosi pozdrave in najboljše želje.« *Delo*, 14. april 1980, 2.

23 »Štafeta v rokah mladih iz Črne gore.« *Delo*, 16. april 1980, 1.

24 »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 21. april 1980, 1.

sprejeli slovenski nosilci.²⁵ Do 29. aprila je obiskala več slovenskih mest in naselij, nato pa se je zopet vrnila na Hrvaško.²⁶

Tam je nadaljevala svojo pot po Dalmaciji, a ko je bila 4. maja razglašena Titova smrt, se je štafeta palica ustavila v Slunju.²⁷ Palico so nato prepeljali v Zagreb, kjer so jo odložili na vlak, ki je Titovo truplo peljal v Beograd.²⁸ 8. maja je pred pogrebom štafeta palico na oder v skupščini SFRJ položil predstavnik iz BiH, kamor tisto leto ni uspela priti. Dogodka so se udeležili tudi mladi predstavniki iz ostalih šestih republik in dveh avtonomnih pokrajin, poleg njih pa še predsedstvo SFRJ, Titova družina, predsednik zvezne konference Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije (SZDLJ) in drugi.²⁹

Dan mladosti 1980

Teden dni po pogrebu, 15. maja, so člani predsedstva Zveze socialistične mladine Jugoslavije (ZSMJ) razpravljali o tem, kako bo potekala bližajoča se zaključna prireditev 25. maja in kako bo z izvajanjem štafete in dneva mladosti v prihodnosti. Za leto 1980 so sprejeli nekaj manjših sprememb, sicer pa so se odločili izvesti osrednjo proslavo na stadionu JLA po že predvidenih načrtih. Izrazili so tudi, da se mora tradicija štafete in slovesnosti 25. maja nadaljevati tudi po Titovi smrti, saj naj bi štafeta in slovesnost še naprej predstavljali bratstvo med jugoslovanskimi narodi in njihovo zvestobo Titu in načelom, ki jih je ta za državo predstavljal.³⁰

Prireditev ob dnevu mladosti se je leta 1980 imenovala »Druže Tito, mi se ti kunemo« in se pričela ob zvokih istoimenske pesmi. Program, ki ga je tvorilo približno 12.000 mladih, se je nato nadaljeval z obljubo mladih pionirjev, da bodo nadaljevali Titovo pot, kar je bila rdeča nit celotne slovesnosti. Del predstave so bili tudi vojaki JLA, ki naj bi z

25 Grča, Dušan in Boris Šuligoj. »Štafeta v Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1980, 1.

26 »Štafeta je sklenila pot po Sloveniji.« *Delo*, 30. april 1980, 1.

27 »Simbol mladine, njenega dela in njenih želja.« *Mladina*, 5. maj 1980, 10.

28 Šlamberger, Vlado. »Slovo Slovenije od Tita: Poslednja pot v Beograd.« *Delo*, 6. maj 1980, 1.

29 »Zadnja častna straža mladine.« *Delo*, 9. maj 1980, 3.

30 Zimić, Fedja. »Nobena tišina doslej ni bila tako zgovorna.« *Delo*, 16. maj 1980, 1.

nastopom izkazali pripravljenost, da branijo svojo domovino. Sledil je prikaz pomembnih dogodkov iz jugoslovanske zgodovine. Zatem so organizatorji predvajali Titov govor z 11. kongresa ZKJ. Slovesnost se je zaključila ob ognjemetu. Prvič po letu 1978 Tito na proslavi ni bil prisoten. V njegov spomin je bila nad tribunami stadiona izobešena njegova slika. Prav tako na slovesnosti ni bilo predaje štafete Titu, kajti ta je že od 8. maja mirovala na odru v skupščini SFRJ.³¹

TUDI PO TITU – TITO

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1981

Februarja je Jugoslaviji Mednarodni denarni sklad odobril posojilo v višini dveh milijard in dvesto milijonov dolarjev.³² S tem naj bi si država pomagala pri reševanju krize, a gospodarstvo si s tem ni opomoglo. Junija je minister za finance za zaprtimi vrati razglasil državni bankrot.³³

Gospodarske težave so spremljale tudi druge. Marca so se na Kosovu začele demonstracije, kajti pokrajina je bila v primerjavi z ostalimi deli države nerazvita, med večinskim albanskim prebivalstvom pa je bila visoka stopnja brezposelnosti.³⁴ Nezadovoljni Albanci so na demonstracijah zahtevali to, da Kosovo postane republika, in enake pravice, kot so jih bili deležni Muslimani v Bosni in Hercegovini. Oblast se je na to odzvala z represijo.³⁵

Potek štafete 1981

Šestintrideseta štafeta mladosti, prva po Titovi smrti, je svojo pot začela 22. marca 1981 v Titogradu (danes Podgorica) v Črni gori.³⁶ Mesto je bilo zaradi svojega imena za začetno točko izbrano simbolično.³⁷

31 Dukić, Slobodan. »Brez Tebe pred nami, vendar s Teboj v nas, odločno nadaljujemo Tvoje delo.« *Delo*, 26. maj 1980, 1.

32 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 361.

33 Prav tam, 364.

34 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1149.

35 Prav tam.

36 »Štafeta mladosti – izraz ponosa mlade generacije.« *Delo*, 23. marec 1981, 1.

37 Leskovic, Alenka. »Štafeta obljuje in zaveza.« *Delo*, 23. marec 1981, 1.

Na slovesnosti na trgu Ivana Milutinovića je predsednik skupščine Socialistične republike Črne gore ,Radivoje Brajović, poudaril, da štafeta tega leta predstavlja povezanost med jugoslovanskimi narodi in njihovo zavezanost, da nadaljujejo »Titovo pot«. ³⁸ Prvi nosilec štafetne palice je bil Rajko Vujotić. ³⁹

V roke mladih s Kosova je štafeta prispela 26. marca v Rožaju. ⁴⁰ Po pokrajini je potovala do 30. marca, nato pa so jo v Tetovu prevzeli Makedonci. ⁴¹ V Preševu so jo nato 5. aprila v roke dobili Srbi. ⁴² Po republiki je nadaljevala pot do 12. aprila, takrat pa so jo pri reki Uvac sprejeli mladi iz Bosne in Hercegovine. ⁴³ Tam so nosilci s štafeto tekli 5 dni, dokler je niso 17. aprila v Bosanskem Šamcu predali Hrvatom. ⁴⁴ V Slovenijo je štafeta prišla 23. aprila, sprejeli pa so jo mladi iz Metlike. ⁴⁵

Nazaj na Hrvaško se je nato vrnila 29. aprila. ⁴⁶ Tam je neprekinjeno potovala do 4. maja. Tisti dan se je za obletnico Titove smrti v znamenju žalovanja ustavila in pot po Dalmaciji nadaljevala naslednji dan. ⁴⁷ Štafetna palica se je v Bosno znova vrnila 8. maja, ko so jo tja ponesli mladi iz mesta Glina. ⁴⁸ V avtonomno pokrajino Vojvodino je štafeta prispela 15. maja, ko so jo Vojvodinci dobili v naselju Jamena. ⁴⁹ Pet dni kasneje so jo pri mestu Rama ob reki Donavi prevzeli Srbi. ⁵⁰ Osrednja republiška proslava je bila nato 22. maja v Leskovcu, nato pa so palico nesli v Beograd. ⁵¹

38 »Štafeta mladosti, naš ponos in obljuba Titu.« *Delo*, 23. marec 1981, 2.

39 »Štafeta mladosti – izraz ponosa mlade generacije.«, 1.

40 »Štafeta v rokah mladih s Kosova.« *Delo*, 27. marec 1981, 1.

41 »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 31. marec 1981, 1.

42 »Štafeta mladosti v SR Srbiji.« *Delo*, 6. april 1981, 1.

43 »Štafeta iz Srbije v BiH, Povsod slovesen sprejem.« *Delo*, 13. april 1981, 1.

44 »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 18. april 1981, 1.

45 »Štafeta v Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1981, 1.

46 »Štafeta spet na Hrvaškem.« *Delo*, 30. april 1981, 1.

47 »Štafeta prepotovala Dalmacijo.« *Delo*, 6. maj 1981, 2.

48 »Štafeta prispela v BiH.« *Delo*, 9. maj 1981, 1.

49 »Štafeta v Vojvodini.« *Delo*, 16. maj 1981, 1.

50 »Simbolična izročitev na Donavi.« *Delo*, 21. maj 1981, 1.

51 »Štafeta mladosti v Leskovcu.« *Delo*, 22. maj 1981, 1.

Dan mladosti 1981

O tem, kako bo izgledala proslava ob dnevu mladosti eno leto po Titovi smrti, je 6. aprila razpravljala posebni koordinacijski odbor ZKJ za obeleževanje in ohranjanje imena in dela Josipa Broza – Tita. Izrazili so, da proslave ni potrebno posebej spreminjati, svoje predloge pa so poslali predsedstvu ZSMJ.⁵²

Glavna misel zaključne proslave ob dnevu mladosti tega leta je bila »Tudi po Titu – Tito«. Program se je začel ob 20. uri, tvorilo pa ga je 8000 mladih iz vseh republik SFRJ. S simboliko so na slovesnosti poudarjali bratstvo in enotnost med jugoslovanskimi narodi, kljub temu da so dogodki na Kosovu kazali drugačno realnost. Veliko pozornosti je bilo namenjene tudi spominu na Tita, saj so s posebno točko mladi prikazali leta, ko je bil še živ, in s pesmimi, kot je »Na Titovi poti«, s katero so izkazovali, da so mu še vedno zvesti. Ob koncu proslave je zadnji nosilec štafete, Ivan Ižak, štafeto palico predal predsedniku ZSMJ, Mišku Vukoviću. Slavljenje se je zaključilo z ognjemetom.⁵³

S TITOM V NAS

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1982

Jeseni leta 1981 je bila oblikovana posebna komisija za reševanje gospodarstva, na čelu katere je bil takratni predsednik predsedstva SFRJ, Sergej Kraigher. Avgusta 1982 so pripravili stabilizacijski program, čeprav javno obstoja krize niso priznali do oktobra.⁵⁴ Ob tem se je vlada Milke Planinc odločila izvajati t. i. politiko zategovanja pasu,⁵⁵ ki je bila odgovor na visoko inflacijo in brezposelnost v državi.⁵⁶ Ukrepi so namesto stabilizacije povzročili pomanjkanje.⁵⁷

52 »Proslava dneva mladosti bo taka kot prejšnja leta.« *Delo*, 7. april 1981, 2.

53 Dukić, Slobodan. »Veličastna predstava ustvarjalnosti mladih.« *Delo*, 26. maj 1981, 1.

54 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1150.

55 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 367.

56 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1150.

57 Prav tam, 1152.

Jugoslovanski intelektualci so medtem zahtevali svobodo govora in razpravljali o tabu temah in dogodkih, ki so bili v preteklosti obravnavani samo z zornega kota režima (npr. Goli otok).⁵⁸ Oblast se je na kritike objavljene v publikacijah, kot je bila npr. *Nova revija*, odzvala z omejevanjem svobodnega tiska, predvsem v Beogradu in Ljubljani, ki sta bili središči spornih razprav.⁵⁹

Potek štafete 1982

Sedemintrideseta štafeta mladosti je svojo pot začela v makedonskem mestu Prilep 21. marca 1982.⁶⁰ Štafetno palico je kot prva nosilka ponesla iz mesta Tatjana Atanasovska.⁶¹

Svojo pot po Makedoniji je štafetna palica zaključila 26. marca, ko so jo iz Skopja ponesli v Kumanovo, kjer so štafeto čakali Srbi.⁶² Štafeta se je v Srbiji mudila do 6. aprila. Vojvodinski nosilci so štafetno palico prevzeli v Hrtkovcih.⁶³ Mladi Bosanci so jo 12. aprila prevzeli na mostu nad Savo pri naselju Sremska Rača.⁶⁴ Svojo pot po Hrvaški je štafetna palica začela 18. aprila, ko so jo bosanski mladinci predali hrvaškim med Bosanskim in Slavonskim Brodom.⁶⁵ Titov rojstni kraj, Kumrovec, je obiskala 21. aprila,⁶⁶ dva dni kasneje pa so štafetno palico ob reki Bregani že sprejeli slovenski nosilci.⁶⁷ Štafeta je svojo pot po Sloveniji zaključila 29. aprila.⁶⁸

58 Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017, 50.

59 Prav tam, 51–52.

60 »Štafeta mladosti iz Prilepa krenila na pot.« *Delo*, 22. marec 1982, 1.

61 »Štafeta mladosti iz Prilepa krenila na pot.«, 1.

62 »Štafeta prispela v Srbijo.« *Delo*, 27. marec 1982, 1.

63 »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 7. april 1982, 1.

64 »Štafeta prispela v BiH.« *Delo*, 13. april 1982, 1.

65 »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 19. april 1982, 1.

66 »Štafeto gostijo Zagorci.« *Delo*, 22. april 1982, 2.

67 »Štafeta na poti po Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1982, 1.

68 »Štafeta iz Slovenije na Hrvaško.« *Delo*, 30. april 1982, 1.

Hrvatje so štafeto ponovno sprejeli v naselju Rupa.⁶⁹ Že 8. maja pa je zopet potovala po Bosni in Hercegovini, in sicer iz Bihaća.⁷⁰ Pot po Črni gori je štafeta začela 14. maja.⁷¹ Avtonomno pokrajino Kosovo je obiskala 19. maja v kraju Istok,⁷² Srbi pa so štafetno palico prevzeli 23. maja na skupni proslavi s kosovsko mladino v Rudnici, še isti dan pa je štafeta zaključila pot v Beogradu.⁷³

Dan mladosti 1982

Proslava na stadionu JLA v Beogradu je nosila ime »S Titom v nas«. Prireditve se je začela ob 20. uri, njen osemdelni program pa je tvorilo več kot 7500 mladih iz vseh jugoslovanskih republik. Eden izmed njih je bil tudi njen zadnji nosilec Ciril Zaplotnik, ki je štafetno palico predal predsedniku predsedstva konference ZSMJ, Bogiću Bogičeviću, ob koncu enourne prireditve.⁷⁴

Predsednik predsedstva SFRJ, Petar Stambolić, je v svojem govoru spet poudaril, da je štafeta simbol bratstva in enotnosti in skupnega boja Jugoslovancev za socializem kljub še vedno ostrim mednacionalnim odnosom po dogodkih iz leta poprej. Krize, ki so jo v času proslave oblasti že poskušale reševati, tudi ni bilo opaziti. Slavljenje v Beogradu se je namreč tudi to leto končalo z ognjemetom.⁷⁵

TITOV ČAS

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1983

To leto je bilo za Jugoslavijo jubilejno, saj je država slavila obilico pomembnih obletnic. Poleg 40-letnice 2. zasedanja AVNOJ-a so praznovali tudi priključitev Istre in Zadra, bitko na Sutjeski in Neretvi

69 Prav tam.

70 »Štafeta po Bosanski Krajini.« *Delo*, 10. maj 1982, 2.

71 »Štafeta potuje iz Titograda proti Kosovu.« *Delo*, 17. maj 1982, 1.

72 »Štafeta iz Črne gore na Kosovo.« *Delo*, 20. maj 1982, 1.

73 »Štafetna palica že v Beogradu.« *Delo*, 24. maj 1982, 1.

74 Dukić, Slobodan in Viktor Širec. »Štafeta mladosti je vselej bila simbol bratstva in enotnosti.« *Delo*, 26. maj 1982, 1.

75 Prav tam, 1.

ter druge.⁷⁶ To dejstvo pa vseeno ni moglo odvrniti pozornosti od gospodarskih težav, ki so se v državi še naprej stopnjevale, kajti politika zategovanja pasu ni bila uspešna.⁷⁷

Ostrili so se tudi mednacionalni odnosi. Že leta 1979 so v Jugoslaviji začeli poskus poenotenja šolstva. Problem je bil v tem, da se učni načrt ne bi prilagajal glede na posamezne republike in njihove posebnosti, ampak bi bil vsak narod predstavljen glede na dejanski delež, ki ga je predstavljal v državi, čemur so močno nasprotovali predvsem Slovenci.⁷⁸ Proti novim učnim jedrom so nastopili tudi Albanci in Makedonci,⁷⁹ a na koncu so jih vse republike razen Slovenije sprejele.⁸⁰

Potek štafete 1983

Osemintrideseta štafeta mladosti je 26. marca odrinila iz Zadra na Hrvaškem.⁸¹ Bosanski mladinci so štafetno palico od hrvaških sovrstnikov prevzeli 31. marca v Posušju.⁸² Palica je po Bosni in Hercegovini potovala do 10. aprila. V Nudu so nato štafetno pot nadaljevali Črnogorci.⁸³ Mladi s Kosova so pri jezeru Gazivoda štafetno palico prejeli 14. aprila.⁸⁴ Že 18. aprila pa so palico pri Globočici sprejeli Makedonci.⁸⁵ V Preševu so jo 23. aprila predali Srbom.⁸⁶ Štafetna palico so nato 29. aprila prevzeli mladi iz Vojvodine na mostu na Donavi pri mestu Kovin.⁸⁷ V Novem Sadu se je zadržala kar tri dni, kajti po prihodu 3. maja je kot vedno na obletnico Titove smrti 4. maja mirovala.⁸⁸ Dan kasneje se je štafetni

76 »Sporočilo štafete mladosti.« *Delo*, 25. maj 1983, 1.

77 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1151.

78 Prav tam, 1167.

79 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1167.

80 Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*, 59.

81 »Geslo mladosti: svojo srečo gradimo v miru s pesmijo.« *Delo*, 28. marec 1983, 1.

82 »S Hrvaškega na pot po krajih BiH.« *Delo*, 1. april 1983, 1.

83 »Štafetna palica že pri mladih v Črni gori.« *Delo*, 11. april 1983, 1.

84 »Štafeta od Ivangrada do Vučitrna.« *Delo*, 15. april 1983, 1.

85 »Od Prištine do Vitine.« *Delo*, 18. april 1983, 2.

86 »Štafeta potuje po Srbiji.« *Delo*, 25. april 1983, 1.

87 »Štafeta prispela v Vojvodino.« *Delo*, 30. aprila 1983, 1.

88 »Od Indije do Novega Sada.« *Delo*, 3. maj 1983, 2.

tek nadaljeval, nakar so jo med svoje vrste v Vukovarju zopet sprejeli Hrvati.⁸⁹

Štafeta je po Hrvaški potovala pet dni, nato pa so jo 10. maja v Prezidu sprejeli Slovenci.⁹⁰ V Sloveniji je bila do 16. maja, nakar se je zopet vrnila na Hrvaško, tokrat so si jo sosodje predali pri Središču pri Dravi.⁹¹ Drugi obisk BiH je štafeto čakal 18. maja, ko so jo iz Slavonskega Broda z letalom peljali v Sarajevo.⁹² Dan kasneje se je vrnila v roke Srbov. Ti so jo sprejeli v Zvorniku,⁹³ nato pa je 23. maja zaključila pot v Beogradu.⁹⁴

Dan mladosti 1983

Geslo zaključne slovesnosti ob dnevu mladosti tega leta je bilo »Titov čas«.⁹⁵ Na 40. obletnico zasedanja AVNOJ-a so mladi opozorili tako, da so s telesi izpisali letnici 1938 in 1943. Nadaljevali pa so s prikazom še ostale jugoslovanske zgodovine in poudarjali pomen samouprave, miru in neuvrščenosti.⁹⁶

Zadnji nosilec štafetne palice tega leta je bil Miodrag Mrdak, ki je palico izročil takratnemu predsedniku predsedstva konference ZSMJ, Draganu Iliću. Predaja in prireditve pa se je to leto dogajala pod budnim očesom velike stiroporne podobe Tita in aluminijaste makete Jugoslavije, ki sta viseli na vzhodni tribuni stadiona JLA.⁹⁷ Prav slednji prizor pa je bil že v naslednjih dneh deležen kritik. Organizatorji so bili obtoženi kiča in poveličevanja Tita v božanstvo, namesto da bi nanj gledali kot na človeka.⁹⁸ Ob tem so kritizirali narode, ki so podlegli kultu

89 »Iz Vojvodine čez Donavo v Vukovarju.« *Delo*, 6. maj 1983, 1.

90 »Prvi kilometri štafete mladosti po Sloveniji.« *Delo*, 11. maj 1983, 1.

91 »Štafeta nadaljuje pot po Hrvaški.« *Delo*, 17. maj 1983, 1.

92 »Štafeta je prispela v Sarajevo.« *Delo*, 19. maj 1983, 1.

93 »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 20. maj 1983, 1.

94 »Predstava sožitja, moči in trdnosti.« *Delo*, 24. maj 1983, 2.

95 Prav tam, 2.

96 Rajković, Žarko. »Veličastna prireditve v Beogradu: slovesna zaobljuba vseh mladih.« *Delo*, 26. maj 1983, 1.

97 Prav tam.

98 Šetinc, Mile. »Človek ali božanstvo?« *Mladina*, 2. junij 1983, 1.

osebnosti svojih vodij in celo namignili, da so jih Jugoslovani s podobo, ki je visela na proslavi dneva mladosti, presegli.⁹⁹

NAJ NAŠIH STARŠEV NE ŽALI, PROBLEME BI RADI SAMI UGNALI!

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1984

Poskus gospodarske stabilizacije še vedno ni kazal pozitivnih rezultatov. Stopnja inflacije v državi in brezposelnost sta se še povečali, slednja je bila sploh problem med mladimi. Vlada je zato spet želela poostriti varčevalne ukrepe.¹⁰⁰

Med tem so oblasti še vedno obračunavale tudi z drugače mislečimi intelektualci, kot sta bila Milovan Djilas in Vojislav Šešelj.¹⁰¹ Veliko prahu so dvignile tudi vse bolj centralistične zahteve Srbov, ki so bili prepričani, da je izvor težav v državi ustava iz leta 1974 in konfederativna ureditev SFRJ.¹⁰² Ob tem pa so napetosti med srbsko in albansko skupnostjo na Kosovu zopet počasi stopnjevale.¹⁰³

Potek štafete 1984

Devetintrideseta štafeta mladosti je svojo pot začela 25. marca v Bosni in Hercegovini, in sicer v mestu Mostar.¹⁰⁴ Prvi del poti po BiH je štafetna palica zaključila 31. marca, ko so jo v Trebinjah prevzeli Črnogorci.¹⁰⁵ V Rožaju so jo 4. aprila predali mladim s Kosova.¹⁰⁶ V makedonskem naselju Vratnica so jo nato 8. aprila prevzeli mladi Makedonci.¹⁰⁷ Štafetno palico so v Kumanovu 13. aprila dobili med svoje

99 Meršol, Mitja. »Kičasta kulisa.« *Delo*, 27. maj 1983, 4.

100 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 374.

101 Prav tam, 372–373.

102 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1168.

103 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 375.

104 »Scenarij za dan mladosti zavrnen.« *Delo*, 24. marec 1984, 1.

105 »Štafeta iz BiH v Črno goro.« *Delo*, 2. aprila 1984, 1.

106 »Štafeta mladosti na Kosovu.« *Delo*, 5. april 1984, 1.

107 »Štafeta prispela v Makedonijo.« *Delo*, 9. april 1984, 2.

vrste Srbi.¹⁰⁸ Štafeta je deset dni potovala po tej državi, zatem pa se je 23. aprila vrnila v BiH. Mladi Bosanci so jo prevzeli v Donjem Vardištu.¹⁰⁹

V Županiji so jo 28. aprila prevzeli Hrvati.¹¹⁰ Za razliko od prejšnjih let palica na obletnico Titove smrti ni prekinila svoje poti v znak žalovanja.¹¹¹ Tako je 9. maja prispela v Brežice, kjer so jo pričakali slovenski nosilci.¹¹² Po Sloveniji je štafeta potekala do 15. maja, nato so jo Slovenci v Petišovcih zopet predali Hrvatom.¹¹³ Ti so jo nato 18. maja izročili Vojvodincem v Subotici.¹¹⁴ Ti so jo nato srbskim svojcem 22. maja izročili v Smederevu.¹¹⁵

Dan mladosti 1984

Ker je leto prej zaključna prireditev ob dnevu mladosti dvignila veliko prahu, je o njenem poteku razpravljaj pripravljalni odbor in predsedstvo zvezne konference ZSMJ v Mostarju. Kljub očitkom iz prejšnjega leta pa je scenarij, o katerem so govorili, kazal, da bo proslava še bolj »veličastna« in s tem tudi dražja kot leto prej.¹¹⁶ Predloge so člani odbora 23. marca zavrnili, ker se z njimi niso strinjale vse mladinske organizacije. Za pripravo novega koncepta proslave je bila imenovana nova scenografska skupina, predlog pa naj bi dodelal sekretariat odbora za proslavo.¹¹⁷ Na koncu se je izkazalo, da so dali zeleno luč podobnemu poteku proslave, ki ga je predvidel že prej zavrnjeni predlog iz Mostarja.¹¹⁸

108 »Štafeta mladosti v Skopju.« *Delo*, 13. april 1984, 2.

109 »Štafeta v BiH.« *Delo*, 24. april 1984, 2.

110 »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 30. april 1984, 2.

111 »Štafeta mladosti v Visu.« *Delo*, 5. maj 1984, 2.

112 »Štafeta palica potuje danes na Dolenjskem.« *Delo*, 10. maj 1984, 1.

113 »Štafeta iz Slovenije na Hrvaško.« *Delo*, 16. maj 1984, 1.

114 »Štafeta mladosti od Subotice do Kovačice.« *Delo*, 19. maj 1984, 2.

115 »Štafeta iz Vojvodine v Srbijo.« *Delo*, 23. maj 1984, 2.

116 Grgič, Jožica. »Scenarij predstave za 25. maj.« *Delo*, 21. marec 1984, 3.

117 Grgič, Jožica. »Scenarij za dan mladosti zavrnjen.« *Delo*, 24. marec 1984, 1.

118 Rajković, Žarko. »Nov scenarij za proslavo dneva mladosti.« *Delo*, 30. marec 1984, 2.

S sprejetim scenarijem je tako slovesnost lahko zaživela – kot vedno 25. maja na stadionu JLA. Tokrat njeno geslo »Naj naših staršev ne žali, probleme bi radi sami ugnali!« ni omenjalo Tita, temveč je pokazalo, da so se mladi zavedali, v kakšnih težavah je bila Jugoslavija. Sama slovesnost je poudarjala način življenja mladih v preteklosti in tedaj. Tako kot vsako leto pa se je prireditev zaključila s predajo štafetne palice. Predsedniku predsedstva ZSMJ, Goranu Radmanu, jo je kot zadnji nosilec izročil Milibor Antović.¹¹⁹

Tudi spremenjeni scenarij ni navdušil v vseh. V Mladini, ki je že leto prej izrazila nezadovoljstvo nad prireditvijo, je Darko Štrajn objavil članek, v katerem se je spraševal o zgodovini tovrstnih proslav. Na tem mestu je zanimiva opazka: *»Ne smemo pozabiti, da je bila ta množična oblika reprezentiranja pripadnosti mladine idealu nacionalne države v obilni meri uporabljena tudi v fašističnih državah.«*¹²⁰ Ob tem tudi povedal, da so bile manifestacije takšne narave sicer zelo značilne tudi v sorodnih socialističnih državah.¹²¹ Vseeno pa ta komentar nehote napove dogodke, ki so sledili tri leta kasneje, in pokaže, da kritika, ki se je pojavila leta 1987, ni nastala šele takrat.

DA BO SVET SVETLEJŠI

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1985

Tega leta je zopet zavrelo na Kosovu. Gospodarske težave so mnoge Srbe prisilile, da se z območja izselijo. Srbski mediji so te selitve uporabili kot dokaz, da naj bi se na območju nad Srbi izvajali genocid. To je vodilo v peticijo, v kateri so Srbi in Črnogorci s Kosova zahtevali, da se jih ščiti pred Albanci. Intelektualci iz Beograda so zahtevali, da se Kosovu odvzame avtonomijo in območje vojaško zasede.¹²²

119 Rajković, Žarko. »Pripravljeni smo delati in prevzeti odgovornost.« *Delo*, 26. maj 1984, 1.

120 Štrajn, Darko. »Beograjska masovka.« *Mladina*, 30. maj 1984, 4–5.

121 Prav tam, 4–5.

122 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 375–376.

Gospodarska kriza je bila huda tudi v ostalih predelih države. Cene živil so se podvojile, plače pa so bile vse nižje. Začel se je razmah črnborzijanstva, tatvin in neplačevanja računov, proti katerim oblast ni ukrepala.¹²³

Potek štafete 1985

Štirideseta štafeta mladosti je svojo pot začela v Kragujevcu v Srbiji. Na pot jo je 24. marca ponesel Radoslav Jeremić.¹²⁴ Mladi Srbi so štafetno palico predali makedonskim sovrstnikom 29. marca v Preševu.¹²⁵ V Kačaniku so jo 3. aprila dobili kosovski mladinci.¹²⁶ Po Kosovu je potovala do 7. aprila, ko so jo v Zubinem Potoku prevzeli Črnogorci.¹²⁷ V Grudu so jo 11. aprila sprejeli Hrvatje.¹²⁸ Tam je potovala do 16. aprila, še isti dan pa je prišla v Slovenijo in začela svojo pot v Sečovljah.¹²⁹ Slovenci in Hrvati so si palico zopet izmenjali 22. aprila na Bregani.¹³⁰

Štafeta je obiskala še nekaj krajev na Hrvaškem, zatem pa so jo 29. aprila v Neumu medse sprejeli mladi iz Bosne in Hercegovine.¹³¹ Tam se je mudila do 8. maja, ko so jo v Dubici spet prevzeli Hrvati in jo peljali na zadnji del poti po tej republiki in nato do Zagreba.¹³² Naslednji dan se je vrnila v BiH, in sicer v Bosanski Brod.¹³³ Štafeta je v Vojvodino prispela 13. maja, takrat je pot začela v Senti.¹³⁴ V Kladovu so jo 19. maja prevzeli Srbi.¹³⁵ Dan pred zaključno prireditvijo na stadionu JLA je štafetna palica prišla v Beograd.¹³⁶

123 Prav tam, 376–377.

124 »Štafeta mladosti na štirideseti poti po SFRJ.« *Delo*, 25. marec 1985, 1.

125 »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 30. marec 1985, 1.

126 »Štafeta iz Makedonije na Kosovo.« *Delo*, 4. april 1985, 1.

127 »Štafeta mladosti v Črni gori.« *Delo*, 7. april 1985, 1.

128 »Štafeta na Hrvaškem.« *Delo*, 12. april 1985, 1.

129 »Štafeta mladosti danes v Sloveniji.« *Delo*, 16. april 1985, 2.

130 »Štafeta med mladimi na Hrvaškem.« *Delo*, 23. april 1985, 1.

131 »Štafeta v Bosni in Hercegovini.« *Delo*, 30. april 1985, 1.

132 »Štafeta mladosti v Zagrebu.« *Delo*, 9. maj 1985, 1.

133 »Štafeta mladosti spet v BiH.« *Delo*, 10. maj 1985, 2.

134 »Štafeta mladosti v Senti.« *Delo*, 14. maj 1985, 2.

135 »Štafeta mladosti na poti po Srbiji.« *Delo*, 20. maj 1985, 2.

136 »Mladina varuje vrednote naše družbe.« *Delo*, 25. maj 1985, 1.

Dan mladosti 1985

Slovesna proslava ob dnevu mladosti je to leto nosila naziv »Da bi bil svet lepši«. S tem so mladi zopet opozorili na stanje v državi in poudarili tudi svoj neugoden položaj. Predsednica ZSMJ, Silvija Žugić-Rijavec, je v svojem govoru, po tem ko je od zadnjega nosilca Zorana Vignjevića prevzela štafeto palico, sicer vseeno poudarila, da morajo ostati na Titovi poti. Sama proslava je odgovorila na nacionalne napetosti v državi tako, da so med tekom s štafeto tekli mladi iz različnih republik v znak enotnosti, ki to v realnosti ni bila več. Po zaključku uradnega dela so se mladi zbrali na Trgu Marxa in Engelsa (danes Trg Nikole Pašića), kjer so nastopile številne rockovske skupine.¹³⁷

ZBUDI SE, NEKAJ SE DOGAJA, OBŽALOVAL BOŠ, ČE BOŠ TO PRESPAL

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1986

Maja 1986 je Branko Mikulić zamenjal Milko Planinc na vrhu vlade. Ob tem so v vladi obljubljali izvedbo konkretnih ukrepov, ki bi zaustavili krizo, a do teh v resnici ni prišlo oziroma so bili ti na koncu le še bolj škodljivi.¹³⁸

Napetosti so krepile javne razprave o spremembi ustave. Predlagane spremembe so slovenski intelektualci označili za nevarne, kajti vodile naj bi v centralizacijo.¹³⁹ Srbski intelektualci pa so 24. septembra objavili t. i. memorandum SANU (Srbske akademije znanosti in umetnosti), v katerem so zapisali, da sta usodo Jugoslavije od prvega zasedanja AVNOJ-a dalje tvorili le Hrvaška in Slovenija, ki naj bi skupaj nastopali v skriti protisrbski koaliciji. Zahtevali so združitev vseh Srbov v eni državi.¹⁴⁰ Trditve memoranduma je politični vrh v državi zavrnil in obsodil.¹⁴¹

137 Rajković, Žarko. »Mladost ni prednost, tudi naš čas zahteva junake.« *Delo*, 27. maj 1985, 1.

138 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 379, 383.

139 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1170–1171.

140 Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*, 62.

141 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina 2*, 1170–1171.

Potek štafete 1986

Enainštirideseta štafeta mladosti je 22. marca 1986 začela pot v Peči na Kosovu.¹⁴² V Vratnici pri Tetovu so 26. marca kosovski mladinci predali štafeto Makedoncem.¹⁴³ V Kumanovu so jo nato 31. marca dobili Srbi in jo do 5. aprila nosili po republiki.¹⁴⁴ Potem so jo v Plevljah izročili Črnogorcem.¹⁴⁵ Pet dni je štafeta potovala po Črni gori, dokler je niso 10. aprila prevzeli Hrvati v bližini naselja Igalo.¹⁴⁶ Naslednji so jo v roke dobili Slovenci, in sicer 16. aprila v Bistrici ob Sotli.¹⁴⁷

Na Hrvaško se je palica vrnila 22. aprila, ko so jo sprejeli mladi iz Čakovca.¹⁴⁸ Po Hrvaškem je štafetna palica potovala do 28. aprila, nato pa je v Gabela Polju prišla v roke nosilcev iz Bosne in Hercegovine.¹⁴⁹ Štafeta je 8. maja zopet zavila na Hrvaško, tokrat je potovala iz Jesenovca v Zagreb.¹⁵⁰ Od tam je 9. maja pripotovala še v Ljubljano.¹⁵¹ Že dva dni kasneje je bila zopet v BiH.¹⁵² Od tam je 12. maja prispela v Vojvodino, predaja je potekala v naselju Jamena.¹⁵³ Po avtonomni pokrajini je potovala do 18. maja, ko so palico dobili v Bogatiču Srbi iz republike.¹⁵⁴ Štafeta je 23. maja zaključila svojo pot v Beogradu.¹⁵⁵

Dan mladosti 1986

Rdeča nit zaključne prireditve ob 25. maju je bila želja mladih po boljši prihodnosti in izhodu iz težav, tako v Jugoslaviji kot v preostalemu

142 »Štafeta mladosti krenila na pot.« *Delo*, 24. marec 1986, 1.

143 »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 27. marec 1986, 1.

144 »Štafeta iz Makedonije v Srbijo.« *Delo*, 1. april 1986, 1.

145 »Štafeta mladosti v rokah mladih Črnogorcev.« *Delo*, 7. april 1986, 1.

146 »Štafeta mladosti v rokah hrvaških mladincev.« *Delo*, 11. april 1986, 1.

147 »Štafeta mladosti v Sloveniji.« *Delo*, 17. april 1986, 1.

148 »Slovesen sprejem štafete v Čakovcu.« *Delo*, 23. april 1986, 1.

149 »Štafeta mladosti v Bosni in Hercegovini.« *Delo*, 29. april 1986, 1.

150 »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 9. maj 1986, 1.

151 »Štafeta mladosti v Ljubljani.« *Delo*, 10. maj 1986, 1.

152 »Štafeta mladosti potuje po BiH.« *Delo*, 12. maj 1986, 2.

153 »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 13. maj 1986, 1.

154 »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 19. maj 1986, 1.

155 »Štafeta mladosti prispela na območje Beograda.« *Delo*, 24. maj 1986, 2.

svetu. Naslov slovesnosti »Zbudi se, nekaj se dogaja, obžaloval boš, če boš to prespal« je tako mlade zopet pozval, da se zavejo svojega položaja v družbi, če se ga še niso. V samem programu pa so nastopajoči oblast pozvali, da še naprej poskuša s stabilizacijo države, in s sliko Jugoslavije opozarjali na bratstvo in enotnost. Opozorili so tudi na okoljske probleme, predvsem na jedrske elektrarne zaradi nesreče v Černobilu. Tudi tega leta je štafeto kot zadnja prejela predsednica ZSMJ, Silvija Žugić-Rijavec, tokrat od zadnje nosilke, Tatjane Godevske. Predsednica je zopet izrekla že vsakoletna zatrdila, da mladi ostajajo zvesti Titu, delu in samoupravljanju.¹⁵⁶

ZADNJIČ NA POTI

Kratek pregled Jugoslavije v letu 1987

Predlog ustavnih sprememb je bil sprejet na začetku leta 1987, a Slovenci so zopet poudarjali nevarnost centralizma in branili obstoječo ustavo. Intelektualci pa so bili še vedno ogorčeni nad vsebino memoranduma SANU in se na srbske zahteve odzvali s prispevki, ki so ji sicer začeli pripravljati že spomladi leta 1986. Ta besedila je februarja objavila *Nova revija* v svoji 57. številki.¹⁵⁷ Oblast se je na vsebino 57. številke odzvala kritično, a uredniki revije in avtorji besedil niso bili sodno preganjani.¹⁵⁸

Stanje na Kosovu se je tega leta zopet začelo slabšati. Komite za zaščito kosovskih Srbov in Črnogorcev je začel izvajati mitinge,¹⁵⁹ na katerih so udeleženci in politiki zahtevali spremembo ustave in pa odvzem kosovske avtonomije.¹⁶⁰ Ob tem pa je srbski predsednik Slobodan Milošević začel ciljati na albanske politike, ki se mu niso bili pripravljeni podrediti, in dosegel oslabitev kosovske zveze komunistov.¹⁶¹

156 Rajković, Žarko. »Utrip življenja Jugoslavije, kot ga vidi naša mladina.« *Delo*, 26. maj 1986, 1.

157 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1171–1174.

158 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 382–383.

159 Prav tam, 386.

160 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1181.

161 Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 387.

Plakatna afera

Za organizacijo dneva in štafete mladosti je bila leta 1987 zadolžena Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS).¹⁶² Navdušenja nad to tradicijo pa med mladimi Slovenci ni bilo več veliko, kajti po poročanju *Mladine* naj bi v javnomnenjski raziskavi kar 87 % slovenskih mladincev izrazilo nasprotovanje zaključni prireditvi ob dnevu mladosti.¹⁶³ ZSMS je sicer predlagala ukinitve obreda, a je v Beogradu naletela na gluha ušesa in ga je bila tako primorana izvesti.¹⁶⁴

Poleg izbora zaključnega scenarija za proslavo 25. maja so morali oblikovati tudi štafetno palico in propagandne plakate. Za slednje so bili izbrani člani umetniške skupine Neue Slowenische Kunst oz. njihov oddelek za oblikovanje Studio Novi Kolektivizem (Studio NK).¹⁶⁵ Plakat, ki so si ga zamislil umetniki Studia NK, je upodabljal mladega fanta, ki je v levi roki nosil štafetno palico, v desni pa je držal jugoslovansko zastavo. Za podlago plakata so vzeli sliko nemškega umetnika Richarda Kleina z naslovom *Tretji rajh*, ki je namesto jugoslovanskih simbolov upodabljala nacistične. Ko je za to izvedela širša javnost konec februarja oz. v začetku marca, se je v Jugoslaviji o spornem plakatu na veliko razpravljalo. Na val kritik se je ZSMS odzvala s trditvijo, da o izvoru plakata niso vedeli, in se je po zahtevah ZKS od Studia NK distancirala. Studio NK se je na kritike odzval z izjavo, v kateri so plakat zagovarjali, saj je bil, kot so ga videli sami, protifašističen, in ob tem zahteval umetniško svobodo.¹⁶⁶

Odziv na plakat je bil v medijih tako velik, da so na koncu za pomiritev v vodstvu ZSMS sklenili, da se oblikuje nov plakat in tudi nova štafetna palica.¹⁶⁷ Tudi prvo palico je zasnoval Studio NK, ki je z njeno težo in velikostjo želel opozoriti na zastarelost tradicije štafete in proslave ter

¹⁶² Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1173.

¹⁶³ »Klic k razumu.« *Mladina*, 13. marec 1988, 1.

¹⁶⁴ Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1173.

¹⁶⁵ Stepančič, Lilijana. »Popis: estetski konteksti osnutka plakata NK za dan mladosti 198.« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 33–55. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2009, 33.

¹⁶⁶ Vurnik, Blaž. »Plakatna afera.« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 7–18, Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2009, 7, 12–13.

¹⁶⁷ Prav tam, 14, 17.

njuno vlogo v čaščenju kulta osebnosti že sedem let mrtvega Tita.¹⁶⁸ Člani studia NK so bili tudi kazensko preganjani, ker naj bi s plakatom žalili SFRJ, a na koncu je javno sodišče v Ljubljani postopek zavrglo.¹⁶⁹

Potek štafete 1987

Po kontroverznem začetku meseca bi morala štafeta kreniti na pot 20. marca iz Slovenije. Štafetno palico bi morali na ta dan planinci s Kredarice ponesti na Triglav, od koder bi nato dvainštirideseta štafeta mladosti začela svojo pot. To pa na načrtovani dan ni bilo mogoče zaradi plazu.¹⁷⁰ Dva dni kasneje, 23. marca, je alpinistom le uspelo štafetno palico nesti na Triglav in tako je z manjšo zamudo začela svojo pot po Sloveniji in Jugoslaviji.¹⁷¹

V Sečovljah so štafetno palico medse sprejeli mladi Hrvati.¹⁷² Ta je nato do 1. aprila potovala po republiki, dokler je v Guberu niso prevzeli mladi iz Bosne in Hercegovine.¹⁷³ Do 7. aprila se je štafeta mudila v BiH, nato pa so jo v Trebinjah dobili v roke Črnogorci.¹⁷⁴ V Rožajah so jo 11. aprila prevzeli mladi s Kosova, kjer je potem potovala pet dni.¹⁷⁵ V Makedonijo je prispela 16. aprila, ko so jo nosilci prinesli v naselje Globočica.¹⁷⁶ V Preševu so jo nato 21. aprila medse sprejeli Srbi,¹⁷⁷ ki so jo nato 27. aprila predali Vojvodincem v Kovinu.¹⁷⁸ Maja se je štafeta vrnila na Hrvaško, kjer je ostala do 8. v mesecu.¹⁷⁹ Zatem je ponovno obiskala dele BiH, kjer je potovala do 15. maja. Bosanski mladinci so

168 Fischer, *Slovenska novejša zgodovina* 2, 1173.

169 Vurnik, Blaž. »Plakatna afera.« 14.

170 Verbič, Darja. »Odhod s Kredarice.« *Delo*, 21. marec 1987, 1.

171 Verbič, Darja. »Garanje skozi sneg: Štafeta s Triglava!« *Delo*, 23. marec 1987, 1.

172 Šuligoj, Boris. »Slovenski mladinci predali štafeto.« *Delo*, 28. marec 1987, 1.

173 »Štafetna palica v BiH.« *Delo*, 2. april 1987, 1.

174 »Štafetna palica nadaljuje pot po Črni gori.« *Delo*, 8. april 1987, 1.

175 »Štafeta potuje po Kosovu.« *Delo*, 13. april 1987, 1.

176 »Štafeta mladosti v SR Makedoniji.« *Delo*, 17. april 1987, 1.

177 »Štafeta prišla v Srbijo.« *Delo*, 22. april 1987, 1.

178 »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 28. april 1987, 1.

179 »Štafeta mladosti na poti v Varaždin.« *Delo*, 4. maj 1987, 2.

jo od Hrvatov prejeli v Bosanski Gradiški.¹⁸⁰ Sami so jo nato 15. maja predali Srbom v Malem Zvorniku. Po Srbiji je štafeta opravila še zadnje kilometre pred prireditvijo 25. maja.¹⁸¹

Dan mladosti 1987

Za dan mladosti so organizatorji marca predvideli, da bo pred samo izvedbo prireditve na stadionu JLA potekala nogometna tekma, ob tem pa so izbrali tudi enega izmed 12. predlogov za scenarij ob slovesnosti.¹⁸² Mesec kasneje so zaradi pritožb nad izbranim scenarijem tega spremenili in iz programa umaknili tudi nogometno tekmo.¹⁸³

Kljub vsem zagatam se je slovesnost 25. maja kot vsako leto odvijala na stadionu JLA. Čeprav so organizatorji v scenariju napovedovali spremembe, je bila tudi prireditev leta 1987 podobna tistim iz preteklih let. Proslava se je zaključila ob predaji štafetne palice iz rok poslednje nosilke Rajmonde Broshai v roke predsedniku konference ZSMJ, Hashimu Rexhepiju. Kot vedno je sledil tudi ognjemet v Beogradu, ki ga je spremljala pesem »Druže Tito, mi se ti kunemo«.¹⁸⁴

Ukinitve

Prej omenjene slovenske zahteve po ukinitvi štafete mladosti segajo v bistvu že v leto 1986. Tega leta so 10. decembra, na svetovni dan človekovih pravic, ljubljanski študentje protestno zažgali lesen hlod, ki naj bi predstavljal štafetno palico. Dogodek je organizirala Univerzitetna konferenca Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) v Ljubljani.¹⁸⁵ Takrat so bili sodelujoči na dogodku deležni ostrih kritik,¹⁸⁶ a po burnih dogodkih leta 1987 se je razprava o tem, kako naprej, le začela. Februarja 1988 je predsedstvo ZSMJ v Beogradu dalo predlog, da se štafeto ukine,

180 »Štafeta mladosti je včeraj prišla v BiH. *Delo*, 9. maj 1987, 2.

181 »Štafeto mladosti so prevzeli mladi iz SR Srbije.« *Delo*, 16. maj 1987, 2.

182 Verbič, »Koncept slovenske štafete mladosti se uresničuje« 1.

183 »Scenarij prireditve ob dnevu mladosti bodo spremenili.« *Delo*, 25. april 1987, 1.

184 Rajković, Žarko. »Slavje dneva mladosti z zastarelo pozlato.« *Delo*, 26. maj 1987, 1.

185 Strlič, »Kratka zgodovina štafete in dneva mladosti,« 68.

186 Lojzelj, Samo. »Pokop obreda?« *Mladina*, 5. februar 1988, 31.

ki je bil po kratki razpravi sprejet.¹⁸⁷ S tem je bilo dolgoletne tradicije štafetne palice, ki je potovala po vseh republikah SFRJ, konec. Namesto štafete so bile v mesecu maju tako organizirane številne okrogle mize po vseh delih države.¹⁸⁸ Tudi prireditev v Beogradu je čakala podobna usoda, kajti mladi iz Slovenije, Črne gore in Kosova na njej niso več želeli sodelovati, enako je bilo tudi s predstavniki JLA. Slovesnost je 25. maja 1988 sicer na stadionu JLA bila, a le v obliki baletne predstave. To pa je bila tudi zadnja takšna predstava ob dnevu mladosti, kajti v naslednjih letih so bili namesto proslave za mlade organizirani festivali, koncerti in že prej omenjene okrogle mize.¹⁸⁹

ZAKLJUČEK

Tradicije štafetnega teka in zaključne proslave ob dnevu mladosti v Beogradu ni bilo mogoče končati kar istočasno s Titovo smrtjo leta 1980. Obreda sta namreč postala nov vezni element, ki so ga jugoslovanski narodi po izgubi velikega predsednika potrebovali, sploh v kriznih osemdesetih letih. V času, ko se je oblast otepala pravih sprememb sistema, sta bili štafeta in proslava tako eni izmed stalnic, nad katerima pa se vsaj sprva javnost še ni zgražala, kljub temu da sta bili način, preko katerega se je še naprej izvajala propaganda o jugoslovanskem bratstvu in enotnosti ter socialističnih idealih in samoupravljanju. Poleg tega pa sta skrbeli za to, da se je poveličevanje pokojnega predsednika nadaljevalo, kar je razvidno tudi v tem, da so štiri proslave po njegovi smrti nosile gesla z njegovim imenom in da je štafeta za obletnico njegove smrti vsaj do leta 1983 mirovala v znak žalovanja. Prav leto 1983 pa je tisto, za katero lahko rečemo, da je sprožilo val sprememb, ki so se nato nadaljevale do leta 1987. Kritike, ki jih je zaključna slovesnost takrat prejela, organizatorji niso spregledali, temveč so začeli z razmišljanjem o tem, kako slovesnost spremeniti. Tako so naslovi prireditev ob dnevu mladosti nehali neposredno omenjati Tita, čeprav je bil njegov duh v programih še vedno prisoten, in se začeli navezovati

187 Albrecht, Matjaž. »Armija, kriza in štafeta.« *Mladina*, 5. februar 1988, 31.

188 »Mladina namesto štafete.« *Mladina*, 13. maj 1988, 11.

189 Repe in Kerec, *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*, 19.

bolj na problematiko jugoslovanskih mladostnikov, katerih dan naj bi 25. maj tudi sicer bil. Mladi so v scenarijih opozarjali na aktualne probleme časa in od oblasti zahtevali rešitve, a ne na način, ki bi sprožil kakršnokoli ogorčenje ali oporekanja. Do tega je prišlo šele leta 1987 s plakatno afero. S to je bila jugoslovanska javnost soočena z dejstvom, da štafeta in dan mladosti spominjata na obrede in simbole, ki so se jih posluževale fašistične družbe, proti katerimi so se morali jugoslovanski narodi boriti za svoj obstanek. Take kritike ni bilo mogoče spregledati, kar je pokazal izjemen medijski odziv na plakat Studia NK. Štafeta in dan mladosti tako nista mogla biti več utopična različica Jugoslavije, ampak sta bila, kot država sama, postavljena na realna tla in dočakala svoj konec. Ni naključje, da se je to zgodilo v času, ko je Jugoslavija počasi korakala svojemu koncu naproti, in v času, ko niti spomin na Tita tega ni mogel več preprečiti.

VIRI IN LITERATURA

Časopisni viri

- »Četrtega maja delovno in dostojanstveno.« *Delo*, 26. marec 1981, 1.
- »Geslo mladosti: svojo srečo gradimo v miru s pesmijo.« *Delo*, 28. marec 1983, 1.
- »Iz Banjaluke do Prijedora.« *Delo*, 28. marec 1984, 2.
- »Iz Drniša do Vele Luke.« *Delo*, 30. marec 1983, 2.
- »Iz Titovega Drvarja do Duvna.« *Delo*, 30. marec 1984, 2.
- »Iz Vele Luke v Imotski.« *Delo*, 31. marec 1983, 2.
- »Iz Vojvodine čez Donavo v Vukovarju.« *Delo*, 6. maj 1983, 1.
- »Klic k razumu.« *Mladina*, 13. marec 1988, 1.
- »Mladina namesto štafete.« *Mladina*, 13. maj 1988, 11.
- »Mladina varuje vrednote naše družbe.« *Delo*, 25. maj 1985, 1.
- »Naše želje odmevajo v srcih vseh Jugoslovanov.« *Mladina*, 27. marec 1980, 4.
- »Neposreden televizijski prenos pogreba.« *Delo*, 7. maj 1980, 9.
- »Od Indije do Novega Sada.« *Delo*, 3. maj 1983, 2.
- »Od Prištine do Vitine.« *Delo*, 18. april 1983, 2.
- »Pot nosilec štafete je pot ljubezni do Tita.« *Delo*, 28. marec 1980, 2.
- »Pot štafete od Strumice do M. Vinice.« *Delo*, 25. marec 1982, 2.
- »Predsedniku Titu pozdravi in želje vseh Jugoslovanov.« *Mladina*, 27. marec 1980, 3.
- »Predstava sožitja, moči in trdnosti.« *Delo*, 24. maj 1983, 2.
- »Prisrčen sprejem v Nikšiću.« *Delo*, 25. marec 1981, 2.
- »Prisrčen sprejem v Nišu.« *Delo*, 27. marec 1985, 2.
- »Proslava dneva mladosti bo taka kot prejšnja leta.« *Delo*, 7. april 1981, 2.
- »Prvi kilometri štafete mladosti po Sloveniji.« *Delo*, 11. maj 1983, 1.
- »S cvetjem in pesmijo najboljše želje za Tita.« *Delo*, 27. marec 1980, 2.
- »S Hrvaškega na pot po krajih BiH.« *Delo*, 1. april 1983, 1.
- »Scenarij prireditve ob dnevu mladosti bodo spremenili.« *Delo*, 25. april 1987, 1.

- »Scenarij za dan mladosti završen.« *Delo*, 24. marec 1984, 1.
- »Sedemdnavno splošno ljudsko žalovanje.« *Delo*, 5. maj 1980, 2.
- »Simbol mladine, njenega dela in njenih želja.« *Mladina*, 5. maj 1980, 10.
- »Simbolična izročitev na Donavi.« *Delo*, 21. maj 1981, 1.
- »Slovesen sprejem štafete v Čakovcu.« *Delo*, 23. april 1986, 1.
- »Sporočilo štafete mladosti.« *Delo*, 25. maj 1983.
- »Svečani sprejem štafetne palice v Zagrebu.« *Delo*, 8. maj 1982, 1.
- »Štadion JLA te dni v mladostnem utripu.« *Delo*, 23. maj 1980, 3.
- »Štafeta iz BiH v Črno goro.« *Delo*, 2. aprila 1984, 1.
- »Štafeta iz Bitole v Tetovu.« *Delo*, 23. marec 1982, 2.
- »Štafeta iz Črne gore na Kosovo.« *Delo*, 20. maj 1982, 1.
- »Štafeta iz Makedonije na Kosovo.« *Delo*, 4. april 1985, 1.
- »Štafeta iz Makedonije v Srbijo.« *Delo*, 1. april 1986, 1.
- »Štafeta iz Slovenije na Hrvaško.« *Delo*, 16. maj 1984, 1.
- »Štafeta iz Slovenije na Hrvaško.« *Delo*, 30. april 1982, 1.
- »Štafeta iz Srbije v BiH, Povsod slovesen sprejem.« *Delo*, 13. april 1981, 1.
- »Štafeta iz Tetova v Strumico.« *Delo*, 24. marec 1982, 2.
- »Štafeta iz Vojvodine v Srbijo.« *Delo*, 23. maj 1984, 2.
- »Štafeta je prispela v Sarajevo.« *Delo*, 19. maj 1983, 1.
- »Štafeta je sklenila pot po Sloveniji.« *Delo*, 30. april 1980, 1.
- »Štafeta med mladimi na Hrvaškem.« *Delo*, 23. april 1985, 1.
- »Štafeta mladosti – izraz ponosa mlade generacije.« *Delo*, 23. marec 1981, 1.
- »Štafeta mladosti danes v Sloveniji.« *Delo*, 16. april 1985, 2.
- »Štafeta mladosti iz Prilepa krenila na pot.« *Delo*, 22. marec 1982, 1.
- »Štafeta mladosti je včeraj prišla v BiH. *Delo*, 9. maj 1987, 2.
- »Štafeta mladosti krenila na pot.« *Delo*, 24. marec 1986, 1.
- »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 18. april 1981, 1.

- »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 19. april 1982, 1.
- »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 21. april 1980, 1.
- »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 30. april 1984, 2.
- »Štafeta mladosti na Hrvaškem.« *Delo*, 9. maj 1986, 1.
- »Štafeta mladosti na Kosovu.« *Delo*, 5. april 1984, 1.
- »Štafeta mladosti na poti po Srbiji.« *Delo*, 20. maj 1985, 2.
- »Štafeta mladosti na poti v Varaždin.« *Delo*, 4. maj 1987, 2.
- »Štafeta mladosti na štirideseti poti po SFRJ.« *Delo*, 25. marec 1985, 1.
- »Štafeta mladosti od Duvna do Stolca.« *Delo*, 31. marec 1984, 2.
- »Štafeta mladosti od Prištine do Kačanika.« *Delo*, 26. marec 1986, 2.
- »Štafeta mladosti od Subotice do Kovačice.« *Delo*, 19. maj 1984, 2.
- »Štafeta mladosti potuje po BiH.« *Delo*, 12. maj 1986, 2.
- »Štafeta mladosti prispela na območje Beograda.« *Delo*, 24. maj 1986, 2.
- »Štafeta mladosti prispela v Titograd.« *Delo*, 3. april 1984, 2.
- »Štafeta mladosti sklenila pot bratstva po Vojvodini.« *Delo*, 29. marec 1980, 1.
- »Štafeta mladosti spet v BiH.« *Delo*, 10. maj 1985, 2.
- »Štafeta mladosti v Banjaluki.« *Delo*, 27. marec 1984, 2.
- »Štafeta mladosti v Bosni in Hercegovini.« *Delo*, 29. april 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Črni gori.« *Delo*, 7. april 1985, 1.
- »Štafeta mladosti v Leskovcu.« *Delo*, 22. maj 1981, 1.
- »Štafeta mladosti v Ljubljani.« *Delo*, 10. maj 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 27. marec 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 30. marec 1985, 1.
- »Štafeta mladosti v Makedoniji.« *Delo*, 31. marec 1981, 1.
- »Štafeta mladosti v Prištini.« *Delo*, 25. marec 1986, 2.
- »Štafeta mladosti v Prištini.« *Delo*, 6. april 1985, 2.
- »Štafeta mladosti v rokah hrvaških mladincev.« *Delo*, 11. april 1986, 1.

- »Štafeta mladosti v rokah mladih Črnogorcev.« *Delo*, 7. april 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Senti.« *Delo*, 14. maj 1985, 2.
- »Štafeta mladosti v Skopju.« *Delo*, 13. april 1984, 2.
- »Štafeta mladosti v Skopju.« *Delo*, 3. april 1985, 2.
- »Štafeta mladosti v Sloveniji.« *Delo*, 17. april 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v SR Makedoniji.« *Delo*, 17. april 1987, 1.
- »Štafeta mladosti v SR Srbiji.« *Delo*, 6. april 1981, 1.
- »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 19. maj 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 20. maj 1983, 1.
- »Štafeta mladosti v Srbiji.« *Delo*, 31. marec 1980, 1.
- »Štafeta mladosti v Visu.« *Delo*, 5. maj 1984, 2.
- »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 13. maj 1986, 1.
- »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 28. april 1987, 1.
- »Štafeta mladosti v Vojvodini.« *Delo*, 7. april 1982, 1.
- »Štafeta mladosti v Zagrebu.« *Delo*, 9. maj 1985, 1.
- »Štafeta mladosti v Zenici.« *Delo*, 26. april 1984, 2.
- »Štafeta mladosti, naš ponos in obljuba Titu.« *Delo*, 23. marec 1981, 2.
- »Štafeta na Hrvaškem.« *Delo*, 12. april 1985, 1.
- »Štafeta na pot po Jugoslaviji.« *Delo*, 26. marec 1984, 1.
- »Štafeta na poti po Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1982, 1.
- »Štafeta nadaljuje pot po Hrvaški.« *Delo*, 17. maj 1983, 1.
- »Štafeta nadaljuje pot po Vojvodini.« *Delo*, 8. april 1982, 2.
- »Štafeta nosi pozdrave in najboljše želje.« *Delo*, 14. april 1980, 2.
- »Štafeta od Ivangrada do Vučitrna.« *Delo*, 15. april 1983, 1.
- »Štafeta od Svetožareva do Aleksinca.« *Delo*, 26. marec 1985, 2.
- »Štafeta ostaja simbol Titove poti.« *Delo*, 26. marec 1981, 2.
- »Štafeta po Bosanski Krajini.« *Delo*, 10. maj 1982, 2.

- »Štafeta potuje iz Titograda proti Kosovu.« *Delo*, 17. maj 1982, 1.
- »Štafeta potuje po Kosovu.« *Delo*, 13. april 1987, 1.
- »Štafeta potuje po Srbiji.« *Delo*, 25. april 1983, 1.
- »Štafeta prepotovala Dalmacijo.« *Delo*, 6. maj 1981, 2.
- »Štafeta prispela v BiH.« *Delo*, 13. april 1982, 1.
- »Štafeta prispela v BiH.« *Delo*, 9. maj 1981, 1.
- »Štafeta prispela v Makedonijo.« *Delo*, 9. april 1984, 2.
- »Štafeta prispela v Skopje.« *Delo*, 26. marec 1982, 2.
- »Štafeta prispela v Srbijo.« *Delo*, 27. marec 1982, 1.
- »Štafeta prispela v Titograd.« *Delo*, 10. april 1985, 2.
- »Štafeta prispela v Titov Drvar.« *Delo*, 29. marec 1984, 2.
- »Štafeta prispela v Vojvodino.« *Delo*, 30. aprila 1983, 1.
- »Štafeta prišla v Srbijo.« *Delo*, 22. april 1987, 1.
- »Štafeta spet na Hrvaškem.« *Delo*, 30. april 1981, 1..
- »Štafeta v BiH.« *Delo*, 24. april 1984, 2.
- »Štafeta v Bosni in Hercegovini.« *Delo*, 30. april 1985, 1.
- »Štafeta v črnogorskem Primorju.« *Delo*, 24. marec 1981, 2.
- »Štafeta v Leskovcu.« *Delo*, 28. marec 1985, 2.
- »Štafeta v rokah mladih iz Črne gore.« *Delo*, 16. april 1980, 1.
- »Štafeta v rokah mladih s Kosova.« *Delo*, 27. marec 1981, 1.
- »Štafeta v Skopju.« *Delo*, 29. marec 1986, 2.
- »Štafeta v Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1981, 1.
- »Štafeta v Titovem Užicu. Tri štafete iz Avstralije.« *Delo*, 22. maj 1985, 2.
- »Štafeta v Vojvodini..« *Delo*, 16. maj 1981, 1.
- »Štafeta v Vranju.« *Delo*, 29. marec 1985, 2.
- »Štafetna palica nadaljuje pot po Črni gori.« *Delo*, 8. april 1987, 1.
- »Štafetna palica potuje danes na Dolenjskem.« *Delo*, 10. maj 1984, 1.

- »Štafetna palica v BiH.« *Delo*, 2. april 1987, 1.
- »Štafetna palica v rokah makedonskih mladincev.« *Delo*, 8. april 1980, 2.
- »Štafetna palica že pri mladih v Črni gori.« *Delo*, 11. april 1983, 1.
- »Štafetna palica že v Beogradu.« *Delo*, 24. maj 1982, 1.
- »Štafeto gostijo Zagorci.« *Delo*, 22. april 1982, 2.
- »Štafeto mladosti so prevzeli mladi iz SR Srbije.« *Delo*, 16. maj 1987, 2.
- »Tovariš Tito, s štafeto ti dajemo tudi del sebe.« *Delo*, 26. marec 1980, 2.
- »Tretji dan potovanja po Kosovu.« *Delo*, 22. maj 1982, 2.
- »Veličastni sprejemi za nosilce štafetne palice.« *Delo*, 25. marec 1980, 2.
- »Zadnja častna straža mladine.« *Delo*, 9. maj 1980, 3.
- »Zdravljenje predsednika Tita se nadaljuje.« *Delo*, 12. januar 1980.
- Albreht, Matjaž. »Armija, kriza in štafeta.« *Mladina*, 5. februar 1988, 31.
- Dukić, Slobodan in Viktor Širec. »Štafeta mladosti je vselej bila simbol bratstva in enotnosti.« *Delo*, 26. maj 1982, 1.
- Dukić, Slobodan. »Brez Tebe pred nami, vendar s Teboj v nas, odločno nadaljujemo Tvoje delo.« *Delo*, 26. maj 1980, 1.
- Dukić, Slobodan. »Tito je naša mladost – govore srca Jugoslovanov.« *Delo*, 24. marec 1980, 1.
- Dukić, Slobodan. »Veličastna predstava ustvarjalnosti mladih.« *Delo*, 26. maj 1981, 1.
- Dukić, Slobodan. »Reke še vedno naraščajo.« *Delo*, 24. marec 1981, 1.
- Grča, Dušan in Boris Šuligoj. »Štafeta v Sloveniji.« *Delo*, 24. april 1980, 1.
- Grgič, Jožica. »Scenarij predstave za 25. maj.« *Delo*, 21. marec 1984, 3.
- Grgič, Jožica. »Scenarij za dan mladosti zavrnen.« *Delo*, 24. marec 1984, 1.
- Kaučič, Mojca. »Štafetna palica med mladimi v Ljubljani.« *Delo*, 28. april 1982, 1.
- Leskovic, Alenka. »Štafeta obljube in zaveza.« *Delo*, 23. marec 1981, 1.
- Lojzelj, Samo. »Pokop obreda?« *Mladina*, 5. februar 1988, 31.
- Meršol, Mitja. »Kičasta kulisa.« *Delo*, 27. maj 1983, 4.
- Pšeničny, Vili. »Simbol bratstva in enotnosti.« *Mladina*, 25. marec 1982, 9.

Rajković, Žarko. »Mladost ni prednost, tudi naš čas zahteva junake.« *Delo*, 27. maj 1985, 1.

Rajković, Žarko. »Nov scenarij za proslavo dneva mladosti.« *Delo*, 30. marec 1984, 2.

Rajković, Žarko. »Pripravljeni smo delati in prevzeti odgovornost.« *Delo*, 26. maj 1984, 1.

Rajković, Žarko. »Slavje dneva mladosti z zastarelo pozlato.« *Delo*, 26. maj 1987, 1.

Rajković, Žarko. »Utrip življenja Jugoslavije, kot ga vidi naša mladina.« *Delo*, 26. maj 1986, 1.

Rajković, Žarko. »Veličastna prireditve v Beogradu: slovesna zaobljuba vseh mladih.« *Delo*, 26. maj 1983, 1.

Šetinc, Mile. »Človek ali božanstvo?« *Mladina*, 2. junij 1983, 1.

Šlamberger, Vlado. »Slovo Slovenije od Tita: Poslednja pot v Beograd.« *Delo*, 6. maj 1980, 1.

Štrajn, Darko. »Beograjska masovka.« *Mladina*, 30. maj 1984, 4–5.

Šuligoj, Boris. »Slovenski mladinci predali štafeto.« *Delo*, 28. marec 1987, 1.

Verbič, Darja. »Garanje skozi sneg: Štafeta s Triglav!.« *Delo*, 23. marec 1987, 1.

Verbič, Darja. »Koncept slovenske štafete mladosti se uresničuje.« *Delo*, 26. marec 1987, 1.

Verbič, Darja. »Odhod s Kredarice.« *Delo*, 21. marec 1987, 1.

Verbič, Darja. »Zagata mladih: kdo bo plesal na dan mladosti.« *Delo*, 6. maj 1987, 1.

Zimić, Fedja. »Nobena tišina doslej ni bila tako zgovorna.« *Delo*, 16. maj 1980, 1.

Literatura

Fischer, Jasna, ur. *Slovenska novejša zgodovina 2*, Ljubljana: Mladinska knjiga založba, 2005.

Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Založba Lipa, 1995.

Repe, Božo. »Josip Broz – Tito kot zgodovinska osebnost in njegova povezava s Slovenci.« V: *Tito: obraz Jugoslavije*, ur. Petra Fröhlich, 3–39. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 2013.

Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija, moja dežela: družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.

Stepančič, Lilijana. »Popis: estetski konteksti osnutka plakata NK za dan mladosti 198..« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 33–55. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009.

Strlič, Nataša. »Kratka zgodovina štafete in dneva mladosti.« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 57–76. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009.

Tkalec, Sarah. »*Kult osebnosti Josipa Broza Tita*.« Diplomski naloga, Filozofska fakulteta UL, 2019.

Vurnik, Blaž. »Plakatna afera.« V: *Plakatna afera 1987*, ur. Nataša Strlič, 7–18. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2009.

PRIHOD IN NAMESTITEV RUSKIH EMIGRANTOV V KRALJEVINO SHS V ARHIVSKIH IN AVTO/BIOGRAFSKIH VIRIH

ARRIVAL AND ACCOMMODATION OF RUSSIAN EMIGRANTS IN THE KINGDOM OF SHS IN ARCHIVAL AND AUTO/BIOGRAPHICAL SOURCES

UDK: 314.151.3-054.72(=161.1):94(497.1)"1918/1929" 930.25

Petra Kim Krasnić

IZVLEČEK

Zaradi ruske državljanske vojne (1917–1922) so številni podporniki belogardističnega gibanja in nasprotniki komunizma emigrirali iz Rusije, med drugim tudi v Kraljevino SHS, kamor so prihajali v več valovih. Prvi begunci so v državo prišli leta 1919, najštevilčnejša pa je bila skupina emigrantov, ki je prišla po porazu vojske ruskega carskega generala Petra Vrangla in ob koncu najpomembnejših spopadov leta 1920. Zatam so v državo do leta 1928 (po nekaterih arhivskih podatkih pa še kasneje) še vedno prihajale posamezne manjše skupine. Kraljevina SHS je sprejela med 40.000 in 70.000 ruskih emigrantov. V prispevku bodo podrobneje preučeni njihov prihod, namestitev in načini vključevanja v jugoslovansko okolje.

Ključne besede: ruska bela emigracija, begunci, begunska taborišča, memoarna literatura

ABSTRACT

Due to the Russian Civil War (1917 – 1922), many supporters of the White movement and opponents of communism went into exile. They also emigrated to Kingdom of SHS, where they arrived in several waves. The first wave took place in 1919, the largest wave represented a group of emigrants, who came after the defeat of the White Russian forces of

general Pyotr Wrangel and at the end of the most important battles in 1920. Individual smaller groups were arriving until 1928 (according to some archival data even later). The Kingdom of SHS accepted between 40,000 and 70,000 Russian emigrants. The article will examine their arrival, accommodation, and ways of integration into the Yugoslav environment.

Keywords: Russian white emigration, refugees, refugee camps, memoirs.

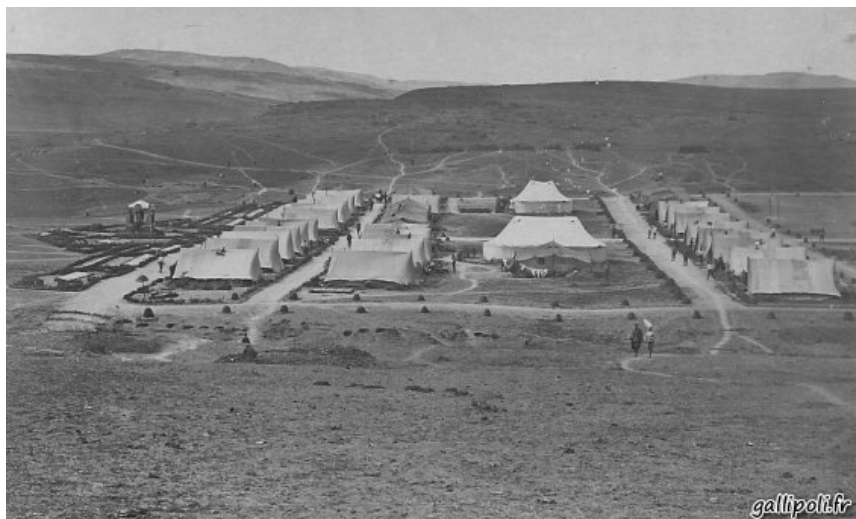
UVOD

Namen danega prispevka je prikazati prihod in namestitve ruskih beguncev v Kraljevini SHS preko izbranih epizod evakuacije, sprejema in namestitve posameznikov in družin v različne regije Kraljevine SHS. V prispevku so za preučitev reševanja ruske begunske problematike v Kraljevini SHS poleg obdelanega arhivskega gradiva vključeni tudi neklasični zgodovinski viri, kot so ustni viri in avto/biografska dela. Arhivski viri navadno podajajo vidik institucij, ne nudijo pa zadostnih odgovorov na vprašanja, ki zadevajo begunske izkušnje in načine adaptacije in integracije v novo okolje. Za celovitejše razumevanje ruske emigracije so zato preučeni tudi memoarska literatura, avtobiografika in časopisni članki. S tem je bila uresničena težnja po ohranjanju »duha časa« in avtentičnosti doživljanja begunske izkušnje na primeru ruskih beguncev, ki so prišli v Kraljevino SHS. Memoarna in avtobiografska literatura ter različni časopisni članki v dani razpravi služijo kot dodaten vpogled v osebno in intimno doživljanje ruske begunske problematike, hkrati pa omogočajo bolj poglobljeno razumevanje njenih posameznih elementov.

TRANSPORT IN SPREJEM RUSKIH EMIGRANTOV V KRALJEVINI SHS

Že med rusko državljansko vojno in predvsem po njenem zaključku je koncentracija beguncev v številnih regijah, večinoma na Bližnjem vzhodu na ostankih Osmanskega imperija, pričala o široki demografski krizi, ki je v začetku 20. let 20. stoletja vplivala na ves svet.¹ V prvih letih boljševističnega vladanja naj bi iz Rusije preko Črnega morja samo v Konstantinopol, kjer je bilo vzpostavljeno zasilno taborišče, prišlo več tisoč ruskih beguncev (po različnih ocenah okoli 200.000 oseb).

1 Гусефф, Катрин. Русская эмиграция во Франции : социальная история (1920–1939) / пер. с французского Э. Кустовой. Москва : Новое литературное обозрение, 2014, 9–10.

Slika 1: Taborišče ruskih beguncev v Galipoliju.²

Slika 2: Stanovanja oficirjev z družinami v Galipoliju.³

2 Союз потомков галлиполийцев, www.gallipoli.fr/ (dostop: oktober 2020).

3 Prav tam.

Odhod beguncev je bil tesno povezan s premiki protirevolucionarne vojske in s političnimi odločitvami zahodnoevropskih držav. Med dolgotrajno plovbo proti Konstantinoplu je na okoli 100 parnikih primanjkovalo hrane in pitne vode, kar potrjujejo številni zapisi, med drugim tudi spomini Dmitrija Panfilova, sina ruskega emigranta, ki je v Kraljevini SHS delal v rudniku Rtanj v vzhodni Srbiji:

Med evakuacijo s Krima je na ladji vladala lakota. Prečkali so Črno morje, prešli Bosfor in dolgo stali na zunanjem sidrišču v Islamabadu. Oče je od ladijskih mornarjev v zameno za svojo zlato uro prejel majhno posodo s proseno kašo. Z zdravo levo roko je držal posodico (desna je bila negibna), lačni ljudje pa so napadli kašo z vseh strani in mahali z rokami, kolikor so lahko. Moj oče ni imel druge možnosti, kot da potopi obraz v posodo in hitro golta kašo. Meni, 15-letniku, je to povedal nekaj let pozneje. Bilo ga je sram, meni pa neskončno žal. Požiral sem solze.⁴

Zaradi prenapolnjenosti ladij je prihajalo tudi do epidemij nalezljivih bolezni, predvsem tifusa, saj je bilo na njih težko vzdrževati higienske razmere, zato je bila glavna skrb francoske in angleške vrhovne komande ter štaba generala Vrangla, da se čimprej najde namestitve za begunce.⁵ General Vrangl je s pomočjo ameriškega, angleškega in francoskega Rdečega križa v države, ki so bile pripravljene sprejeti emigrante, poslal svoje predstavnike z nalogo priprave in organizacije sprejema evakuiranih oseb.⁶

Za redkimi ruskimi emigranti, ki so prišli na jugoslovansko ozemlje, so ostali spomini o samem poteku poti. Med njimi je nekaj besed o potovanju s parnikom zapisal tudi Nikolaj Mihajlovič Bubnov, eden vodilnih predstavnikov ruske emigracije in upokojeni redni profesor na ljubljanski univerzi, pred tem pa zaslužni profesor kijevske univerze:

4 Арсеньев, Алексей. Прибытие русских беженцев-эмигрантов в Королевство СХС: свидетельства в: *Столетие двух эмиграций*. 1919–2019, 117.

5 SI AS (Arhiv Republike Slovenije), 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, DSUP FNRJ, UDB, I, odd. Beograd, januar 1955, 42–43.

6 SI AS, 1931, a. e. 402–1, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Ruska društva in organizacije v Sloveniji od leta 1921 do 1945.

Komaj sem našel prostor v nabito polnem parniku, ko so začeli boljševiki obstreljevati pristanišče in parnik s strojnimi puškami. Angleži so takoj odrinili od brega in ledokol je očistil parniku pot na odprto morje. Nekateri potniki so bili nepričakovano ločeni od svoje prtljage in svojcev, ki se niso mogli pravočasno vkrcati. /.../ Nihče ni vedel, kam plove ladja in šele radiobrzojav je povedal, da ne vozi v Bolgarijo, temveč v Bospor. Potniki so izvedeli, da jih ne peljejo niti v Bolgarijo, niti v Egipt, niti v Malto, niti v Tunis, temveč v Solun, od tod pa v Jugoslavijo.⁷

Številni ruski begunci so torej ob koncu ruske državljanske vojne prišli tudi v Kraljevino SHS. Na izbiro je vplivalo tradicionalno rusko-srbsko prijateljstvo, podobnost jezika, čustvo slovanske vzajemnosti in tudi politika srbske (oz. jugoslovanske) vlade, ki je bila poleg tega, da sta bili obe državi pravoslavni, tudi tradicionalno močno povezana z rusko carsko družino in je bila med drugim tudi zaradi strahu pred širjenjem komunizma med tistimi evropskimi državami, ki je sprejela največje število ruskih beguncev.⁸ Na odločitev Kraljevine SHS, da sprejme Vranglovo vojsko, so vplivale tudi velike sile, v prvi vrsti Francija in Velika Britanija. Francija ji je obljubila 30 milijonov frankov za pokritje stroškov, povezanih z namestitvijo beguncev, medtem ko je Velika Britanija prevzela pomoč emigrantom, ki jih je sama evakuirala, ZDA pa so Kraljevini SHS za vzdrževanje beguncev namenile 400.000 dolarjev.⁹ Poleg tega se je kralj Aleksander šolal v Rusiji v Požeškem korpusu, vojaški akademiji, ki je bila namenjena le članom ruske carske družine in najvišjemu plemstvu, in je bil nasprotnik komunizma. V vojski ruskega generala Vrangla je videl silo, ki naj bi odigrala pomembno vlogo pri rušenju komunizma v Rusiji in s tem odstranila nevarnost za

7 »V znamenju bratske ljubavi. Eminentno kulturno delo ruske emigracije med nami«. *Jutro : dnevnik za gospodarstvo, prosvedo in politiko*, 6. januar 1926, številka 4,8.

8 Spomladi 1921 je general Peter Vrangl zaprosil Bolgarijo in Kraljevino SHS o možnosti naselitve ruske armade na njenih ozemljih. Vlada Kraljevine SHS je podpisala sporazum, da bo sprejela do 50.000 pripadnikov poražene vojske ruskega generala Vrangla – Kavalerijsko divizijo Barboviča, Kubanske in del Donskih kazakov (ki so postali obmejna straža). SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, 52–53.

9 Kasneje sta Francija in Velika Britanija kljub številnim prošnjam prekinili s finančno pomočjo za sprejem in namestitvev ruskih beguncev v Kraljevini SHS. SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, 61, 63–64.

monarhistične ureditve, kakršna je bila tudi Kraljevina SHS.¹⁰ Poleg tega je država potrebovala delovno silo za izgradnjo železniške infrastrukture in je imela tudi potrebo za povečanje obrambnih sil na svojih mejah, zato je Vrangelj pristal, da se za ta dela uporabi del njegove vojske.¹¹ Vasilij Isajevič, tedaj pogodbeni docent na novonastali ljubljanski univerzi, je takole opisal razloge za emigracijo in potek potovanja do Ljubljane:

Ni težko odgovoriti na vprašanje, zakaj smo šli iz Rusije. Naj odgovor vsakega posameznika še tako varira, temelj ostane vedno isti. To so življenjski pogoji, nered in brezpravni položaj, ki ga je zakrivila boljševiška vlada. Nastopili smo takrat križev pot, ne da bi vedeli kako in kam. Šli smo naprej čez mejo. Eni so šli na Japonsko, drugi v Perzijo, v Afganistan, na Finsko, po Belem ali Črnem morju, v Latvijo ali Poljsko. Šli so peš, z vlaki, na krovih parnikov. Vsako sredstvo jim je bilo dobro. Meni se je posrečilo odpeljati se z vlakom čez poljsko mejo. Kako smo šli, to je vprašanje. Vožnja od Kijeva do Lvova je trajala 24 dni namesto 24 ur. Vozili smo se v umazanih vagonih brez hrane, brez toplote in brez vode za lokomotive: žagali smo sami stare železniške prage in črpali vodo iz vodnjakov. Med potjo smo izgubili 13 tovarišev. Pokončal jih je pegasti legar. /.../ Zakaj smo prišli v Ljubljano? Sam ne vem kako bi odgovoril na to vprašanje. Šli smo pač v smeri najmanjšega odpora. Drugod so bile precejšnje težave z vidiranjem potnih listov. Medpotoma smo slišali, da je nastala nekje južno od Češkoslovaške nova slovanska država Jugoslavija. V Rusiji smo čuli marsikaj o dogodkih na zapadu. Hajdimo torej v Jugoslavijo! Šli smo ter poiskali v Pragi jugoslovenski konzulat. Na konzulatu me je vprašal srbski uradnik: 'Šta hočeš?' 'Vizum za Jugoslavijo' pravim. 'Kakov si državljani?' 'Rus'. 'O, živjo bratuška, bratuška! Dobro nam došao! Ajde, ajde k nam u Jugoslaviju!' Takoj mi je priskrbel vizum, pa smo šli v Jugoslavijo. V Ljubljano sem se napolnil radi tega, ker sem slišal, da se je tu ustanovila nova univerza.¹²

Vsako skupino, ki je prišla v Kraljevino SHS, so poleg osebja na železniških postajah pričakali tako predstavniki višjih državnih, vojaških

10 Obstoj Sovjetske zveze je sam po sebi predstavljal nevarnost monarhistični ureditvi, ker je dajal primer za nezadovoljne mase ljudi in predstavljal izvor revolucionarnih idej. Podr. gl SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga II, 167.

11 SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, 61.

12 »Velika setev«, Jutro : dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko, 6. januar 1926., številka 4, 9.

in civilnih oblasti kot tudi številno prebivalstvo. V Srbiji se je vršila močna propaganda s strani državnih oblasti.¹³ Na razloge za naseljevanje ruskih beguncev v Kraljevini SHS je vplivalo tudi dejstvo, da je država poleg tega, da je bila pripravljena sprejeti begunce, tudi omogočila, da se na njenem ozemlju nastanijo ruske organizacijske strukture. Leta 1921 je Srbska pravoslavna cerkev pod svojo zaščito sprejela višjo cerkveno upravo Ruske pravoslavne cerkve, ki je pri tem ohranila svojo neodvisno pristojnost. Rezidenca Ruske pravoslavne cerkve je postala patriarhova palača v Sremskih Karlovcih – v mestu, kjer je pred dvesto leti Maksim Suvorov odprl svojo »slovansko šolo«. 21. novembra istega leta je v Sremskih Karlovcih potekal cerkveni svet, kjer je bil oblikovan koncept Ruske pravoslavne cerkve v tujini in ustanovljeni njeni upravni organi. V Sremskih Karlovcih se je nahajal tudi glavni sedež in vrhovno poveljstvo oboroženih sil južne Rusije, ki ga je vodil general Vrangel,¹⁴ kasneje pa tudi vodstvo Ruske vojaške zveze, ROVS.¹⁵ Tako so Sremski Karlovci postali nekakšen center ruske emigracije v Kraljevini SHS, njegov vpliv pa je segal daleč onkraj meja države. Tudi na Slovenskem so delovale nekatere pomembne ruske emigrantske organizacije, vendar pa je bila Slovenija za nekatere emigrante le prehodno ozemlje proti Zahodu, predvsem v Francijo, kjer je bil eden izmed glavnih političnih centrov ruske emigracije. Prav ta dinamičnost premikanja ruske emigracije v Evropi otežuje natančne analize števila emigrantov v posameznih državah.

Prva skupina ruskih beguncev, ki je ostala v Kraljevini SHS, je prišla decembra 1919, množično priseljevanje je trajalo do leta 1921, med njimi je bila največja skupina vojska generala Vrangla, zatem pa so v državo še vedno prihajale posamezne manjše skupine (ki so prihajale še leta 1924 in 1928, po arhivskih podatkih pa nekatere celo še kasneje). Celotno število ruskih beguncev, ki so prišli v Kraljevino SHS, je po

13 SI AS, 1931, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941*, knjiga I, 62.

14 Арсеньев, Алексей. «Русские организации в Югославии». V: Арсеньев, А. Кириллова, О. Сибинович, М. (ред. колл.). *Русская эмиграция в Югославии*. Москва : Издательство Индик, 1996, 312.

15 Podr. o ROVS gl. SI AS, 1931, *Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941*, knjiga II, 18–57.

podatkih Državne komisije za ruske begunce znašalo več kot 75.000 oseb, vendar pa je v posameznih podatkih navedenih le 56.000 oseb.¹⁶

O samem doživljanju potovanja in prihoda v tujino je zelo malo znanega. Verjetno je bil pri večini ruskih emigrantov, kljub temu da so prišli v slovansko državo, prisoten tudi kulturni šok. Nekaj o življenju in doživljanju begunske izkušnje lahko izvemo iz zgoraj omenjenih zapisov Dmitrija Panfilova:

Živel je v barakah z 12–15 stanovalci, večinoma rudarji. Tam je kraljevalo nenehno pijančevanje, pretepi, škandali in zlorabe. Ker ni znal jezika, se je "beli" ruski častnik znašel v nenavadnem, pogosto sovražnem okolju med rudarji, če že ne komunisti, pa vsaj naklonjeni boljševikom. Z delom je komaj nabral 10 dolarjev, ki jih je vsak mesec pošiljal svoji družini v Rusijo – ženi in štirim majhnim otrokom. Stradali so. Ni se imel časa ustaviti, pogledati okoli sebe, ugotoviti, kaj se dogaja okoli njega.¹⁷

RUSKA BEGUNSKA TABORIŠČA IN BIVANJSKE RAZMERE

Že pred prihodom ruskih beguncev je bil pripravljen načrt njihovega sprejema in namestitve. Ruska stran je bila angažirala Delegacijo za zaščito ruske emigracije v Jugoslaviji¹⁸ in Društvo Ruskega Rdečega križa. Jugoslovanska vlada je nastavila vladnega pooblaščenca za namestitve ruskih beguncev, po ukinitvi te funkcije pa je to delo prevzela Državna komisija za ruske begunce.¹⁹ Kljub temu pa je vzdrževanje velikega števila beguncev Kraljevini SHS predstavljalo veliko težavo. S sprejemnih postaj Đevđelija, Caribrod, Dubrovnik, Kotor, Split in Bakar so bili nameščeni v razna mesta v notranjosti države. V prvem obdobju so bili tudi civilni emigranti nameščeni kolektivno, običajno v šolskih zgradbah, kasarnah

16 SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941, knjiga I, 60.

17 Арсеньев, Алексей. *Прибытие русских беженцев-эмигрантов в Королевство СХС: свидетельства*, 118.

18 Po zlomu carske Rusije je v Beogradu še vedno delovalo carsko Rusko veleposlaništvo, ki je bilo smatrano kot legitimno predstavništvo ruskih interesov. Z vse večjim naseljevanjem ruskih emigrantov je dobilo s sporazumom med jugoslovansko oblastjo in tedanjim veleposlanikom Vasilijem Štrandtmanom naziv Delegacija za zaščito ruske emigracije v Jugoslaviji.

19 SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918–1941, knjiga I, 62.

ali posebnih barakah. Ko jim je bila omogočena zaposlitev, so prehajali tudi v privatna stanovanja.²⁰ Iz zapisnika o zaslišanju ruskega emigranta Ivana Glebova, bivšega polkovnika Vranglove vojske, izvemo, kako je izgledal prihod in namestitvev v Kraljevini SHS:

Po odhodu iz Galipolija naših edinic, to je konjeniške divizije in kozaške brigade v mesto Solun, so nam določili transport za Jugoslavijo v mesto Gevgeli. Tam smo dobili šotore in se namestili v mesto. Tam smo se nahajali približno dva meseca, nato pa je prišel komandant Jugoslovanske armije v Skoplju po činu polkovnik in določil, kam se bodo edince razmestile in stopile v službo obmejne straže.²¹

Ruski begunci so v jugoslovanski prostor prišli dokaj nepričakovano, zato zanje ni bilo pripravljenih ustreznih namestitvenih prostorov. Zaradi splošnega pomanjkanja je bilo težavno zagotavljanje ustreznih bivališč, zato so jih nameščali v nekatere opuščene stavbe, kot so nekdanja taborišča za vojne ujetnike, grajske stavbe ipd.²² Svoj prihod in namestitvev v Kraljevini SHS je v svojih spominih opisal ruski emigrant Sergej Kislovskij:

Naslednji dan je naša ladja priplula v Gruž, pristanišče Dubrovnik – Raguze. Dva dni nas niso izkrcali. Pripravili so prostor in nas šele 28. novembra 1920 zvečer odpravili na obalo. Iz Guža so nas pripeljali v Dubrovnik. Nazadnje so nas ušive, umazane razmestili v starodavne srednjeveške stavbe-trdnjave. /.../ Mi smo prispeli do trdnjave brez oken in vrat, v Revelin. Ostali – v trdnjavo Mol, večinoma družine pa – v srednjeveški samostan, ki se je dvigal nad morjem – samostan svete Marije. /.../ Tako smo bili 14 dni v karanteni. Čas je mineval počasi in kdorkoli je imel karte, je igral preferans ali druge igre. /.../ V desetih dneh bivanja v karanteni so nam dali dvomesečno „posojilo“ – pomoč, „menjavo“: naš denar Prostovoljske vojske, t. i. 'kolokoljčike' ('zvončke') so menjali za dinarje. V dveh mesecih so nam dali 800 dinarjev. V tem času to ni bil majhen znesek. /.../ Prišlo je

²⁰ Prav tam.

²¹ SI AS, 1931, 1315-5, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Zapisnik o zaslišanju Glebov Ivana, Maribor, 28. avgust 1949.

²² Pulko, Radovan. »Taborišče ruskih beguncev v Strnišču.« V: Zbornik občine Kidričevo, 158–173. Kidričevo: občina, 2010, 160.

novo leto. V Revelinu smo že en mesec. Skupine Rusov so začeli razseljevati v različne kraje Kraljevine. Prepovedano območje je bilo Zemun-Beograd-Pančevo, kjer se je naselilo že preveč Rusov iz prejšnjih evakuacij. Zapuščale so nas skupine od 50 do 70 ljudi. /.../ Prišli smo na vrsto. Skupino približno 70 beguncev, v kateri smo bili tudi mi trije, so v Guži vkrcali v tovarne vagone in nas po ozkotirni železnici poslali v notranjost države. Vlak je ropotal do neskončnosti skoraj ves dan in noč, plazil okoli Popovega polja, se peljal mimo neznanih pokrajin ... Proti koncu drugega dne smo prispeli v Mostar.²³

Konec leta 1920 se je po pogajanjih med ruskim generalom Petrom Vranglom in jugoslovansko vlado v Strnišču²⁴ (današnje Kidričevo) naselilo okoli 1200 ruskih beguncev, pripadnikov Donskega in Krimskega kadetskega korpusa²⁵ iz tako imenovane krimske evakuacije. Taborišče v barakah nekdanje avstro-ogrske rezervne bolnišnice Klatovo je delovalo v slabih materialnih in higienskih razmerah, brez elektrike in v hudem pomanjkanju.²⁶ Barake taborišča so bile slabo ohranjene, stene so imele velike razpoke, skozi katere je pihal veter in naletaval sneg, strehe so puščale, prav tako pa barake niso imele napeljanega vodovoda in kanalizacije, uničena pa je bila tudi električna napeljava.²⁷

V Ljubljani so bili ruski begunci naseljeni v zapuščenih vojaških lesenih barakah na Masarykovi cesti pri železniški postaji,²⁸ kjer so živeli v podobnih pogojih.²⁹ V tako imenovani koloniji ruskih emigrantov v

23 Sergej Kislovskij. *Vospominanija* (Rukopis). – Porodični arhiv Kislovski, Novi Sad. Gl. Arsenjev, Aleksej. »Ruska emigracija u Dubrovniku«. V: *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata*. Rubovi, memorija. Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 2006, 30–32.

24 Med prvo svetovno vojno je bilo tam taborišče za ruske vojne ujetnike.

25 Kadetski korpusi so bile vojaške izobraževalne ustanove, v katerih so se izobraževali učenci od 11 leta dalje, ki so se pripravljali na vojaško akademijo.

26 Ratej, Mateja. *Ruski diptih. Iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS*. 1. izd. Ljubljana: Modrijan, 2014, 83–86.

27 Pulko, R. Taborišče ruskih beguncev v Strnišču, 162.

28 Barake na Masarykovi cesti so med 1. svetovno vojno uporabljali za vojne ujetnike.

29 Razmere v tem zasilnem naselju, imenovanem tudi Kolonija ruskih emigrantov, podrobneje opisuje Peter Borisov. Gl. SI AS, 1931, a. e. 945, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Peter Borisov: Iz življenja ruskih emigrantov v Ljubljani, 27. november 1952.

barakah pri kolodvoru je veliko beguncev ostalo do leta 1927, nekateri pa še dlje.³⁰

Slika 3: Barake pri železniški postaji, v katerih so bili nastanjeni ruski begunci.³¹

O življenju ruskih študentov v barakah pri ljubljanskem kolodvoru najdemo kratek prispevek v časniku *Jutro* iz leta 1926:

*Iz Beograda je prispelo v Ljubljano 40 ruskih študentov, ki so se hoteli vpisati na univerzo. Z veliko težavo se je posrečilo dobiti v barakah pri Južnem kolodvoru eno sobo, kjer so ležali študenti na tleh, podnevi so hodili na predavanja, zvečer so študirali pri svečah v mrzli sobi. Včasih so hodili nekateri v opero, kjer so na galeriji za 1 Din preživel na toplem večer ter poslušali godbo ter petje. Veliko uslugo je storil tem študentom profesor ljubljanske univerze ing. Kropač, ki jih je v teh razmerah posetil in jim poslal potem drv.*³²

30 Pulko, Radovan. *Rusko zamejstvo v slovenskih deželah*. Kidričevo : Zgodovinsko društvo, 2018, 41.

31 »V znamenju bratske ljubavi. Eminentno kulturno delo ruske emigracije med nami«. *Jutro : dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, 06. januar 1926, številka 4, 8.

32 Prav tam, 9.

S pomočjo opisa življenja v barakah na Masarykovi cesti, ki ga je leta 1957 napisal ruski emigrant Peter Borisov in je ohranjen v Arhivu Republike Slovenije, lahko izvemo nekaj podrobnosti o stanovanjskih razmerah ruske emigracije, poleg tega pa njegovi zapisi dajejo vpogled tudi v vsakdanje življenje prebivalcev barak. Med drugim je opisal tudi manjši baračni blok, v katerem so se zbirali emigranti, ki se težkim razmeram niso znali prilagoditi:

Sem so zahajali ljudje, ki so iskali v alkoholu moč nad svojo slabostjo, nad propadom. Ljudje, ki so v pijanem kričanju hoteli zadušiti klic po življenju. In bili so to ljudje najrazličnejših poklicev. Ta del barak, kamor si niso upali otroci stopiti od blizu, so emigranti imenovali »Dno.«³³

Po letu 1927 je v barakah ostal le manjši del emigrantov, saj jim je Ljubljanska mestna občina dodelila nekdanjo Šempetrsko kasarno, ki jo je Ruska kolonija s pomočjo Mestne občine adaptirala in preuredila v stanovanja. Tam so uredili tudi javno menzo:³⁴

Sleherni emigrant, ki je imel družino, je dobil eno večjo sobo. Ta mu je potem služila kot stanovanje /.../ sobe so si pregrajevali z omarami, da so dobili nekaj kuhinji podobnega. /.../ V šentpeterski kasarni je menzo prevzela vdova po generalu Kalčenko /.../ v novi menzi so se hranili večinoma ljudje, ki iz različnih razlogov niso kuhali v svojih sobah. Med njimi je bil precejšen del ruskih študentov. Ta menza je bila solidna in ni točila niti vodke, niti ni poznala Pokerja ali Taroka.³⁵

Kasneje se je del emigrantov iz barak pri ljubljanskem kolodvoru preselil v nekdanji hotel Tivoli,³⁶ nekateri pa so odšli v t. i. ljubljansko

33 SI AS, 1931, a. e. 945, Peter Borisov : Iz življenja ruskih emigrantov v Ljubljani, 27. november 1952, 704/2.

34 Iz zapisov Petra Borisov izvemo, da je bila tudi v barakah ob kolodvoru javna menza, imenovana 'Ruska kuhinja': »Tam je imel Čížov 'Rusko kuhinjo', ki mu je funkcionirala vse do približno leta 1948.« SI AS, 1931, a. e. 945, Peter Borisov : Iz življenja ruskih emigrantov v Ljubljani, 27. november 1952, 704/2; Prav tam, 707/5-708/6.

35 Prav tam, 707/5-708/6.

36 Današnja Švicarija.

Sibirijo,³⁷ zasilno delavsko stanovanjsko kolonijo, ki je nastala leta 1928. Navedbe življenjskih razmer v njej so bile leta 1938 objavljene v *Kroniki slovenskih mest*:

*Anketa je npr. ugotovila, da živi družina s šestimi člani v leseni, napol razpadli baraki, kjer strop propušča vlago, špranje veter, v baraki, ki meri 9 m², je 2,3 m visoka in ima eno samo okence v izmeri 0,35 m², da vodovoda in kanalizacije ni in služi kot skupno stranišče jarek tik za barako, kjer se pretaka umazana voda, da je svet v okolici močviren in prinaša na večer neznosno nadlego komarjev – to je tipično npr. za celo vrsto barak v Sibiriji.*³⁸

Po podatkih naj bi v koloniji v Sibiriji živelo okoli 400 stanovalcev, od katerih jih je bila vsaj tretjina primorana živeti v barakah. Poleg ruskih emigrantov so v tej koloniji živeli še priseljenci s slovenskega podeželja, slovenski izseljenci iz Italije in Avstrije ter predstavniki drugih jugoslovanskih republik.³⁹ Nekateri ruski emigranti pa so si v tem obdobju našli stanovanja v mestu:

*Nekaj emigrantov se je preselilo v mesto, kjer so stanovali v udobnih sobah in so jih zato imenovali 'mestni'. Ti so bili večinoma bolj premožni. Nekaj pa jih je odpotovalo v inozemstvo, kjer so jim živeli sorodniki.*⁴⁰

Tudi razmere, v katerih so bivali ruski študenti na Ljubljanskem gradu, so bile po različnih opisih izredno slabe. Arhivski dokumenti nam sicer podajajo slab vpogled v samo stanovanjsko stanje, zato pa so bolj zgovorni spomini ruskih emigrantov. Peter Gresserov-Golovin tako opisuje študentske sobe na Ljubljanskem gradu:

V srednjem, velikem kvadratnem dvorišču, kjer se je grad bolje ohranil kot v drugih delih, so dodelili prostore za študentska domovanja in za emigrante z družinami. Žraven je stanovalo tudi nekaj slovenskih družin. Na desni je bil

37 Zasilna delavska stanovanjska kolonija je bila zasnovana na Cesti dveh cesarjev v Mestnem logu. Območje se danes imenuje Rakova jelša.

38 Sorokin, Veronika. »Odstiranje preteklosti. Delavske kolonije v Ljubljani.« *Glasilo Ljubljana*, številka 10, 2018, 46–47.

39 Prav tam.

40 SI AS 1931, a. e. 945, Peter Borisov : Iz življenja ruskih emigrantov v Ljubljani, 27. november 1952, 706/4.

vhod v Viteško dvorano, ki je bila dodeljena študentom. Naprej, v desnem kotu dvorišča, sem zagledal staro kapelo lepe oblike, poleg nje pa stolp z urami na vseh štirih straneh, ki sem ga videl že s kolodvora. Levo od tod je stala dvonadstropna zgradba z zunanjim stopniščem, v kateri so stanovale družine, in naprej, še bolj levo, študentski dom z velikimi okni brez rešetk, kar mu je dajalo sodobnejši videz kot ostalim delom gradu, kjer so bila okna zamrežena /.../ Po stopnicah smo se povzpeli v drugo nadstropje in se znašli v veliki, dolgi, pravokotni dvorani, kjer so v sredini strnjeno stale dolge, široke mize za učenje, obkrožene s stoli, vzdolž sten pa vojaške postelje s slamnatimi žimnicami in pokrite z dvojnimi rjuhami ter volnenimi odejami. Postelje so stale z vzglavji k oknom, vmes pa so bile posteljne omarice, v katerih so študentje imeli šolske življenjske potrebsčine.⁴¹

Večji del študentov je stanoval na Ljubljanskem gradu, manjši pa v prej omenjenih barakah pri ljubljanskem Kolodvoru.⁴² O njihovem stanju na ljubljanskem gradu je pisal tudi profesor Jevgenij Spektorski: »Stanovanja na Gradu so vlažna, priprav za kuhanje čaja ni nobenih. Hrano dobivajo enkrat na dan iz kuhinje 'zemske zveze' pri barakah in še to ne vsak dan. Ker je skoraj nemogoče dobiti kak zaslužek, uživajo akademiki kronično premalo hrane, kar se opaža tudi na njihovi zunanosti.«⁴³ Razmere na Ljubljanskem gradu omenja tudi tajnik Zveze ruskih študentov na ljubljanski univerzi v prispevku v časniku *Jutro* leta 1926:

Takoj spočetka so ustanovile tukajšnje dame odbor za podpiranje ruskih študentov. Takratno 'podporno društvo' je nudilo svojo pomoč pri organizaciji skupnega zavetišča s tem, da je dalo iz svoje zaloge na razpolago postelje, odeje, mize in stole. Poleg tega je dajalo 'Podporno društvo' nekaterim študentom tudi brezplačna kosila in večerje.⁴⁴

Ruske študente v Ljubljani je s štipendijami podpirala Državna komisija za ruske begunce v Beogradu. Med letom 1920 in 1926 je bilo

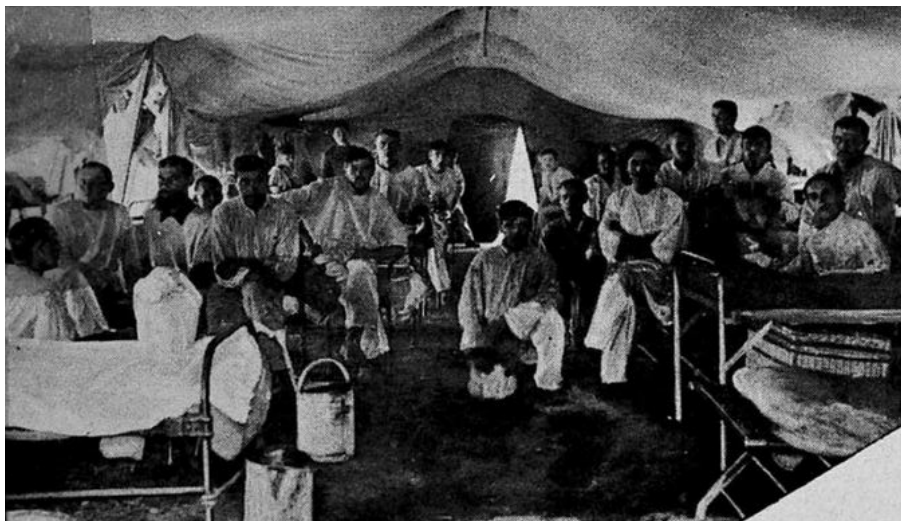
41 Gresserov-Golovin, Peter. *Moja ljuba Slovenija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1985, 15–16.

42 »Ruski dijaki v Ljubljani.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, posveto in politiko*, 3. marec 1922, letnik 3, številka 53.

43 »Ruski visokošolci v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 17. marec 1923, številka 63, 4.

44 »Dvanajsti Božič.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, posveto in politiko*, 6. januar 1926, številka 4, 9.

na jugoslovanskih univerzah in visokih šolah 1500 ruskih študentov, med njimi je komisija dajala okoli 800 štipendij po 400 dinarjev mesečno, pod pogojem, da vsak študent izpolni vse akademske pogoje.⁴⁵ Peter Gresserov-Golovin je v svojih spominih dejal, da ta podpora ni bila zadostna za preživetje: *»Čeprav sem kot vsak ruski študent dobival mesečno podporo od države, je bila to majhna vsota, ki ni zadostovala za življenje. Zato sem premišljeval, kako bi si dobil delo pri baletu, da bi imel še dodatne prihodke.«*⁴⁶ Težke materialne in eksistencialne razmere so zelo zaznamovale življenje in delovanje ruskih emigrantov.

Slika 4: Ruski emigranti v taborišču v Pančevu.⁴⁷

Pogosto so bile lokalne oblasti pri zagotavljanju ustreznih namestitvenih prostorov prepuščene same sebi, tako je na primer okrajno glavarstvo v Radovljici zaradi splošne stanovanjske stiske ruske begunce namestilo v prostorih kaznilnice v Begunjah. Slovenske oblasti so kot začasna bivališča uporabile tudi nekatera kopališča. V kopališču na Bledu je leta 1921 živel 30 ruskih beguncev, ki so stanovanja zakupili. Nekaj ruskih beguncev je bilo istega leta nameščenih tudi v zdravilišču

⁴⁵ SI AS, 1931, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941, knjiga I, 256.

⁴⁶ Gresserov-Golovin, Peter. *Maja ljuba Slovenija*, 36.

⁴⁷ *»Быт русской эмиграции«, Наш мир*, številka 12, 8. junij 1924, 138.

Rogaška Slatina in v zdraviliškem domu v Dolenjskih Toplicah.⁴⁸ Zelo poveden je tudi opis stanovanj, ki so jih ljubljanske oblasti dodeljevale ruskim emigrantom:

Sofji Andrejevni so sporočili, da so ji našli stanovanje na Resljevi ulici, v predelu, ki se imenuje Na Ledini. Tam je bilo veliko pravokotno dvorišče, v katerem so bile ob zadnjem, daljšem, in desnem, krajšem zidu razporejene lesene barake, ki so ostale od vojne. Dvorišče ni bilo ravno in je bilo poraslo s travo. Ob levem, krajšem zidu, ki se je dotikal velike šolske zgradbe, je bilo, verjetno tudi še do vojnih časov, veliko hlodov in tramov, ki so sčasoma potemneli. Za desno skupino barak je stala elektrarna, ob kateri je bil na dvorišču kup premoga. V teh barakah je živela revščina, sestavljena v glavnem iz starejših žensk /.../ Za nas je bila najzanimivejša široka lesena zgradba na desni strani dvorišča z okni na dvorišče. Tam je bilo prosto stanovanje, če lahko tako imenujem ta ubožen prostor, ki sta ga sestavljali majhna soba in prav tako kuhinja. Oprema je bila enaka kot na gradu: v sobi dve postelji, miza, dva stola in predalčnik, v kuhinji pa štedilnik, večja miza, stoli in za mizo ob zidu še ena postelja. Stena je bila tenka, tako da se je vse, kar se je delalo za njo, dobro slišalo /.../ S pomočjo dobrih ljudi smo vse imetje Sofje Andrejevne pripeljali v barako. Seveda po temeljitem popravilu in čiščenju.⁴⁹

V prvih povojnih letih so bili begunci običajen pojav, nastal kot posledica migracijskih procesov, povezanih z vojno. Begunci so se iz zbirnih taborišč in zasilnih namestitev postopoma razselili po celotni Jugoslaviji, torej povsod, kjer so jim državni uradi dodelili stanovanja. Od sredine dvajsetih let pa so selitve postale redkejšje, posamične in bolj premišljene kot neposredno po vojni. Kasnejši emigranti so se skušali preko sorodnikov in znancev čimprej integrirati v družbo.⁵⁰ Najpomembnejšo vlogo pri adaptaciji in socialni zaščiti emigrantov so imele ruske emigrantske in mednarodne socialne in humanitarne organizacije, ki so nudile pomoč ruskim beguncem v težkem finančnem

48 Pulko, Radovan. *Rusko zamejstvo v slovenskih deželah*, 38–39.

49 Gresserov-Golovin, Peter. *Moja ljuba Slovenija*, 31–32.

50 Strle, Urška. »Begunke v slovenskem delu Kraljevine (1918–1941).« V: Dolga pot pravic žensk: pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem, 159–184. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Studia humanitatis, 2013, 164–165.

in materialnem položaju, nastalem po njihovem odhodu iz Rusije. Ruska emigracija je tudi v Kraljevini SHS, tako kot po drugih državah, ustvarila cel sistem različnih humanitarnih organizacij, katerih cilj je bila namestitve in zagotavljanje denarne in materialne pomoči ter tudi zdravstvene oskrbe ruskih emigrantov.

SKLEPNE MISLI

Arhivski dokumenti in spominska literatura so postali vir številnih pomembnih podatkov, ki so v danem prispevku služili kot poskus čim podrobnejše raziskave večstranskih vidikov prihoda in namestitve ruskih beguncev v Kraljevini SHS. Iz arhivskih dokumentov je razvidno, da so jugoslovanske oblasti namenjale veliko pozornosti ruskim emigrantom, vendar pa so bile zaradi prostorske in materialne stiske pri tem zelo omejene. Ruski emigranti, ki so morali zapustiti svojo domovino, so zato živeli v izredno težkih razmerah, poleg tega pa so bili primorani v novem, pogosto sovražnem okolju ustvarjati nova socialna omrežja, pri čemer je bil njihov socialni položaj večinoma popolnoma drugačen od tistega, ki so ga morali pustiti za seboj. Težke materialne in eksistencialne razmere so zato zelo zaznamovale njihovo življenje in delovanje v novem okolju, številni so v poizkusih izboljšanja svojega položaja ponovno emigrirali proti Zahodu.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

SI AS (Arhiv Republike Slovenije), 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941, knjiga I, DSUP FNRJ, UDB, I, odd. Beograd, januar 1955.

SI AS, 1931, t. e. 1053, Beloemigracija u Jugoslaviji 1918 – 1941, knjiga II, DSUP FNRJ, UDB, I, odd. Beograd, januar 1955.

SI AS, 1931, a. e. 945, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Peter Borisov: Iz življenja ruskih emigrantov v Ljubljani, 27. november 1952.

SI AS, 1931, 1315–5, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, t. e. 1053, Beloemigranti.

SI AS, 1931, a. e. 402-1, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Ruska društva in organizacije v Sloveniji od leta 1921 do 1945.

SI AS, 1931, 1315–5, Republiški sekretariat za notranje zadeve SRS, Zapisnik o zaslišanju Glebov Ivana, Maribor, 28. avgust 1949.

Časopisni viri

»Быт русской эмиграции«, *Наш мир*, številka 12, 8. junij 1924.

»Dvanajsti Božič«. *Jutro : dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, 6. januar 1926, letnik 7, številka 4.

»Ruski dijaki v Ljubljani.« *Jutro: dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, 3. marec 1922, letnik 3, številka 53.

»Ruski visokošolci v Ljubljani.« *Slovenski narod*, 17. marec 1923, številka 63.

»V znamenju bratske ljubavi. Eminentno kulturno delo ruske emigracije med nami«. *Jutro : dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, 06. januar 1926, letnik 7, številka 4.

Literatura

Арсеньев, Алексей. Прибытие русских беженцев-эмигрантов в Королевство СХС: свидетельства в: *Столетие двух эмиграций. 1919–2019*.

Arsenjev, Aleksej. »Ruska emigracija u Dubrovniku.« V: *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata*. Rubovi, memorija. Zagreb : Hrvatsko filološko društvo, 2006.

Арсеньев, А. Кириллова, О. Сибинович, М. (ред. колл.). Русская эмиграция в Югославии. Москва : Издательство Индик, 1996.

Gresserov–Golovin, Peter. *Moja ljuba Slovenija*. Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1985.

Гусефф, Катрин. Русская эмиграция во Франции : социальная история (1920 – 1939) / пер. с французского Э. Кустовой. Москва : Новое литературное обозрение, 2014.

Pulko, Radovan. *Rusko zamejstvo v slovenskih deželah*. Kidričevo : Zgodovinsko društvo, 2018.

Pulko, Radovan. »Taborišče ruskih beguncev v Strnišču«. V: *Zbornik Občine Kidričevo*. Kidričevo: Občina. 2010, 158–173.

Ratej, Mateja. *Ruski diptih. Iz življenja ruske emigracije v Kraljevini SHS*. 1. izd. Ljubljana : Modrijan, 2014.

Sergej Kislovskij. Vospominanija (Rukopis). – Porodični arhiv Kislovski, Novi Sad. Gl. Arsenjev, Aleksej. »Ruska emigracija u Dubrovniku«. V: *Ruski emigranti u Hrvatskoj između dva rata*. Rubovi, memorija. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 2006, 30–32.

Sorokin, Veronika. »Odstranjevanje preteklosti. Delavske kolonije v Ljubljani«. V: *Glasilo Ljubljana*, številka 10, 2018, str. 46–47.

Strle, Urška. »Begunke v slovenskem delu Kraljevine (1918–1941)«. V: *Dolga pot pravic žensk : pravna in politična zgodovina žensk na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Studia humanitatis, 2013, str. 159–184.

Internetni viri

Союз потомков галлиполийцев, www.gallipoli.fr/ (dostop: oktober 2020)

POVZETEK

V obdobju ruske državljanske vojne in po nastanku Sovjetske zveze je Rusijo zapustilo okoli milijon ljudi. Da bi pobegnili pred političnim zatiranjem in vojno, so na parnikih emigrirali v tujino, med drugim tudi v Kraljevino SHS. Po različnih podatkih je država sprejela med 40.000 in 70.000 ruskih beguncev, med njimi pripadnike Bele armade in njihove družinske člane ter ostale nasprotnike komunizma. Zaradi prenapolnjenosti ladij je prihajalo do epidemij nalezljivih bolezni, predvsem tifusa, saj je bilo na njih težko vzdrževati higienske razmere, zato je bila glavna skrb francoske in angleške vrhovne komande ter štaba generala Vrangla, da se čimprej najde namestitvev za begunce. Zaradi pomanjkanja namestitvenih prostorov, sredstev in vsesplošne krize v Kraljevini SHS, je sprejem in namestitvev tako velikega števila ljudi predstavljal ogromno težavo. Ruske begunce so zato nameščali v taborišča, nekdanje vojašnice, grajske stavbe in druge opustele zgradbe, kjer so živeli v velikem pomanjkanju. Da bi se spopadla z nastalo krizo, je Kraljevina SHS sprejela številne ukrepe. S strani jugoslovanske vlade je bil odrejen vladni pooblaščenec za namestitvev ruskih beguncev, po ukinitvi te funkcije pa je to delo prevzela Državna komisija za ruske begunce. Ob tem se je občutno povečala tudi humanitarna pomoč. Prispevek temelji na arhivskih virih ter spominski literaturi in časopisnih člankih iz tega obdobja, iz katerih je razvidna razsežnost problematike prihoda in namestitvev ruskih beguncev v prvih letih po prihodu v Kraljevino SHS. Preko teh virov dobimo vpogled v subjektivni migracijski proces, ki ga večina dosedanjih študij o ruskih emigrantih v Kraljevini SHS dolgo časa ni vsebovala. Podatki, ki jih dobimo v teh virih, so ključni za razumevanje subjektivnih begunskih izkušenj, poleg tega pa so pomemben instrument za preverjanje avtentičnosti arhivskih virov. Hkrati odpirajo odgovore na niz vprašanj, njihova vrednost pa je predvsem v osebnih doživljanjih in čustvovanjih posameznih beguncev, s čimer se iz brezimnih množic sestavljajo konkretne individualne zgodbe, ki omogočajo boljše razumevanje migracijskih procesov.

OD KRUPe DO ZELENE STRANKE

FROM KRUPA TO A GREEN PARTY

UDK: 502.175"198"

EKOLOŠKO GIBANJE V 80. LETIH 20. STOLETJA

Ecological Movement in the 1980s

dr. Božidar Flajšman

POVZETEK

Najpomembnejši ekološki dogodek, zaradi katerega je v začetku osemdesetih let v Sloveniji nastalo močno ekološko gibanje, je bila sredi leta 1984 javno razkrita ekološka katastrofa s polikloriranimi bifenili (PCB) na reki Krupi, ki jo je povzročila tovarna Iskra Semič. Čeprav je laboratorijska analiza že avgusta 1983 ugotovila, da je Krupa onesnažena s PCB, je to skoraj leto dni ostalo zamolčano.

Razmerja, glasilo metliške mladine, je o tej katastrofi prvo obširno in objektivno obestilo slovensko javnost. Preostali (osrednji) mediji sprva niso poročali o tem (niso si upali!?) ali pa so objavljali zavajajoče podatke. Zaradi takratnih političnih oblasti in režimu zvestih znanstvenikov, ki so poskušali prikriti ta ekološki zločin, so se novinarji *Razmerij* tesno povezali tudi s prizadetimi prebivalci ob reki Krupi. Z delegacijo krajanov so obiskali takratni Izvršni svet SRS in zahtevali takojšnje učinkovito ukrepanje. Ker so s kritičnim obravnavanjem aktualnih tem in z ekološkim aktivizmom presegli lokalne okvirje mladinskega časopisa, so se začeli pojavljati močni pritiski takratne oblasti. Oblasti so novinarjem *Razmerij* očitale, da skušajo razvrednotiti pridobitve revolucije in povojnega razvoja, družbo pa prikazati kot nedemokratično. Zaradi takšnih ocen in pritiskov so se nekateri posamezniki obrnili na Russellovo razsodišče oziroma na njegovega takratnega predsednika Vladimirja Dedičerja. Sledil je protestni zbor, ki je Russellovemu razsodišču predlagal, da obravnava problem in razsežnosti ekološkega genocida v sodobnem

svetu ter nevarno prakso nadnacionalnih družb, ki izvažajo za okolje nevarno tehnologijo v manj razviti svet.

Primer onesnaženja Krupe je bil pomemben, celo ključen povod za nastanek ekološkega gibanja in kasnejši nastanek politične stranke Zeleni Slovenije.

Takratni ekološki aktivisti so s svojim civilno družbenim delovanjem naposled le dosegli začetek sanacije reke Krupe. Opravili so pionirsko delo na področju ekološkega aktivizma v Sloveniji in veliko pripomogli k nadaljnjemu razvoju ekološke zavesti.

Ključne besede: Krupa, ekologija, ekološko gibanje, Zeleni, politika

The most important ecological event that gave rise to a strong ecological movement in Slovenia in the early Eighties was the ecological catastrophe that was publicly revealed in mid-1984 involving polychlorinated biphenyls (PCBs) in the Krupa River caused by the Iskra Semič factory. Even though a laboratory analysis conducted in August 1983 showed that the Krupa River was contaminated with PCB, it was kept secret for almost a year.

Razmerja, the newsletter of the youth of Metlika, was the first to inform the Slovenian public about this catastrophe, extensively and objectively. The remaining (leading) media did not report about this at first (did not dare to!?) or published misleading data. Because of the political authorities of the time and the scientists loyal to the regime, who attempted to cover up this ecological crime, the reporters of *Razmerja* closely collaborated with the affected inhabitants along the Krupa River. With a delegation of locals, they paid a visit to the then Executive Council of the Republic of Slovenia and demanded immediate effective action. As their critical reports on current affairs and their ecological activism surpassed the local context of the youth newspaper, the authorities began to exert great pressure. The authorities reproached the reporters of *Razmerja* with attempting to devalue the achievements of the revolution and of the post-war development, and with portraying society as undemocratic. Due to such judgements and pressures, certain

individuals turned to the Russell Tribunal or to its president at the time, Vladimir Dedijer. This was followed by a protest rally that proposed to the Russell Tribunal to address the problem and proportions of ecological genocide in the modern world, and the dangerous practice of transnational companies that export technology hazardous to the environment to the developing world.

The case of the contamination of the Krupa River was an important, even crucial reason for the emergence of the ecological movement and for the subsequent formation of the green political party Zeleni Slovenije.

Through their civil society activities, ecological activists eventually brought about the rehabilitation of the Krupa River. They did pioneering work in the field of ecological activism in Slovenia and made a great contribution to the further development of eco-consciousness.

Keywords: Krupa, ecology, ecological movement, Zeleni, politics

V začetku 80. let prejšnjega stoletja so po smrti predsednika Jugoslavije Josipa Broza – Tita razmere v takratni državi postajale vse bolj zatohle, država je drsela v gospodarsko in politično zmedo.¹ Pravice do vrednot okolja so bile določene v zvezni in republiških ustavah in mnogih zakonih (zakon o vodah, zraku, gozdovih, kmetijskih zemljiščih, naravni in kulturni dediščini, varstvu pred hrupom, urbanističnem planiranju itd.). Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) iz leta 1974 je določala:

Delovni ljudje in občani, organizacije združenega dela, družbenopolitične skupnosti krajevne skupnosti in druge samoupravne organizacije in skupnosti imajo pravico in dolžnost zagotavljati pogoje za ohranitev in razvoj naravnih in z delom pridobljenih vrednot človekovega okolja ter preprečevati in odpravljati škodljive posledice, ki z onesnaženjem zraka, tal, vode, vodotokov in morja s hrupom ali kako drugače ogrožajo te vrednote ali spravljajo v nevarnost življenje in zdravje ljudi.²

Kljub temu so se začeli kopičiti ekološki problemi. Najpomembnejši ekološki dogodek, zaradi katerega je v začetku osemdesetih let v Sloveniji nastalo tudi močno ekološko gibanje, je bila sredi leta 1984 javno razkrita ekološka katastrofa s polikloriranimi bifenili (PCB) na reki Krupi, ki jo je povzročila tovarna Iskra Semič.³ Ugotovljeno je bilo, da voda Krupe in njeni sedimenti vsebujejo PCB in to v koncentracijah, ki so od 300– do 400–krat večje, kot jih dopuščajo ameriške norme. Po mnenju Zavoda za zdravstveno varstvo Maribor, ki je opravil te analize, je postal izvir Krupe eden najbolj onesnaženih izvirov na svetu, vsekakor pa prvi v Evropi. Koncentracija se je približala številki ob katastrofah v ZDA in na Japonskem. Do prve množične zastrupitve (1000 ljudi) s temi snovmi je prišlo leta 1968 na Japonskem, ker so uživali riževo olje, ki je vsebovalo PCB. PCB so bili spoznani za toksične snovi, ki povzročajo

1 Božo Repe in Darja Kerec sta takratno stanje označila takole: »Ko je umrl Josip Broz – Tito, zdravstveno stanje Jugoslavije ni bilo dosti boljše od predsednikovega, le da so ga prikrivali«; Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija moja dežela, Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017, 14.

2 Ustava SFRJ, 1974, člen 87.

3 *Razmerja*, številka 12, 15. julij 1984, posebna izdaja; *Razmerja*, 24. avgust 1984; *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984. Prvo vestičko o obstoju PCB v Krupi je sicer zaslediti v študentski Tribuni, april 1984. Podala jo je Alenka Bizjak.

predvsem tumorje v jetrih, tako maligne kot benigne. Pri poskusih na opicah pa so bile ugotovljene tudi motnje v razplodnem sistemu.⁴

S to zdravju nevarno snovjo so v DO Iskra Semič od leta 1962 pa vse do 1. februarja 1985 polnili kondenzatorje.⁵ Proizvajalec PCB, francoska firma Prodelec, je leta 1976 uradno obvestila Iskro Semič, da so prepovedali uporabo PCB v ZDA in na Japonskem in da tudi Evropska gospodarska skupnost (EGS) pripravlja prepoved uporabe PCB.⁶ Uradni list evropskih skupnosti NoL262/201, 27. julij 1976. In res je bil kmalu prepovedan, v deželah EGS se je uporaba dokončno ustavila do konca leta 1979. Francija je smela PCB proizvajati še naprej, vendar pod pogojem, da gredo ti kemični produkti v izvoz – v dežele tretjega sveta, kamor je spadala tudi Jugoslavija.⁷ V Iskri Semič so potemtakem leta 1979 vedeli, s kakšnimi snovmi imajo opravka, kar tudi niso zanikali. Trdili so tudi, da so od takrat naprej s PCB ravnali skrajno previdno in da so tudi prenehali z odlaganjem odpadka v deponije.⁸

Iz poročila republiške sanitarne in vodnogospodarske inšpekcije, ki sta 14. marca 1984 opravili skupni pregled DO Iskra Semič, pa je razvidno, da je bilo ravnanje s PCB zelo nemarno. Pretakališče piralena ni bilo zgrajeno v skladu s predpisi o skladiščenju in transportu nevarnih in škodljivih snovi, platoji v tovarni so bili nepravilno urejeni, tako da je prihajalo do odtekanja olj v podtalje, neurejeno je bilo dokončno odstranjevanje surovin oziroma odpadlih snovi ter proizvodnega

4 »Problematika onesnaženosti vodnega vira Krupica, Republiški komite za varstvo okolja in urejanje prostora in Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana, 8. junij 1984.« *Razmerja*, 24. avgust 1984.

5 Bezek, Mirjam. »V Iskri končali z bifenili.« *Dolenjski list*, 28. februar 1985.

6 SOZD Iskra DO kondenzatorji Semič, informacija o uporabi PCB v Iskra- industrija kondenzatorjev Semič, 28. avgust 1984. Informacija vsebuje še pet prilog, med njimi: Piralen in okolje, dopis firme Prodelec od 14. december 1976 in Navodilo Sveta EGS z dne 27. julij 1976 (Arhiv Razmerij); glej tudi *Razmerja – posebna izdaja*, 24. avgust 1984.

7 Uradni list evropskih skupnosti NoL262/201, 27. julij 1976.

8 SOZD Iskra DO kondenzatorji Semič, informacija o uporabi PCB v Iskra- industrija kondenzatorjev Semič, 28. avgust 1984. Informacija vsebuje še pet prilog, med njimi: Piralen in okolje, dopis firme Prodelec od 14. december 1976 in Navodilo Sveta EGS z dne 27. julij 1976 (Arhiv Razmerij); glej tudi *Razmerja – posebna izdaja*, 24. avgust 1984.

izmeta, ki vsebuje PCB.⁹ To se je dogajalo in tako se je ravnalo do obvestila francoske tovarne v letu 1976, pa tudi potem, četudi so v Iskri trdili drugače.

Do onesnaženosti Krupe s PCB je nedvoumno prišlo zaradi nepravilnega in nevestnega ravnanja v sami tovarni, pri transportu, skladiščenju, uporabi in končnem ravnanju z odpadki oziroma ostanki in izmetom iz proizvodnje. Velika količina teh odpadlih kondenzatorjev je končala v bližnjih vrtačah in voda jih je začela spirati v reko Krupo.¹⁰

8. junija 1984 sta na osnovi analiz republiška komiteja za varstvo okolja in urejanje prostora ter za zdravstveno in socialno varstvo sestavila zapis o problematiki onesnaženosti Krupe. V njem so bile predstavljene ključne ugotovitve pristojnih inšpekcijskih služb, govora je bilo o tem, kaj so to PCB, da je bila izdana prepoved pitja in napajanja iz Krupe (kot bomo videli v nadaljevanju ni bila izdana še nobena prepoved, čeprav v zapisu piše, da je potrebno kontrolirati, ali se dosledno izvaja ukrep o začasni prepovedi uporabe vode iz Krupice za pitje in napajanje; opomba avtorja članka), in o tem, kdo so nosilci nalog pri saniranju Krupe: SOZD Iskra, Gospodarska zbornica Slovenije, Republiški komite za varstvo okolja, Republiški komite za kmetijstvo, Republiški komite za zdravstveno varstvo, Republiški komite za informiranje, občini Črnomelj in Metlika, Zveza vodnih skupnosti Slovenije in druge uprave in institucije.

Tu je treba posebej poudariti, da je laboratorijska analiza že avgusta 1983 ugotovila, da je Krupa onesnažena s PCB.¹¹ To je skoraj leto dni ostalo zamolčano. Če zadeva ne bi bila razkrita, bi PCB zastrupil vso

9 »Problematika onesnaženosti vodnega vira Krupica, Republiški komite za varstvo okolja in urejanje prostora in Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana, 8. junij 1984.« Razmerja, 24. avgust 1984.

10 Prav tam.

11 Prav tam.

tamkajšnjo naravo in ljudi. *Razmerja*, glasilo metliške mladine,¹² je o tej ekološki katastrofi prvo obširno in objektivno obvestilo slovensko javnost, ter izdalo tudi posebno številko časopisa.¹³ V tej posebni izdaji je bila objavljena vrsta prepričljivih dokumentov, pa tudi primerjalni podatki o posledicah enakega onesnaževanja v ZDA – reka Hudson. Pisanje in tudi naslovno podoba posebne izdaje *Razmerij* (Iskrino tablo kot bombo) sta skoraj v celoti povzeli *Mladina*¹⁴ in *Delavska enotnost*.¹⁵ Kmalu se je angažiral tudi Radio Študent (Gorazd Suhadolnik, Leon Magdalenc, Darinka Pek), ki je z *Razmerji* navezal stik že marca 1984,¹⁶ in novinar Marjan Jerman z Vala 202.¹⁷

Preostali (osrednji) mediji sprva niso poročali o tem (niso si upali!?) ali pa so objavljali zavajajoče podatke. Šele 11. junija 1984, skoraj leto dni po odkritju PCB v Krupi, je bila v TV dnevniku podana tudi prva uradna informacija o zastrupljenosti Krupe. Dal jo je predsednik republiškega komiteja za zdravstvo in socialno varstvo, ki je rekel, da Krupa res spada med 10 najbolj zastrupljenih voda na svetu, vendar pa da situacija ni tragična, ker te vode nihče ne uporablja za pitje in

12 Takratni mediji so bili režimski, izjema so bila predvsem redka študentska in mladinska glasila, ki niso izhajala zgolj v Ljubljani, ampak tudi na periferiji. Med mladinskimi glasili je bilo najbolj kritično in odmevno glasilo metliške mladine *Razmerja*. *Razmerja* so odpirala vprašanja prikritih zgodovin, kot so bili procesi proti nekaterim preživelim v nemškem koncentracijskem taborišču Dachau, svobodne volitve, enopartijski sistem, sindikati, pozidave na najboljših kmetijskih zemljiščih, problem Jugoslovanske armade, dan mladosti – ritual posvečen pokojnemu predsedniku Titu, usode posameznih podjetij, romska problematika, umetnost, kultura ... *Razmerja* so se uradni distributerji bali prodajati, zato je bil način prodaje aktivističen na ulici, po pošti, v lokalih, restavracijah, trgovinah s tehničnimi predmeti in nekaterih večjih knjigarnah. Formalno, ker drugače tudi ni bilo možno, so *Razmerja* izhajala pod okriljem takratne Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) Metlika. Ker pa so s kritičnim in prepričljivim obravnavanjem aktualnih tem in z ekološkim aktivizmom presegla lokalne okvirje mladinskega časopisa, so se začeli pojavljati vse močnejši pritiski takratne oblasti. Flajšman, Božidar. »Razmerja and Ecology.« V: *The Long 1980s*, ur. Nick Aikens, 164–168. Amsterdam: Valiz, 2018, 164–168.

13 *Razmerja*, številka 12, 15. julij 1984; *Razmerja – posebna izdaja*, 24. avgust 1984; *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

14 »Aktualna tema PCB, Ekološka katastrofa v *Razmerjih*.« *Mladina*, 20. september 1984.

15 Ivo Kuljaj: »Ekološka katastrofa »PCB v Krupi« v očeh metliškega mladinskega časnika »Razmerja«, Belokranjci bijejo plat zvona.« *Delavska enotnost*, 13. september 1984.

16 »Mali raport z dne 17. in 18. marca in vmes.« *Razmerja*, številka 10, 27. marec 1984.

17 Borut Mehle. »Razpad Zelenih jemljem kot osebni poraz, Intervju z Dušanom Plutom.« *Dnevnikov objektiv*, 13. junij 2009.

napajanje živine. Groba laž, ki so jo ponovili naslednjega dne v *Delu*.¹⁸ To neresnično trditev so razkrila *Razmerja* julija 1984, ko so objavili anketo, opravljeno med ljudmi ob Krupi in Lahinji. Citat: »vodnjak smo napolnili spomladi, mi to vodo pijemo, druge nimamo. Kdo nam bo zdaj vodo dal?« 2. citat: »Narod bi treba pošteno obvestiti. Gasilska društva bi treba obvestiti, da naj ne polnijo vodnjakov z vodo iz Krupe.« 3. citat: »V Iskri so delali greznico za odplake, prišel je inšpektor in videl, da to dobro požira, ker je kraški svet, in normalno, takoj je izdal dovoljenje za uporabo.«¹⁹ V posebni izdaji avgusta 1984 pa so objavili fotokopijo iz dnevnika gasilskega društva Stranska vas (vas ob Krupi), iz katerega je bilo razvidno, da so v letu 1983 iz Krupe v vodnjake načrpali 1.512.000 litrov vode. V letu 1984 so jo nazadnje črpali 19. maja. Ta voda je bila še vedno v vodnjakih in ljudje so jo uporabljali.²⁰ Na svojstven način so stanje komentirali tudi vodilni ljudje v Iskri Semič. En citat: »Menim, da očitki v časopisju niso poštene, saj flora in favna v Krupi nista okrnjeni, voda ni mrtva, ljudje jo pijejo.«²¹

20. julija 1984 je Vladimir Krivic, podpredsednik Zveze društev za varstvo okolja Slovenije (ZVOS) in član Sveta federacije, poslal dopis Dušanu Šinigoju, predsedniku IS SRS in Francu Šetincu, predsedniku RK SZDL, kjer piše: »V zvezi s hudo onesnaženostjo vodnega vira pitne vode v Krupi nujno prosimo za popolno informacijo o dosedanjih ukrepih za odpravo zastrupljene vode ...«²² IS SRS je odgovoril tako, da je poslal ZVOSu poročilo dveh republiških komitejev (zdravstvo in varstvo okolja), kjer je podana splošna informacija o onesnaženosti Krupe.²³ Odgovor RK SZDL pa je bil, naj se zveza obrne na republiški komite za varstvo okolja in na občino Črnomelj.²⁴ Komite je potem odgovoril z isto informacijo kot IS SRS, občini Črnomelj in Metlika pa sta odgovorili septembra in

18 Silvestra Rogelj. »Proizvodnja kondenzatorjev je močno onesnažila Krupico.« *Delo*, 12. junij 1984.

19 »Krupa.« *Razmerja*, številka 12, 15. julij 1984.

20 *Razmerja* – posebna izdaja, 24. avgust 1984.

21 »Semiška afera, skrb za okolje ali navadna gonja?« *Teleks*, 28. junij 1984.

22 Arhiv Razmerij.

23 »Problematika onesnaženosti vodnega vira Krupica, Republiški komite za varstvo okolja in urejanje prostora in Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana, 8. junij 1984.« *Razmerja*, 24. avgust 1984.

24 Arhiv Razmerij.

našteli, kaj je storjenega za sanacijo. Tu najdemo zagotovila, da se na tem dela, da so zagotovljene cisterne za oskrbo z vodo, da se vodijo aktivnosti, da se sprejemajo odloki, da so postavili opozorilne table, da je v izdelavi analiza, da se pripravlja akcija po navodilih republiških strokovnih inštitucij, da so v stalnem stiku z Iskro glede aktivnosti ...²⁵

13. avgusta je bil redni sestanek krajevne skupnosti Semič. Posebna točka v dnevnem redu, ki so jo zahtevali krajanji Stranske vasi (ob Krupi), je bila Problem Krupe. Od povabljenih se sestanka niso udeležili predstavniki komunale občine Črnomelj, predsednik komiteja za družbeni razvoj, dolenska zdravstvena skupnost, predsednik izvršnega sveta občine Črnomelj, predstavniki komiteja za splošni ljudski odpor, sanitarna inšpekcija itd. Vodstvo KS Semič je pred sestankom hotelo odstraniti osemčlansko ekipo novinarjev Razmerij, češ da niso dobili uradnega vabila in da vabilo tovariša Jožeta Pera (predsednika vaškega odbora SZDL Stranska vas) ni dovolj, vendar so se temu uprli vaščani ob Krupi in dosegli svoje. S sestanka citiram izjavo vaščana: *»Če hočejo, da se prebivalci odločijo za kak samoprispevek, dobimo na kupe gradiva in informacij. Ko gre za človekovo zdravje in življenje, kot zdaj, ni nikogar blizu.«*²⁶

14. avgusta je novinarska ekipa *Razmerja* šla k podpredsedniku Izvršnega sveta Občine Črnomelj. Izvleček iz intervjuja:

Razmerja:

Skoraj tri mesece je že od obvestila iz republiških institucij, da je treba prepovedati in takoj nehati z uporabo tiste vode.

Podpredsednik:

Mi smo ljudi obvestili, da vode ne smejo piti. (NIKOGAR NISO URADNO OBVESTILI)

25 Dokument z naslovom: Zadeva: Onesnaženost Krupe in Lahinje – Ukrepi, štev.: 354-02/84-1 z dne 10. september 1984, naslovljen na Zvezo društev za varstvo okolja v Sloveniji, sta podpisala Jure Penko, predsednik skupščine občine Črnomelj in Janez Gačnik, predsednik skupščine občine Metlika. Arhiv Razmerij.

26 »Sestanek Krajevne skupnosti Semič na dan 13. avgusta 1984.« *Razmerja – posebna izdaja*, 24. avgust 1984.

Razmerja:

Ampak oni jo morajo uporabljati, ker druge nimajo. Priskrbeti bi jim treba zdravo pitno vodo.

Podpredsednik:

Kdo nima vode? Katera vas? (VODE NIMA 6 VASI. IZ TEGA JE RAZVIDNO, KOLIKO VODILNI ZNAJO O SVOJIH LJUDEH IN KRAJIH)²⁷

Šele konec avgusta 1984 sta IS občine Črnomelj in Metlika izdala odlok o prepovedi uporabe vode iz Krupe in Lahinje pod sotočjem s Krupo za pitje, ribolov, kopanje in napajanje.²⁸ Nameščene so bile tudi opozorilne table.²⁹

Od 15. do 20. septembra 1984 je bilo na pobudo krajanov in novomeškega zavoda za socialno medicino in higijeno opravljeno izpraznjenje in čiščenje vodnjakov v vaseh ob Krupi. Čistilo se je s krtačami in alkoholom. Po tem čiščenju je bil organiziran dovoz pitne vode s cisternami.³⁰

21. septembra pa so bili pri funkcionarjih črnomaljske občine na obisku predsednik Predsedstva SRS France Popit, član Predsedstva Lojze Briški in republiški sekretar za ljudsko obrambo Martin Košir. Na občini so jim dejali, da se tudi v Beli krajini pojavlja opozicija. O tem so poročali naslednji dan v *Delu*. Krupa ni bila omenjena.³¹

25. septembra je prišel ob Krupo na pobudo RK ZSMS in Zveze za tehnično kulturo Slovenije Peter Kampmeier, ekolog iz stranke zelenih

27 »Pogovor s članom izvršnega sveta občine Črnomelj.« *Razmerja* – posebna izdaja, 24. avgust 1984.

28 Izvršni svet Skupščine občine Črnomelj je 14. avgusta 1984 izdal obvestilo-prepoved koriščenja vode iz reke Krupe in Lahinje (podpisal ga je Janko Gladek), z obvestilom, da bo glede tega kmalu sprejel tudi ustrezeni odlok. Enako obvestilo je 21. avgusta 1984 podal tudi izvršni svet Skupščine občine Metlika, podpisal ga je predsednik Milan Vajda (Arhiv Razmerij).

29 »Prepovedali piti vodo iz Krupe ter z njo napajati živino.« *Delo*, 27. avgust 1984; »Tudi Lahinja zastrupljena, Nevarna snov PCB prišla iz Krupe tudi v Lahinjo – prepovedano pitje, napajanje živine, kopanje.« *Dolenjski list*, 30. avgust 1984.

30 Ekološki genocid, gradivo za tiskovno konferenco na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 26. april 1985 (Arhiv Razmerij).

31 Milovan Dimitrič. »Bolj prisluhniti ljudem.« *Delo*, 22. september 1984.

v ZRN.³² Med drugim je povedal, da je čiščenje vodnjakov povzročilo lahko le to, da se je PCB prenesel na drugo mesto. Pravzaprav bi bilo treba preprečiti vsako nadaljnje spuščanje teh reči v okolje in odstraniti mulj iz reke.³³

Ker s strani odgovornih ni bilo več nobenih ukrepov, so krajan prizadetih vasi 6. novembra poslali nenajavljeno delegacijo petih predstavnikov na republiški izvršni svet. Pridružilo se jim je še pet predstavnikov *Razmerij* in trije predstavniki Zveze društev za varstvo okolja v Sloveniji.³⁴ Tu je delegacija od podpredsednika Borisa Frleca izvedela, da je ravno prejšnji dan koordinacijska komisija izvršnega sveta skupščine SRS imenovala strokovno komisijo (v nadaljnjem tekstu KOMISIJO), ki naj bi pod vodstvom predsednika republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo zagotovila izvedbo potrebnih opravil okoli sanacije Krupe. V to svežo imenovano komisijo je bil na željo krajanov sprejet tudi Jože Per, predstavnik vaškega odbora SZDL Stranska vas. Delegaciji je bilo zagotovljeno, da bodo analize hrane živalskega in rastlinskega izvora končane najkasneje do 9. novembra, kajti kmetje so postavili vprašanje, kaj naj počnejo z jajci, perutnino in živino, 29. novembra so namreč po navadi koline.³⁵ Neposredno prizadeti so podpredsedniku izvršnega sveta izročili tudi pismo s podpisi 250 krajanov, živčih ob reki Krupi. V njem so med drugim zapisali, da je bila prisotnost PCB v vodi in sedimentih ugotovljena avgusta 1983. Ukrepalo pa se je skoraj leto dni kasneje, ves ta čas je vodo iz Krupe uživalo 293 krajanov in 372 živali. Zastrupljalo se je z vednostjo pristojnih in brez naše vednosti.³⁶

32 »Detektiv za varstvo okolja in Aktivist »zelenih« na obisku v Sloveniji.« Delo, 25. september 1984; »Ekologija, Dopotoval ugledni gost iz ZRN.« *Tribuna*, 22. oktober 1984.

33 »Sumljivi tipi.« *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

34 »Bilo nas je 13.« *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

35 Zapis razgovora »onesnaženje reke Krupe«, ki je bil opravljen v kabinetu predsednika Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, dne 6. november 1984. Zabeležili: dr. Boris Frlec, Borut Miklavčič in dr. Metka Macarol-Hiti.; *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

36 »Krajan vasi Krupa, Praprotno, Stranska vas, Moverna vas, Vinji vrh, Brstovec, pismo izvršnemu svetu skupščine SRS.« *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

Takoj po vrnitvi delegacije so miličniki zasliševali nekatere vaščane, češ, kaj so iskali v Ljubljani, kdo je bil, itd.³⁷

Rezultati obljubljenih analiz niso bili objavljeni nikjer. Pač pa je Republiški komite za informiranje 23. novembra v *Delu* poročal, da so na treh kmetijah ob Krupi »izločili iz uporabe nekatera živila (jajca, perutnina). Na širšem območju šestih vasi pa je posebej urejena uporaba jajc in mleka, vsa ostala živila pa so neoporečna.«³⁸

Ta informacija je bila prirejena za širšo javnost. Več resnice je razkrila v celoti publicirana (v *Razmerjih*)³⁹ Zabeležka 1. seje KOMISIJE, ki se je sestala 9. novembra 1984 po opravljenih analizah. Očitna je precejšnja kontaminacija vseh živil živalskega izvora. Rezultati analiz so bili vaščanom ustno sporočeni. Otroci in nosečnice naj domačega mleka ne bi uživali. Nekaterim kmetom so pobrali prašiče, perutnino, jajca in mast ter povrnili škodo. Mleko s tega področja je šlo še zmeraj v odkup.

Konec oktobra je bilo zdravniško pregledanih 21 delavcev iz Iskre, ki so delali s PCB. Ugotovljeno je bilo, da »je 5 popolnoma zdravih, 5 jih ima okvare sluha, pri 8 do 10 so ugotovili sum okvar na jetrih.«⁴⁰ Vendar to niso bile analize kontaminiranosti s PCB!

22. decembra je občina Črnomelj prejela veliko plaketo oboroženih sil SFRJ za leto 1984, in sicer za dolgoletne uspehe pri razvoju in krepitvi ljudske obrambe in družbene samozaščite.⁴¹

37 Ekološki genocid, gradivo za tiskovno konferenco na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 26. 4. 1985 (Arhiv Razmerij).

38 »S preventivnimi ukrepi skušajo odpraviti posledice onesnažitve, Komisija republiškega IS je ugotovila, da doslej sprejete ukrepe za odpravo posledic onesnaženja reke Krupe učinkovito uresničujejo.« *Delo*, 23. november 1984.

39 Zabeležka 1. seje komisije za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju problematike onesnaženosti Krupe, ki je bila 9. 11. 1984 v sejni sobi Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo v Ljubljani, Kodričeva 5; *Razmerja* številka 13, 29. november 1984.

40 Bezek, Mirjam. »S piralenom le še dva meseca. Semiška Iskra bo 31. januarja 1985 dokončno ukinila proizvodnjo s piralenom, ki je povzročil zastupitev Krupe.« *Dolenjski list*, 6. december 1984.

41 »Črnomlju velika plaketa oboroženih sil.« *Dolenjski list*, 27. december 1984.

V januarju 1985 so sledili javni množični protesti in zahteve.

Združenje borcev metliške občine v *Dolenjskem listu* pravi, da so ljudje ob Krupi premalo obveščeni, da je treba pisati več, ker se sicer pojavljajo vse mogoče govorice, tudi take, da je strup zašel še v druge studence. Zanima jih, kako nameravajo, če se sploh da, Krupo očistiti, od kod bo sedaj Bela krajina dobivala pitno vodo itd.⁴²

24. januarja so v Dolenjskem listu ribiči tega področja zahtevali odškodnino in protestirali zaradi slabega obveščanja in neaktivnosti. Niso vedeli, kolikšna je stopnja zastrupljenosti rib, saj jih uradno ni nihče obvestil. Edini uradni zapis o prepovedi ribolova so bile za njih opozorilne table na bregovih Krupe in Lahinje.⁴³

25. januarja je imelo svojo skupščino Društvo Bela krajina v Ljubljani, ki je takrat imelo 629 članov. Sestavilo je zahteve po takojšnji in koreniti sanaciji Krupe in odlagališč PCB. Med drugim tudi zahtevo, da se vasem ob Krupi in Lahinji, ki še nimajo vodovoda, v letu 1985 napelje vodovod. Zahteve so bile dostavljene 26 najodgovornejšim republiškim institucijam, komandam JLA in sredstvom informiranja.⁴⁴

Februarja 1985 objavi *Mladina* posebno prilogo Prizma posvečeno primeru Krupa.⁴⁵

Zaradi ignorance in neučinkovitega ukrepanja takratne lokalne in državne oblasti pa so v *Razmerjih* pisali zelo kritično že novembra 1984. Tako so v uvodniku v 13. številko med drugim zapisali:

Deželica zlatih src, Mala Rusija, partizanski raj, Bela krajina – je dobila v zahvalo za svojo gostoljubnost ekološko katastrofo. Kdo je kriv? Nihče. Vsi

42 Bartelj, Andrej. »Naravnost in konkretno, Metliški borci o vseh stvareh, ki težijo občino pa tudi širšo skupnost – IMV in Krupa.« *Dolenjski list*, 10. januar 1985.

43 Bezek, Mirjam. »Ribiči zahtevajo odškodnino.« *Dolenjski list*, 24. januar 1985.

44 Dokument z zahtevami je podpisal predsednik društva mag. Anton Rems dipl. iur. (V arhivu Razmerij); »Zahteva društva »Bela krajina«, Na letni skupščini o ekološki katastrofi, zastrupitvi s PCB.« *Dolenjski list*, 14. februar 1985; »Društvo Bela krajina izraža zahteve.« *TV 15*, 21. februar 1985; »Zahteva za zaščito Krupe.« *Delo*, 21. februar 1985.

45 Plut Prizma, Dušan. »Ekološko razpotje – primer Krupe.« *Mladina*, 12. februar 1985.

dvigajo roke, ljudje ob Krupi in Lahinji so ostali sami. Kje so zdaj tisti, ki so se desetletja vozili k nam žret in nacejat ob naših staroslovanskih grudih? /.../ Ko pa bo spet vojna, kje bo najboljše zaledje za našo vojsko? Bela krajina. Kdo bo dal največ borcev? Bela krajina. Demagogi – glavešine dobro vedo: osel gre ne samo enkrat na led. Osel gre na led kolikokrat hočeš.

*Počemu torej reševati matjuško Malo Rusijo? Prava mati nikdar ne zameri.*⁴⁶

Sledil je odziv sveta za informiranje pri OK SZDL Metlika, ki je na seji 31. januarja 1985 ugotavljal:

Svet nadalje ugotavlja, da so se v Razmerjih začele pojavljati nekatere negativne tendence, zlasti v iskanju ocen in stanja iz naše polpretekle zgodovine in sicer preko različnih intervjujev.⁴⁷ Po zastavljeni vsebini vprašanj v intervjujih s strani Razmerij ni težko ugotoviti, da nekatera vprašanja že sugerirajo določene odgovore.⁴⁸ Prikazati želijo nekatere dogodke in razvoj predvsem negativno, s čimer se lahko razume, da imajo namen razvrednotenja pridobitev revolucije in povojnega razvoja, našo družbo pa prikazati kot nedemokratsko. Tudi zvezo komunistov in ostale družbenopolitične organizacije vključno z zvezo socialistične mladine se skozi to prikazuje le v negativni luči. Odgovornost za različne pomankljivosti in slabosti v družbi pripisujejo izključno le zvezi komunistov. Ob tem je možno zaslediti poizkuse iskanja partnerstva zvezi komunistov. /.../ Takšna usmeritev pisanja Razmerij je dosegla višek v uvodniku 13. številke z grobim

46 "Bela Krajina." *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

47 V Razmerjih je izšla serija intervjujev, denimo s sociologom dr. Zdenko Roterjem (26. 11. 1983), narodnim herojem Jožetom Borštnarjem (27. marec 1984), tožilcem na prvem dachauskem procesu Vladimirjem Krivicem (29. november 1984), pesnikom Milanom Apihom (15. julij 1984), pisateljem in obsojencem na dachauskem procesu Igorjem Torkarjem (15. julij 1984), pisateljem Radkom Poličem st. (18. maj 1984), Gustijem Fuxom, komercialnim direktorjem Inex Adrije Avioprometa (18. maj 1984) itd.

48 Na ta očitek je uredništvo Razmerij odgovorilo tako: »Gotovo je, da nekatera vprašanja sugerirajo določene odgovore, nihče od intervjuvancev pa ni bil drogiran, nihče jih ni tepel po podplatih in nihče od nas jim tudi ni prižigal papirčkov med prsti na nogi z namenom, da bi govorili resnico.« Odlomek iz neobjavljenega odgovora Uredniškega konzilija Razmerij, februar 1985. Arhiv Razmerij. Do objave ni prišlo, ker so Razmerja po 13. številki prenehala izhajati.

*in žaljivim odnosom do nosilcev odgovornih funkcij v republiki. Na zaničljiv način je prikazana tudi gostoljubnost Belokranjcev.*⁴⁹

V Razmerjih so že pripravili odgovor, ki pa ni bil v celoti nikoli objavljen, ker *Razmerja* niso več izšla.⁵⁰ Del odgovora je bil objavljen šele leta 1988 v reviji *Dialogi*.⁵¹

Posebej ostro so se na uvodnik *Razmerij* odzvali tudi v Odboru aktiva partizanskih novinarjev⁵² in v predsedstvu Skupnosti borcev XV. udarne divizije NOVJ.⁵³ Obema je uredništvo *Razmerij* tudi odločno odgovorilo.⁵⁴ Med drugim z zapisom, da so dosedaj poskušali že vse mogoče. Kot vztrajni raziskovalci vzrokov in stanja, posledic in možnih posledic zastrupljanja z mutagenimi in kancerogenimi kemikalijami so v *Razmerjih* objavili vse možne dosegljive in težko dosegljive podatke in dokumente. Pomagali so tudi *Mladini*, *Našim razgledom*, *Nedeljskemu dnevniku*, *Delavski enotnosti*, televizijski in radijski ekipi, da bi tudi oni povedali javnosti kar največ. Nekaj njihovih sodelavcev je šlo z delegacijo prizadetih občanov na slovenski izvršni svet. Nadalje so zapisali, da so poskusili vse, naposled pa so se polotili še psovanja, saj je očitno, da ljudje, ki imajo v rokah moč in sredstva za ukrepanje, čakajo (najbrž nemirno in z jezo), da se vsi pisoči in prizadeti upehajo in resignirajo, češ, saj vse skupaj nič ne pomaga. Na koncu borce pozovejo, da se opredelijo za ljudi v Beli krajini. Javno in dejavno naj jih podprejo in storijo vse, kar je v njihovi moči, da pokrajina čimprej ozdravi.⁵⁵

49 Toni Krašovec, sekretar OK SZDL Metlika, »Ocena Razmerij.« TV 15, 21. februar 1985; Gre za Stališča s seje sveta za informiranje pri OK SZDL Metlika z dne 31. januar 1985, glede vsebinske zasnove Razmerij – glasila OO ZSMS Metlika ter ocena skladnosti dosedanjih števil z vsebinsko zasnovo (Arhiv Razmerij).

50 Arhiv Razmerij.

51 Jani Bevk. »Razmerja-spomini na sedanjost.« *Dialogi*, št. 1-2, 1988.

52 »Odbor aktiva partizanskih novinarjev, Nevarna (metliška) razmerja.« TV 15, 24. januar 1985.

53 »Predsedstvo skupnosti borcev XV. Divizije NOVJ, Kaj sploh hočejo?, Obsodba uvodnika v metliških Razmerjih.« *Dolenjski list*, 14. februar 1985.

54 »Uredniški konzilij Razmerij, Razmerja odgovarjajo.« TV 15, 21. februar 1985.

55 »Uredniški konzilij Razmerij, Kaj mislimo in hočemo, Uredniški konzilij Razmerij odgovarja predsedstvu skupnosti borcev XV. Divizije.« *Dolenjski list*, 21. februar 1985.

Februarja 1985 objavi *Mladina* posebno prilogo Prizma posvečeno primeru Krupa.⁵⁶

Stanje ob Krupi pa je najbolj razvidno iz članka v *Dolenjskem listu* z naslovom Strogo zaupna usoda ljudi, ki žive ob Krupi. Citat:

Prebivalcev se še bolj kot jeseni loteva na eni strani malodušje, na drugi nestrpnost, strah, dvom. Slabo so obveščeni o reševanju njihovih težav ali še to ne. Predstavniki krajevne skupnosti, skupščine občine, družbenopolitičnih organizacij, jih ne obveščajo o ničemer; tisto, o čemer se pogovarjajo člani komisije za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju problematike onesnaženosti Krupe, ki jo je imenoval republiški izvršni svet, pa je celo strogo zaupno /.../. Nekateri se ne dotaknejo živil, katerih so jeseni prepovedali, oziroma jo niso priporočali, drugi jo zamenjujejo, tretji jo uživajo, ker menijo, da je bilo vzetih iz živil premalo vzorcev, da bi bili merodajni. Zamrznila je voda v nekaterih cisternah, ki so jih dobili ljudje brez vodnjakov, ker kljub obljubi odgovornih cistern niso izolirali. Edino, kjer krajani vidijo, da se je le premaknilo, so zdravstveni pregledi prebivalcev, a tudi tu je moč očitati počasnost.⁵⁷

Jože Kavčič, predsednik republiškega komiteja za varstvo okolja, je v Delu 23. februarja med drugim izjavil, da se pripravljajo razni sanacijski ukrepi in da je milica intenzivirala poizvedbe in identificirala vsa znana odlagališča kondenzatorjev.⁵⁸

28. februarja v *Dolenjskem listu* vaščani ob Krupi odgovarjajo na neresnične trditve občinskega izvršnega sveta, ki jih je ta objavil teden prej v istem listu.⁵⁹ Citat: »Prav tako ne razumemo pojasnila črnomaljskega izvršnega sveta /.../, kjer je govora o minimalnem vnosu PCB v organizem. Vemo pa, da imajo nekateri krajani tudi 200 do

56 Plut Prizma, Dušan. »Ekološko razpotje – primer Krupe.« *Mladina*, 12. februar 1985.

57 Mirjam Bezek. »'Strogo zaupna' usoda ljudi, ki žive ob Krupi.« *Dolenjski list*, 7. februar 1985.

58 »Preprečujejo nadaljnje onesnaževanje.« *Delo*, 23. februar 1985.

59 »Skupščina občine Črnomelj, Izvršni svet, Pojasnila izvršnega sveta o Krupi.« *Dolenjski list*, 21. februar 1985.

500 krat prekoračeno količino PCB v maščobnem tkivu (po ameriških normah).»⁶⁰

Marca 1985 je *Delo* objavilo članek, ki ga je poslala KOMISIJA (za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju ... do aprila je imela že 8 sej) z naslovom Vsebnost polikloriranih bifenilov se zmanjšuje.⁶¹ Na ta članek so prebivalci ob Krupi poslali protestno pismo, ki je bilo objavljeno v *Delu* in v katerem piše, da taki članki zavajajo javnost v zmoti, kajti KOMISIJA pravi, »da se stanje ob Krupi normalizira in da prebivalci tega predela niso več ogroženi.«⁶² Sledijo javna vprašanja. Kot prvo vaščani sprašujejo, komu so namenjene lažne informacije. Nadalje sprašujejo:

*Zakaj zdravstvena služba ne objavi rezultatov preiskav prebivalcev, saj je znano (imamo dokaze), da imamo prebivalci PCB v krvi in tkivu. Zakaj avtorji članka trdijo, da zdravniški pregledi ne kažejo organskih okvar, ko vendar točno vedo, da je vpliv PCB dolgotrajen proces in se vplivi prisotnosti PCB v krvi lahko kažejo šele na potomstvu. Zakaj izvidi prihajajo z oznako STROGO ZAUPNO – POKLICNA TAJNOST in o rezultatih prebivalci ne smemo biti obveščeni? Kdo torej sme biti obveščen in odločati o naši usodi?*⁶³

16. marca 1985 je *Delo* objavilo pismo slikarke in nekdanje partizanke Alenke Gerlovič. Med ostalim piše: »Če je mogoče v primeru vojne opraviti mobilizacijo takoj, če lahko ob prometni nestreči ukrepamo v najkrajšem času, kako za vruga ne bi bilo mogoče nemudoma ubraniti prebivalcev partizanske Bele krajine pred nadaljnim zastrupljanjem, ustaviti nevarno proizvodnjo, opozoriti ljudi na nevarnost, jim pripeljati zdravo vodo in živila in brez odlašanja odstraniti odlagališča strupenih odpadkov?!« Pismo končuje tako:

Žrtve ekološke katastrofe v Bhopalu tožijo nadnacionalno družbo zaradi izgube zdravja. Bo Iskra odpravila Belokranjce kar z odškodnino za "perutnino, prašiče, jajca in mast"? Ali prizadeti ne bodo obtožili krivcev

60 »Vaščani šestih vasi ob Krupi, Še pojasnilo vaščanov.« *Dolenjski list*, 28. februar 1985.

61 »Vsebnost polikloriranih bifenilov se zmanjšuje.« *Delo*, 14. marec 1985.

62 »O Krupi in ureditvi razmer. Šest vprašanj prebivalcev ob Krupi in odgovor komisije za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju problematike onesnaženosti Krupe.« *Delo*, 26. marec 1985.

63 Prav tam.

za večno skrb zaradi usode bolezni, ki se utegne pokazati šele čez leta, krivcev za brezperspektivnost mladine, ki bi želela ustanoviti družine, roditi otroke? Po vsem tem ne moremo reči niti, da je Belokranjce zadela naravna katastrofa, niti da se je zgodila ekološka nesreča. Dogodku se najbolj prilega ime – ekološki zločin.⁶⁴

Po medijih se je pisalo in govorilo veliko več, kakor kaže po tem pregledu. Režiser Andrej Mlakar je posnel tudi dokumentarni film *Kjer kukavica gnezdi*, prikazan na TV slovenija 20. februarja 1985. Bilo je vse več odzivov in protestov, odgovori z republiških instanc pa so bili megleni in izmikajoči se. Vsakdo bi se rad otresel odgovornosti. Skrajno nesprejemljivo je bilo, da sanacija še ni stekla. Že davno bi morali biti odnešeni in izkopani kondenzatorji s površine in iz jam. S tem bi se preprečilo nadaljne pronicanje strupa v podtalje.⁶⁵

Zadeve s Krupo so se spomladi 1985 tako zaostrole,⁶⁶ da se je z zadevo začelo ukvarjati tudi Russellovo razsodišče, časopis *Razmerja* pa je prenehal izhajati. Nekateri člani uredništva *Razmerij* so takrat s pomočjo Zdenka Roterja⁶⁷ in Rudija Rizmana navezali stik z Vladimirjem Dedijerjem, takrat predsednikom Russellovega razsodišča, sicer znanim Titovim biografom.⁶⁸ Kmalu po prvih kontaktih z *Razmerji* je Dedijer članom Russellovega razsodišča poslal pismo, v katerem jim je predlagal, da pretehtajo predlog za oblikovanje vprašanja ekološkega genocida. V pismu zapiše, da ga je zelo prizadelo onesnaženje vode v

64 Alenka Gerlovič. »Naravna katastrofa v Beli krajini naj bo poduk drugim.« *Delo – Sobotna priloga*, 16. marec 1985.

65 Draga Ahačič. Krupa, Obljuba dela dolg, ki bo poplačan z zdravjem.« *Mladina*, 29. november 1985. Podrobneje v zapisu: »Pusti crkniti Belokranjce.« *Dolenjski list*, 6. november 1986.

66 M. Bezek. »Obsojen uvodnik zadnjih Razmerij.« *Dolenjski list*, 7. februar 1985.

67 Zdenko Roter je v knjigi *Padle maske* opisal svoje sodelovanje z *Razmerji*. Med drugim je zapisal: »Že takrat se je pokazala usodnost nenadzorovanega industrijskega dobičarskega grabeža, a mu je bila civilna pobuda (*Razmerja*) takrat še kos in je morala takratna država poklekniti, čeprav nerada. Čudi se, kako je mogoče, da novodobne analize disidenstva (političnega in kulturnega) še nikoli niso navedle primerjave z *Razmerji*, ki bi si to vsekakor zaslužila, vesel pa je, da je vsaj malo botroval temu gibanju in bil zanje vsaj v določenih pogledih koristen mentor.« Roter, Zdenko. *Padle maske*. Ljubljana: Sever&Sever, 2013, 347–348.

68 Pismo uredništva *Razmerij* Vladimirju Dedijerju, 4. marca 1985 in pisni odziv Vladimirja Dedijerja, 11. marca 1985. (Arhiv *Razmerij*)

Beli krajini.⁶⁹ 26. aprila 1985 je sledila na Filozofski fakulteti v Ljubljani novinarska konferenca pod naslovom Ekološki genocid, ki pa je prerasla v protestni zbor. Zbralo se je okrog 150 ljudi in ne samo novinarji.⁷⁰ Omenjeni zbor je Russellevega razsodišču, ki sta ga zastopala Vladimir Dedijer in Rudi Rizman, predlagal, da na posebni seji obravnavajo problem in razsežnost ekološkega genocida v sodobnem svetu ter nevarna praksa nadnacionalnih družb, ki izvažajo za okolje nevarno tehnologijo v manj razviti svet. Na protestnem zboru je predstavnik Razmerij podrobno predstavil akutni primer Krupe, opozorjeno pa je bilo tudi na nekatere druge ekološke primere v Sloveniji in širše v tedanji Jugoslaviji.⁷¹ Radio Študent je celoten protest posnel in izdelal tudi magnetogram.⁷²

Podpredsednik Izvršnega sveta dr. Boris Frlec pa je septembra 1985 na problemski konferenci o ekologiji v SOZD-u Iskra izjavil:

Zaskrbljenost zaradi stanja okolja je upravičena in terja takojšnje ukrepanje. Vendar so klici po čistem okolju mnogokrat tudi histerično obarvani, imajo čustven značaj, zato so reakcije neracionalne. Tuji zgledi kažejo, da ima gibanje zelenih vedno politične prizvoke. Tako uporabljena skrb za čisto okolje je dobrodošel konj, s katerim se z veliko demagogije, s polovičnimi informacijami in znanjem, z manipulacijo s podatki in z zelo malo odgovornosti dosegajo politični cilji. Animacijo širše, nepoučene in neobjektivno informirane javnosti je mogoče zlahka doseči. Od tu dalje pa je argumentiranje težko, objektivne informacije, ki jih lahko nudi le stroka, pa so vnaprej diskvalificirane ...⁷³

V primeru Krupe so neposredno prizadeti prebivalci, Razmerja, nekateri novinarji, vrsta posameznikov in različnih organizacij in društev velikokrat javno zahtevali od stroke pojasnila, strokovna

69 Pismo Vladimirja Dedijerja članom Russellovega razsodišča, 25. marec 1985. Arhiv Razmerij.

70 Gregor Pucelj. »Russelovo razsodišče se bo lotilo ekoloških genocidov«, *Delo*, 29. april 1985.

71 Srečo Zajc. »Russel brani Krupo.« *Mladina*, 9. maj 1985; Rudi Rizman. *Izzivi odprte družbe*. Ljubljana: Liberalna akademija, 1997, 273.

72 Arhiv Razmerij.

73 »Diskvalifikacija strokovnih informacij.« *Delo*, 21. november 1985.

mnenja in ugotovitve.⁷⁴ V najboljšem primeru je KOMISIJA dala v javnost »pomirjajoče in zavezujoče ugotovitve«, eksaktnih podatkov pa nobenih.⁷⁵

Direktor Univerzitetnega inštituta medicine dela, prometa in športa, doc. dr. Samo Modic, je to pojasnil tako: *»Mi smo delali, to jamčim, pošteno. Je pa res, da smo bili zdravstveni delavci pri tej stvari med mlinskimi kamni. Nekateri so zaradi premajhne natančnosti povzročali prevelik preplah. Drugi so hoteli od nas, da rečemo, da vse skupaj nič ni in nič ni bilo. Vsekakor bi nas morala v Sloveniji ta nezgoda osvestiti.«*⁷⁶

Kdo takrat dejansko stroke ni upošteval, je razvidno iz delovanja skupine za oceno posegov v okolje (SEPO), ki je bila leta 1974 ustanovljena pri Inštitutu Jožef Štefan. Do začetka leta 1985 je SEPO ocenil 352 načrtovanih naložb, od katerih je bilo 108 ekološko problematičnih. Večina projektov je bila vseeno uresničenih.⁷⁷ 24. marca 1980 je izdelal tudi oceno ekološke obremenitve okolja za DO Iskra Semič,⁷⁸ vendar se ti predlogi niso upoštevali kot zavezujoči.⁷⁹ Dogajalo se je tudi, da so celo najvišji politični upravni organi dali blagoslov za investicijo, ki zanemarja strokovno utemeljene ocene ekološke obremenitve okolja, npr. za prašičje farme oz. ihansko tehnologijo vzreje prašičev.⁸⁰ Agroemona Domžale in TOZD Prašičereja IHAN sta odpadne vode

74 Vrsta teh zahtev in njihovih avtorjev (npr. Jože Kranjc, ZJB NOB Metlika, Metliški ribiči, Društvo Bela krajina, ZVOS, Alenka Gerlovič, Igor Jugovič, Draga Ahačič ...) je navedena v članku: »Krupa: Ali res blatenje stroke?« *Dolenjski list*, 16. januar 1986; glej tudi: Svetozar Polič. »Ali res diskvalifikacija strokovnih informacij?« *Delo – Sobotna priloga*, 8. februar 1986.

75 »Komisija za spremljanje onesnaženosti Krupe: pomirjajoče in zavezujoče ugotovitve.« *Delo*, 9. november 1985.

76 Milovan Dimitrić. »Koliko tvegam, ker živim ob Krupi?« *Teleks*, 15. maj 1986.

77 Ekološki genocid, gradivo za tiskovno konferenco na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 26. april 1985; Pogovor avtorja članka s Svetozarjem Poličem, leta 1985 vodjem skupine SEPO, Ljubljana, 15. september 2020.

78 Ocena ekološke obremenitve okolja zaradi predvidene zgraditve proizvodnih objektov DO ISKRA – Industrija kondenzatorjev, Semič, S-SP-11/80-389, 24. marec 1980. Dokument so podpisali Mgr. S. Polič, prof. dr. J. Marsel, in direktor prof. dr. Boris Frlec (arhiv Razmerij).

79 Božo Flajšman. »Komisija za spremljanje onesnaženosti Krupe: pomirjajoče in zavezujoče ugotovitve.« *Delo – Sobotna priloga*, 14. december 1985.

80 Pogovor avtorja članka s Svetozarjem Poličem, leta 1985 vodjem skupine SEPO, Ljubljana, 15. 9. 2020.

spuščala v Kamniško Bistrico. Ob 35-letnici obstoja je bila ta farma »za posebne zasluge in uspehe pri delu, pomembne za gospodarski napredek države« na podlagi ukaza predsedstva SFRJ odlikovana z redom dela z zlatim vencem. Onesnaževanje okolja in mrtva Kamniška Bistrica nista bila pomembna.⁸¹

Nadaljna dogajanja ilustrira ugotovitev Belokranjcev, da kratica PCB ni samo oznaka za poliklorirane bifenile, ampak glede na ravnanje odgovornih in strokovnjakov tudi vse bolj očitno geslo: »Pusti crkniti Belokranjce.«⁸² Leta 1986 so zaradi zastrupitve s PCB pri triindridesetih letih upokojili delavko Iskre Semič Anico Krašna,⁸³ ki je zaradi te zastrupitve morala narediti tudi splav.⁸⁴

Zaradi nedopustno počasnega in necelovitega reševanja ekološke katastrofe, ki jo je v Beli krajini povzročila zastrupljenost s PCB, je iz Zveze komunistov Jugoslavije izstopil ekolog Dušan Plut, ki je tudi tesno sodeloval z Razmerji, kasneje pa je postal prvi predsednik politične stranke Zeleni Slovenije. Med drugim je izstopil tudi »zaradi skrajno žaljivega odnosa predsednika predsedstva CK ZKJ (Milanka Renovice) do vseh alternativnih gibanj«, (Delo, 2. 12 1986.) kamor sodi tudi ekološko ... M. Renovica je sodil, da ta gibanja zagovarjajo politični pluralizem, zahtevajo spremembe političnega sistema, razvednotujejo revolucionarne pridobitve boja delavskega razreda, zmanjšujejo vlogo ZK itd. Družbena gibanja so po njegovem mnenju v neskladju z našo ustavo, zakoni in politično usmeritvijo ..."⁸⁵

81 Uradni list SFRJ, številka 34, 29. junij 1984, 907; Alenka Bizjak. »Zmeda v Uradnem listu in Druga plat medalje«, *Delo, Sobotna priloga*, 1. september 1984.

82 Božo Flajšman. »Pusti crkniti Belokranjce.« *Dolenjski list*, 6. november 1986.

83 Andrej Bartelj. »Primer Anice Krašna, PCB ali pusti crkniti Belokranjce.« *Dolenjski list*, 22. oktober 1987.

84 Marjan Horvat. »Zeleni zardevajo.« *Mladina*, 17. oktober 1990; Rezultat analize kromosomov Anice Krašna z dne 15. 5. 1987. Arhiv Razmerij; »Anica Krašna je leta 1986 odšla, spremljal jo je dr. Žiga Tretjak, na zdravljenje v ZDA. Marjan Raztresen, Strupeni semiški vitamini. Anica Krašna, delavka iz tovarne v Semiču, se je v ZDA zdravila za boleznijo, ki jo je dobila v svoji tovarni, kjer uradno ne trgujejo s strupi.« *Teleks*, 13. avgust 1986.

85 Dušan Plut. »Izstop iz ZK Jugoslavije.« *Mladina*, 29. maj 1987.

Kljub temu so se v osemdesetih letih ekološka gibanja vse bolj krepila zaradi vrste ekoloških problemov, tako na lokalni kot svetovni ravni. Še posebej so ga krepile ekološke katastrofe (Krupa), na svetovni ravni pa gotovo najbolj černobilska (1986). Ob prvi obletnici černobilske katastrofe (1987) so bile v Ljubljani velike protijedrske demonstracije z napisi: »Jedrska elektrarna – draga smrt«, »Jugo atom – oblastniški sindrom«, »Gospod, usmili se jih, saj ne vedo, kaj počno«, »Zemlja nima zasilnega izhoda«, »Polonij, cezij, jod, živel mladi rod!«⁸⁶ Posamezniki so si nataknili plinske maske ali so na svoje obleke narisali okostnjake, demonstranti pa so nosili tudi velik transparent z nekoliko preoblikovano kopijo Picassove slike Guernica, ki je nedvomno sporočala, da so nove »guernice« posledica človekovega neodgovornega odnosa do narave/okolja.⁸⁷ Okoljski aktivisti so 8. novembra 1987 organizirali v Velenju tudi velik ekološki protest proti odlaganju radioaktivnih odpadkov v Velunjski graben.⁸⁸

Dvig ekološke zavesti je razbrati tudi iz ekoloških sondaž oz. raziskav slovenskega javnega mnenja (SJM 1984–1992). Leta 1984 se 41,1 % anketirancev ne bi strinjalo z gradnjo druge jedrske elektrarne v Sloveniji.⁸⁹ Leta 1987 se je ta številka povečala na 81.8 %.⁹⁰ Černobilski šok se je izrazil tudi v izostritvi drugih vidikov ekološke zavesti; v odnosu do propadanja gozdov, onesnaževanja vodnih virov, zraka in še posebej v odklanjanju gradnje energetske požrešnih industrijskih objektov.⁹¹

Glede ekoloških gibanj pa podatki kažejo, da se je s trditvijo "gibanje za varstvo okolja predstavlja le grupa nezadovoljnežev, ki nasprotujejo vsakemu napredku" leta 1986 popolnoma ali v glavnem strinjalo 13,9 %

86 <http://arhiva.velenje.si/0-www-4/Datoteke/Galerija%20na%20prostem/GNP08-eko%20revolucija.pdf> (dostop: september 2020).

87 »Protijedrski dan, Od kod teh stisoch?« *Mladina*, 8. maj 1987. Demonstracije so bile 23. aprila 1987, černobilska katastrofa pa se je zgodila 26. aprila 1986; Božidar Flajšman. *Vizualna ekologija, Ekološki nagovori vidnih sporočil*. Ljubljana: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2006, 57.

88 <http://arhiva.velenje.si/0-www-4/Datoteke/Galerija%20na%20prostem/GNP08-eko%20revolucija.pdf> (dostop: september 2020).

89 Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1997, 479.

90 Prav tam, 570.

91 Ekološke sondaže, Iz raziskav slovenskega javnega mnenja 1984–1992, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1992, 5.

anketiranih,⁹² leta 1990 pa 12,9 %.⁹³ S to trditvijo pa se popolnoma ali v glavnem ni strinjalo leta 1986 59,8 %, ⁹⁴ leta 1990 pa 68,7 % vprašanih.⁹⁵

Leta 1988 pa smo namesto podatkov o pregonu ekološkega kriminala dobili posplošeno obsodbo alternativnih gibanj, še posebej ekološkega. Republiški sekretariat za notranje zadeve je izdelal poročilo o nevarnih dejanjih, ki kakorkoli ogrožajo jugoslovansko ureditev, njene ekonomske in politične temelje, notranji red ter varnost ljudi. Predstavil ga je republiški sekretar za notranje zadeve Tomaž Ertl, ki je med drugim dejal:

*V Sloveniji so pred leti z dovolj simpatije sprejeli nekatera tako imenovana alternativna gibanja. Spričo ekoloških težav je bilo pričakovati, da se bodo ta gibanja zavzemala za večanje ekološke zavesti ljudi. V resnici pa se je pokazalo nasprotno. Nobeno teh alternativnih gibanj se vse do zdaj ni razvilo v tej smeri, pač pa se je zaprlo v posamezne skupine, ki izvajajo predvsem razne pritiske, tako na družbene kot politične inštitucije.*⁹⁶

11. junija 1989 je bila v Mostecu v Ljubljani ustanovna skupšina Zelenih Slovenije (ZS), nanjo je vabil plakat, ki ga je oblikoval Novi kolektivizem, izdajatelj pa je bila RK ZSMS, s katero so takrat Zeleni tesno sodelovali.⁹⁷ Za predsednika ZS je bil izvoljen pobudnik za njeno ustanovitev Dušan Plut. V programu so se zavzeli zlasti za zdravo okolje, suvereno, demokratično in pravno državo ter sonaravni socialno-ekonomski razvoj; izrekli so se za čimprejšnje zaprtje Nuklearne elektrarne Krško in Rudnika urana Žirovski vrh ter za opustitev jedrskega programa. Stranka se je pridružila Demokratični opoziciji Slovenije (Demos), na

⁹² Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968-1990, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1997, 532.

⁹³ Prav tam, 773.

⁹⁴ Prav tam, 532.

⁹⁵ Prav tam, 773.

⁹⁶ Žarko Hojnik. »Organi za notranje zadeve se zavedajo zapletenosti in občutljivosti razmer.« *Delo*. 25. julij 1988.

⁹⁷ Flajšman, Vizualna ekologija, 135.

skupščinskih volitvah 1990 je dobila v družbenopolitičnem zboru 8 poslanskih mest in se vključila v vlado koalicije Demos.⁹⁸

Tu velja omeniti, da ekološka gibanja na prvih večstrankarskih volitvah po 2. svetovni vojni v letu 1990 v nobeni jugoslovanski republiki, razen v Sloveniji, niso doživela politične uveljavitve. V Sloveniji pa je ekološko gibanje s stranko ZS pridobilo pomemben del politične moči. Po obsegu svoje parlamentarne moči so daleč presegli podobna zelena gibanja v drugih zahodnoevropskih državah.⁹⁹

Od vsega začetka so se v ZS delili na t. i. zmerno in radikalnejšo krilo, kar je kasneje preraslo v levo in desno strujo. Ta delitev se je kazala v različnih političnih, ideoloških in nazorskih izhodiščih ter nesoglasjih zlasti glede delovanja Demosa, politike vlade in odnosa strank Demosa do idej ZS.¹⁰⁰ Zato so le s preferenčnim glasom predsednika izglasovali vstop v koalicijo Demos.¹⁰¹ Eden prvih ukrepov ZS je bil tudi ta, da je dr. Leo Šešerko, član ZS in podpredsednik Izvršnega sveta RS, 10. oktobra 1990 sklical najodgovornejše na sestanek, na katerem so obravnavali nadaljne aktivnosti glede sanacije onesnaženosti s PCB območja reke Krupa ter predlog nadaljnjih aktivnosti glede zdravstvene ogroženosti ljudi.¹⁰² Toda tudi vlada Demosa ni pokazala pravega zanimanja za to problematiko, ker je najprej obljubila 4 milijone dinarjev za raziskave o vplivih PCB in drugih snovi na zdravje ljudi, nato pa se je odločila, da denarja ne da.¹⁰³

98 Miran Lesjak. »Zeleni Slovenije.« V: Enciklopedija Slovenije 15 (gl. ured.: Dušan Voglar, odg. ured.: Martin Ivanič), Mladinska knjiga, Ljubljana 2001, 152.

99 Ekološke sondeže, Iz raziskav slovenskega javnega mnenja 1984–1992, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1992, 65–66.

100 SI AS 2117 Zeleni Slovenije, 1990–1993.

101 Pogovor avtorja članka z Dušanom Plutom, 22. maj 2020.

102 Vabilo Izvršnega sveta RS, štev. 353–02/90. Arhiv Razmerij.

103 »Primer Krupe in PCB še vedno ni končan, Vlada ne da denarja za raziskave, dr. Leo Šešerko se distancira od odločitve izvršnega sveta skupščine Slovenije.« *Dnevnik*, 11. oktober 1990.

Po razpadu Demosa so ZS podprli Janeza Drnovška,¹⁰⁴ ki je s konstruktivno nezaupnico spomladi 1992 zamenjal vlado Lojzeta Peterleta,¹⁰⁵ ZS pa so postali del njegove vlade.¹⁰⁶ Na drugih volitvah leta 1992 so ZS dobili pet poslancev.¹⁰⁷ Zaradi vse večjih razhajanj je vseh pet poslancev in večina vodstva stranke marca 1993 ustanovila Zelene – ekološko socialno stranko,¹⁰⁸ ki se je marca 1994 združila s Socialisti, Demokrati in LDS (Liberalno demokratsko stranko) v novo LDS (Liberalno demokracijo Slovenije).¹⁰⁹ Z vključitvijo v Liberalno demokracijo Slovenije je ZS prenehala obstajati, je pa znotraj nove LDS začel delovati Ekološki forum.¹¹⁰ Preostali del stranke ZS je ohranil staro ime, vse do danes pa niso več prišli v parlament.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja brez prizadevanja posameznikov, kot so bili nekateri pogumni novinarji, prosti strelci, podpisniki peticij in zahtev, različnih društev ter brez prizadevanja neposredno prizadetega prebivalstva v odnosu do okolja ne bi kaj prida napredovali. Danes so razmere zelo podobne, če ne celo slabše. Naši aktualni vladi so zelo v napoto predvsem okoljevarstvene nevladne organizacije. Zato jih skuša s spremembo zakonodaje izriniti ali pa

104 Predsedstvo ZS je na seji 16. aprila 1992 sprejelo priporočilo poslanskemu klubu, da Drnovška podpre, v kolikor bodo izpolnjeni programski in kadrovski pogoji. Zapisnik 3. seje predsedstva ZS; SI AS 2117 Zeleni Slovenije, 1990–1993.

105 Veso Stojanov. »Drnovškova poskusna doba.« *Delo*, 24. april 1992.

106 »Izvoljeni funkcionarji in ministri Zelenih Slovenije.« *Zelena priložnost: revija Zelenih Slovenije*, pomlad 1992.

107 Poročilo državne volilne komisije. <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1992/sestava> (dostop: oktober 2020).

108 »Razbite iluzije, Jasna politična opredelitev Zelenih Slovenije je nujnost predlog večine vodstva Zelenih.« *Delo – Sobotna priloga*, 19. december 1992; Božidar Flajšman. »Ekološko gibanje, ZS, Zeleni ESS, Ekološki forum.« V: *Stranke in strankarstvo (Zbornik referatov)*, ur. dr. Igor Lukšič, 205–207. Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1994, 205–207.

109 Vladimir Vodušek. »Združitev štirih strank v liberalno demokracijo.« *Delo*, 14. marec 1994; Sonja H. Vogrič. »Štiri stranke so se združile v novo sredinsko LDS, ki jo bo vodil Janez Drnovšek.« *Dnevnik*, 14. marec 1994; Tanja Starič. »Liberalna demokracija Slovenije je zdaj stvarnost.« *Republika*, 13. marec 1994.

110 Programski dokumenti Združenega kongresa Liberalne demokracije Slovenije, sprejeti 12. marca 1994 na Bledu.

jim vsaj močno omejiti možnost sodelovanja pri upravnih postopkih z namenom ohranjanja narave.¹¹¹

SLIKOVNO GRADIVO

Slika 1: Idlični izvir Krupe, 1. oktober 2020.
Fotografiral avtor članka.

111 Maja Prijatelj Videmšek. »Poslanci glasovali proti naravi.« *Delo*, 13. maj 2020; Pia Nikolič. »Labodji spev, Vlada z novelo zakona o ohranjanju narave brani lastnike kapitala.« *Mladina*, 15. maj 2020.

Slika 2: Anketa med krajani vasi ob Krupi

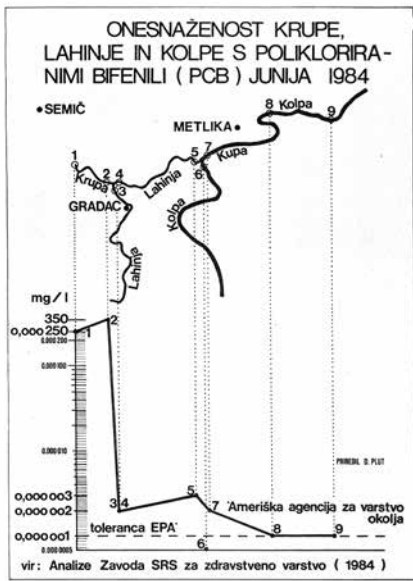
Razmerja, 15. julij 1984.

Prisotnost PCB v vodi in sedimentih (od 300- do 400-krat večja, kot jih dopuščajo ameriške norme) je bila ugotovljena avgusta 1983. Ukrepalo se je šele skoraj leto dni kasneje, ves ta čas se je 293 krajanov in 372 živali zastrupljalo z vednostjo pristojnih.

Slika 3:

Onesnaženost Krupe, Lahinje in Kolpe s polikloriranimi bifenili (PCB) junija 1984.

Razmerja, 29. november 1984.

R A Z M E R J A - P O S E B N A I Z D A J A 1

Slika 4:

Naslovnica posebne izdaje *Razmerij*, 24. avgust 1984.
V obliki bombe prikazuje resnično obcestno tablo, ki je sredi
Semiča prikazovala pot do Iskrine tovarne.

Slika 5:
Prometni znaki v Semiču s tablo, ki prikazuje pot do Iskrine tovarne.

Razmerja, 15. julij 1984

Slika 6 (desno):
Uvodnik v posebno izdajo Razmerij,
posvečeno izključno onesnaženju reke Krupe,
24. avgust 1984.

Ekipa Razmerij je obiskala nekaj institucij, ki so bile s strani Republiškega komiteja za varstvo okolja določene kot nosilci nalog za reševanje ekološke katastrofe "PCB v Krupi". Da bi prikazali, kako pristojni rešujejo ta primer, smo zbrali nekatere dokumente, ki so povezani z zastrupitvijo Krupe.

Dve stvari nikakor ne gresta skupaj.

Medtem ko se odgovorni "prizadevno dogovarjajo v navideznem začaranem krogu", seveda v skladu s predpisi in zakoni, da bodo nekoč lahko sprejeli odloke - pa ostajajo ogroženi ljudje ob Krupi osamljeni in prepuščeni sami sebi.

Zastrupljenega območja ni moč reševati v pisarnah, četudi po samoupravnih poti.

Ali bi v primeru vojne tudi čakali na mobilizacijo ljudi in sredstev do redne skupščinske seje ali letne konference štaba civilne zaščite?

Bili smo na sestanku krajevne skupnosti Semič, bili smo na skupščini občine Crnomelj, obiskali smo tovarno kondenzatorjev ISKRA Semič, bili smo na upravi inšpekcijskih služb v Novem mestu, šli smo na zavod za socialno medicino in higieno v Novem mestu, bili pa smo tudi v Ljubljani in se oglasili na pristojnih republiških komitejih in zavodih. Predvsem pa smo se pogovarjali z ljudmi v vasi Krupa, v Stranski vasi, v Moverni vasi, Semiču, Geršičih, Primostku itd. V Metliki smo imeli namen obiskati predsednika izvršnega sveta občinske skupščine, vendar je bil na dopustu.

Slikovnega materiala v tej številki ni veliko. Film, na katerem je bila posneta kopica sogovornikov in aktualnih prizorišč, smo izgubili nekje na območju novomeškega kapitlja. Pravzaprav smo ga pozabili skupaj s "flešem" na škarpi pred zavodom za soc. med. in hig.. Pošte-nega najditelja oz. tatu, ki ni vedel, kaj krade, obveščamo, da je "fleš" izposojen, da smo ga dolžni vrniti, na filmu pa ni golih bab. Poslušaj, če vrneš oboje, boš dobival Razmerja eno leto brezplačno!

Vse pogovore je opravila ekipa v sestavi: Rudles Vlašič, Andrej Vidic, Neno Jelenčič, Sonja Bezenšek, Leon Gregorčič, Božo Flajšman. Sestanku KS Semič sta prisostovala še Jani Bevk in Duška Vraničar.

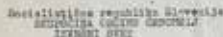
95

Obvestilo izvršnega sveta občine Črnomelj, s katerim so 14. avgusta 1984 obvestili vse krajanje KS Semič in ostale občane občine Črnomelj, da je do nadaljnjega (do preklica) prepovedana vsakršna uporaba vode reke Krupe, tako za pitje, napajanje živine, kopanje kot tudi ribolov. Pri tem poudarjajo, da je onesnažena tudi reka Lahinja, in sicer od pritoka Krupe do izliva v Kolpo.

Arhiv Razmerij.

Fotokopija iz dnevnika gasilskega društva Stranska vas (vas ob Krupi), iz katerega je razvidno, da so v letu 1983 iz Krupe v vodnjake načrpali 1.512.000 litrov vode. V letu 1984 so jo nazadnje črpali 19. maja. Ta voda je bila še vedno v vodnjakih in ljudje so jo seveda uporabljali.

Razmerja (posebna izdaja), 24. avgust 1984.

D. V. KESTILO and P. HEDGECOCK

g. baterija se čuva vna vse krajane EU Demit in ostale oblane obdino
Drobnail, da je do nedolajnjega (do preklicila) prepevedara vsakodne
uporaba vate roka KURVE, tako se pitje, napajanje divine, napajanje
tudi obdino

Navez tako vešto prevratiti, da je seksualna tuča reko LAKIMJA
 in sicer od vrtne hrane, da izliva v kolpe.

ONKALOTTEVY

V mesecu marca 1968 s' vse predstavniški različni republikani upravni organi iz republikali obvestili, da je analiza sedimentov, (umetlin) reke Krupa, pokazala, da je voda te reke oneskajena s celiciranimi odpadki (COB).

Glede na to, da skrajno informacije in opravljena analiza vode niso dalj sadržaj podlaga za akcije, se tile v času od 1.1. do 30.6.1988 na Izvedbi in Službeni za sadržajne varstvo Izvedba za sadržajne - varstvo Maribor opravljene dodatne analize vode in mednarodni varstvi v Grupi, Ljubljani in Krki.

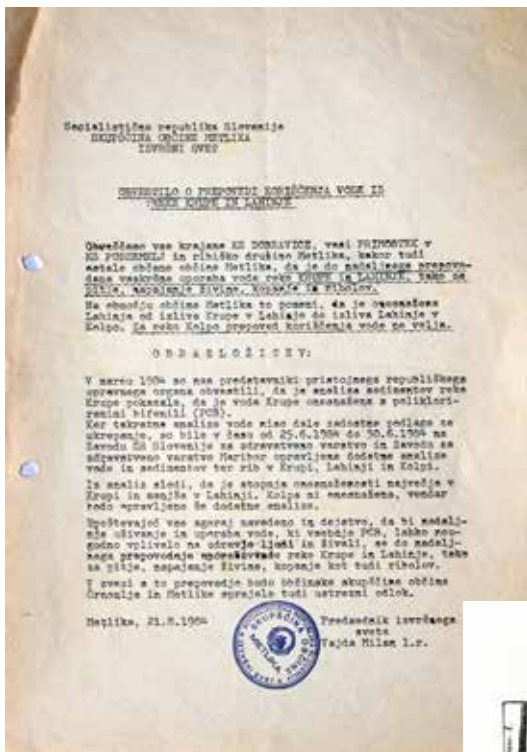
Is omejenosti analize sledi, da je stopnja onesnaženosti največje v Krki in Mariboru v Ljubljani.

Uporabljajoč vso svoj razsodilnost in ob dojzstvu, da bi nadaljnje uni-
vanje vode in ostalih stvari, ki vstopajo v PCB, lahko nevarno
vplivale na zdravje ljudi (tudi Nivali), se da nadaljnje pre-
povedanje vode reči kar v Ljubljani, tako se pitje, osvajanje
bivine, kisanje kot tudi ribolov.

Vsevi a to prepovedi bo na prvi seji skupščine občine Črnuče, saj jo tudi ustreza odlik.

Greene, 1978-1980

Isvešči gyt
Saulius elius Grumaij
Janko GLAISE, l.r.

Slika 9:

Obvestilo Izvršnega sveta občine Metlika, s katerim 21. avgusta 1984 obveščajo vse krajanje KS Dobravice, vasi Primostek v KS Podzemelj in ribiško družino Metlika in tudi ostale občane občine Metlika, da je do nadaljnjega prepovedana vsakršna uporaba vode reke Krupe in Lahinje, tako za pitje, napajanje živine, kopanje in ribolov. Na območju občine Metlika to pomeni, da je onesnažena Lahinja od izliva Krupe v Lahinjo do izliva Lahinje v Kolpo. Za reko Kolpo prepoved koriščenja vode ne velja.

Arhiv Razmerij.

BILO NAS JE **13**

Slika 10:
Zaradi ignorantskega ravnanja lokalne in državne oblasti pri reševanju onesnaženosti reke Krupe s PCB je trinajstčlanska delegacija predstavnikov prebivalcev vasi ob Krupi, metliškega mladinskega časopisa Razmerja in Zveze društev za varstvo okolja 6. novembra 1984 nenapovedano obiskala slovenski izvršni svet.

Razmerja, 29. november 1984.

Zaradi prepovednega ravnanja onesnažene reke Krupe in po kapljah curkajoče onesnogi valjanosti ob Krupi in Lahinji, je delegacija neposredno pritegnila krajanov 6. novembra 84 obiskala republiški izvršni svet.

To so bili Jozef Per, France Oves, Jozef Per, Tončka Mitelšič in Marija Jančič. Pristojni so se jim predstavili: Stanislav Beno Jančič, Neko Flažman, Sonja Besenjak, Jaka Budovinar in Leon Gregorčič. Od Zveze društev za varstvo okolja v Sloveniji pa so bili prisotni: Angela Bratko, Jaka Bani in Vladimir Krivic.

Ker je delegacija prišla nenapovedano, je bilo sestanek nekaj protokolskih težav, vendar jo je 13 po nekaj minutah sprejel podpredsednik 13 tovarišev. Krajanje so mu izročili pismo, ki ga objavljamo na strani 13. Prav tako objavljamo zapisnik razgovora s tovr. Predsednik razgovora sta se pridružil tudi republiška sanitarna inšpektorica tovarišica Mitjeva in predstojnik republiškega komiteja za varstvo tovariš Miklavčič.

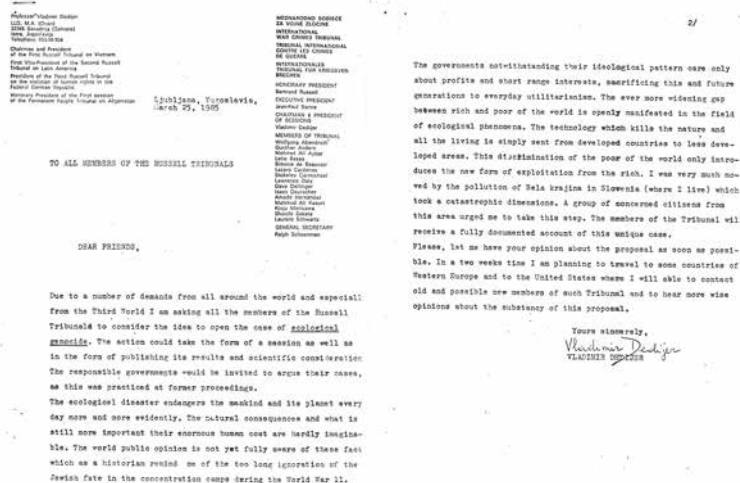
Prav tako objavljamo na strani 13 zapisnik s sestanka posebne republiške komisije, ustanovljene zato, da bi reševanje ekološke katastrofe steklo bolj organizirano, hitreje in s večjim uspehom kot doslej.

Slika 12:

Spominska obeležja v krajih ob Krupi in Lahinji s tablam, ki prepovedujejo pitje, napajanje živine, kopanje in ribolov v reki Krupi in Lahinji (do preklica).

Fotostrip v Razmerjih, 29. november 1984.

Slika 13:

Kopija in prevod (na naslednji strani) pisma Vladimirja Dedijerja članom Russlllovega razsodišča, 25. marec 1985.

Arhiv Razmerij.

Dragi prijatelji,

Zaradi številnih prošenj z vsega sveta in še posebej iz Tretjega sveta naprošam člane Russellovega tribunala, da pretehtajo predlog za oblikovanje vprašanja ekološkega genocida. Delo na tem področju bi lahko potekalo v obliki posvetovanj ali objavljanj znanstvenih izsledkov. Odgovorne vlade bi bile povabljene, da argumentirajo svoje primere, kot je bila praksa že v prejšnjih postopkih.

Vedno bolj je jasno, da ekološke katastrofe ogrožajo človeštvo in naš planet. Njihov vpliv na naravo in njihovo ogromno škodo za človeštvo, kar je še bolj pomembno, si je težko predstavljati. Svetovno javno mnenje se tega še ne zaveda povsem, kar me kot zgodovinarja spominja na predolgo ignoriranje usode Judov v koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno.

Ne glede na svoj ideološki vzorec vlade skrbijo samo za dobiček in kratkoročne interese, pri tem pa zaradi vsakodnevnih koristi žrtvujejo sedanjost in prihodnje generacije. Na področju ekologije nastaja vedno večja razpoka med bogatimi in revnimi prebivalci tega sveta. Tehnologija, ki uničuje naravo in vse življenje na planetu, je enostavno prenesena iz bolj razvitih v manj razvite države. Ta diskriminacija revnega sveta uvaja nove načine izkoriščanja s strani bogatih. Zelo me je prizadelo onesnaženje vode v Beli krajini v Sloveniji (kjer živim), ki je doseglo katastrofalne razsežnosti. Skupina zaskrbljenih prebivalcev iz tega območja me je prepričala, da sem se odločil za ta poziv. Člani Tribunala bodo prejeli dokumentirano poročilo o tem edinstvenem primeru.

Prosim vas, da mi čim prej sporočite svoje mnenje o tem primeru. Čez štirinajst dni nameravam potovati v nekatere države Zahodne Evrope in ZDA, kjer bom imel možnost navezati stike s starimi in morebitnimi novimi člani Tribunala in slišati več pametnih mnenj o vsebini mojega predloga.

*S spoštovanjem,
Vladimir Dedijer*

Slika 14:

S protestnega zbora z naslovom "Ekološki genocid na Filozofski fakulteti v Ljubljani, 26. aprila 1985. Povod za protest je bilo onesnaženje reke Krupe s polikloriranimi bifenili (PCB) in odgovornost takratnih političnih oblasti in uradne znanosti pri prikrivanju tega ekološkega zločina. Omenjeni zbor je Russellovemu razsodišču, ki sta ga zastopala Vladimir Dedijer in Rudi Rizman, predlagal, da na svoji posebni seji obravnava problem in razsežnosti ekološkega genocida v sodobnem svetu ter nevarno prakso nadnacionalnih družb, ki izvažajo za okolje nevarno tehnologijo v manj razviti tretji svet. Predstavniki in sodelavci Razmerij, glasila metliške mladine, so poleg podrobne predstavitve omenjenega akutnega primera opozorili tudi na nekatere druge primere v Sloveniji in širše v tedanji Jugoslaviji. Sedijo od leve: Andrej Vidic (Razmerja), Dušan Plut (sodelavec Razmerij), Božidar Flajšman (Razmerja), Vladimir Dedijer in Rudi Rizman.

Arhiv Razmerij

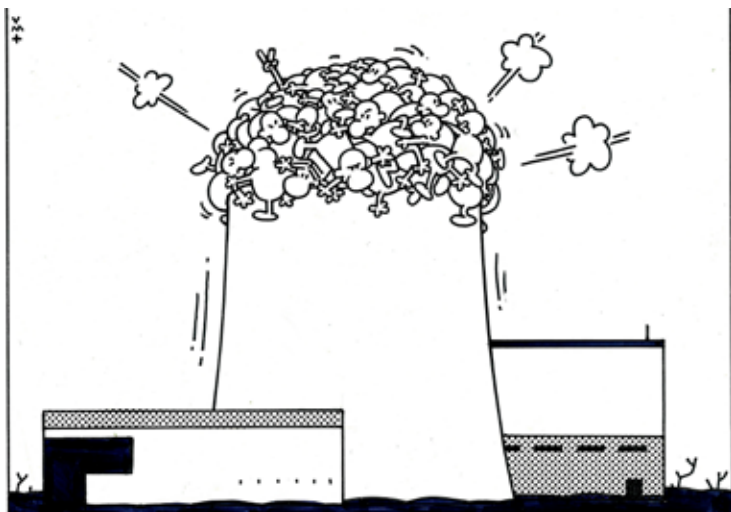
Slika 15:
Protijedrske demonstracije
v Ljubljani, 23. april 1987.

Mladina, 8. maj 1987.

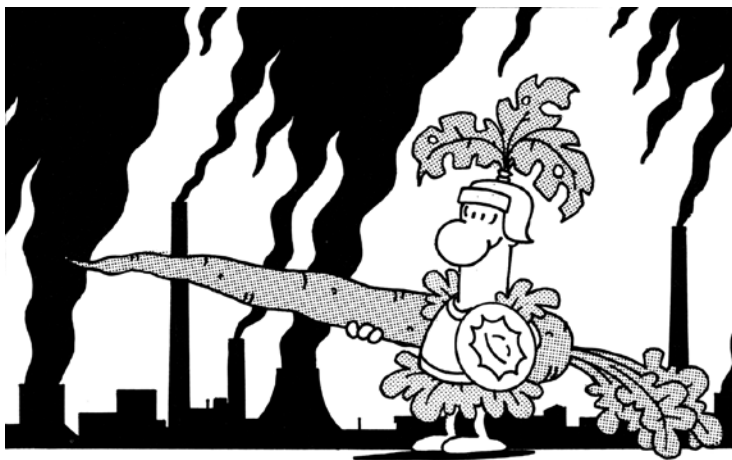
Slika 16:
Novi kolektivizem, Pozivamo na ustanovno
skupščino Zelenih ... Fotografiral: Franci Virant.

Izdajatelj: RK ZSMS, 1989.

Slika 17:
Tomo Lavrič. »Zaprte JE Krško.«

Zelena priložnost, pomlad 1992.

Slika 18:
Tomo Lavrič. »Mavrični bojevnik.«

Zelena priložnost, pomlad 1992.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv Razmerij, glasila metliške mladine.

SI AS 2117 Zeleni Slovenije, 1990–1993.

Literatura

Ekološke sondeže, Iz raziskav slovenskega javnega mnenja 1984–1992, Dokumenti SJM (ur. Niko Toš), Ljubljana, 1992.

Flajšman, Božidar. »Ekološko gibanje, ZS, Zeleni ESS, Ekološki forum.« V: *Stranke in strankarstvo (Zbornik referatov): Politološki dnevi Dolenjske toplice, 27. in 28. maj 1994*, ur. dr. Igor Lukšič, 205–207. Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1994.

Flajšman, Božidar. *Vizualna ekologija, Ekološki nagovori vidnih sporočil*. Ljubljana: Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, 2006.

Flajšman, Božidar. »Razmerja and Ecology.« V: *The Long 1980s*, ur. Nick Aikens, 164–168. Amsterdam: Valiz, 2018.

Repe, Božo in Darja Kerec. *Slovenija moja dežela, Družbena revolucija v osemdesetih letih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017.

Rizman, Rudi. *Izzivi odprte družbe*. Ljubljana: Liberalna akademija, 1997.

Roter, Zdenko. *Padle maske, Od partizanskih sanj do novih dni*. Ljubljana: Sever&Sever, 2013.

Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990, Dokumenti SJM (ur. Niko Toš), Ljubljana, 1997.

Uradni list SFRJ, 29. 6. 1984.

Ustava SFRJ, 1974.

Ustni viri

Pogovor avtorja članka z Dušanom Plutom, Ljubljana, 22. maj 2020.

Pogovor avtorja članka s Svetozarjem Poličem, Ljubljana, 15. september 2020.

Časopisni viri

Ahačič, Draga. »Krupa, Obljuba dela dolg, ki bo poplačan z zdravjem.« *Mladina*, 29. november 1985.

»Aktivist " " na obisku v Sloveniji.« *Delo*, 25. september 1984.

»Aktualna tema PCB, Ekološka katastrofa v Razmerjih.« *Mladina*, 20. september 1984.

Bartelj, Andrej. »Naravnost in konkretno, Metliški borci o vseh stvareh, ki težijo občino pa tudi širšo skupnost – IMV in Krupa.« *Dolenjski list*, 10. januar 1985.

Bartelj, Andrej. »Primer Anice Krašna, PCB ali pusti crkniti Belokranjce.« *Dolenjski list*, 22. oktober 1987.

»Bela krajina.« *Razmerja*, 29. november 1984.

Bevk, Jani. »Razmerja–spomini na sedanost.« *Dialogi*, številka 1–2, 1988.

Bezek, Mirjam. »S piralenom le še dva meseca. Semiška Iskra bo 31. januarja 1985 dokončno ukinila proizvodnjo s piralenom, ki je povzročil zastrupitev Krupe.« *Dolenjski list*, 6. december 1984.

Bezek, Mirjam. »Ribiči zahtevajo odškodnino.« *Dolenjski list*, 24. januar 1985.

Bezek, Mirjam. »Obsojen uvodnik zadnjih Razmerij.« *Dolenjski list*, 7. februar 1985.

Bezek, Mirjam. »V Iskri končali z bifenili.« *Dolenjski list*, 28. februar 1985.

Bezek, Mirjam. »Strogo zaupna« usoda ljudi, ki živijo ob Krupi.« *Dolenjski list*, 7. februar 1985.

»Bilo nas je 13.« *Razmerja*, 29. november 1984.

Bizjak, Alenka. »Zmeda v Uradnem listu in Druga plat medalje.« *Delo – Sobotna priloga*, 1. september 1984.

»Črnomlju velika plaketa oboroženih sil.« *Dolenjski list*, 27. december 1984.

»Detektiv za varstvo okolja.« *Delo*, 25. september 1984.

Dimitrić, Milovan. »Bolj prisluhniti ljudem.« *Delo*, 22. september 1984.

Dimitrić, Milovan. »Koliko tvegam, ker živim ob Krupi?« *Teleks*, 15. maj 1986.

»Diskvalifikacija strokovnih informacij.« *Delo*, 21. november 1985.

»Društvo Bela krajina izraža zahteve.« *TV 15*, 21. februar 1985.

»Ekologija, dopotoval ugledni gost iz ZRN.« *Tribuna*, 22. oktober 1984.

Flajšman, Božo. »Komisija za spremljanje onesnaženosti Krupe: pomirjajoče in zavezujoče ugotovitve.« *Delo – Sobotna priloga*, 14. december 1985.

Flajšman, Božo. »Krupa: Ali res blatenje stroke?« *Dolenjski list*, 16. januar 1986.

Flajšman, Božo. »Pusti crkniti Belokranjce.« *Dolenjski list*, 6. november 1986.

Gerlovič, Alenka. »Naravna katastrofa v Beli krajini naj bo poduk drugim.« *Delo – Sobotna priloga*, 16. marec 1985.

Hojnik, Žarko. »Organi za notranje zadeve se zavedajo zapletenosti in občutljivosti razmer.« *Delo*, 25. julij 1988.

Horvat, Marjan. »Zeleni zardevajo.« *Mladina*, 17. oktober 1990.

»Izvoljeni funkcionarji in ministri Zelenih Slovenije.« *Zelena priložnost, revija Zelenih Slovenije*, pomlad 1992.

»Intervju z Alenko Bizjak.« *Tribuna*, april 1984.

»Komisija za spremljanje onesnaženosti Krupe: pomirjajoče in zavezujoče ugotovitve.« *Delo*, 9. november 1985.

»Krajani vasi Krupa, Praprotno, Stranska vas, Movernas vas, Vinjski vrh, Brstovec, pismo izvršnemu svetu skupščine SRS.« *Razmerja*, številka 13, 29. november 1984.

»Krašovca, Toni, sekretar OK SZDL Metlika, Ocena Razmerij.« *TV 15*, 21. februar 1985.

»Krupa.« *Razmerja*, številka 12, 15. julij 1984.

Kuljaj, Ivo. »Ekološka katastrofa »PCB v Krupi« v očeh metliškega mladinskega časnika

»Razmerja«, Belokranjci bijejo plat zvona.« *Delavska enotnost*, 13. september 1984.

Lesjak, Miran. »Zeleni Slovenije.« V: *Enciklopedija Slovenije* 15 (gl. ured.: Dušan Voglar, odg. ured.: Martin Ivanič), Mladinska knjiga, Ljubljana 2001.

»Mali raport z dne 17. in 18. marca in vmes.« *Razmerja*, številka 10, 27. marec 1984.

Mehle, Borut. »Razpad Zelenih jemljem kot osebni poraz, Intervju z Dušanom Plutom.« *Dnevnikov objektiv*, 13. junij 2009.

Nikolič, Pia. »Labodji spev, Vlada z novelo zakona o ohranjanju narave brani lastnike kapitala.« *Mladina*, 15. maj 2020.

»Odbor aktiva partizanskih novinarjev, Nevarna (metliška) razmerja.« *TV 15*, 24. januar 1985.

»O Krupi in ureditvi razmer. Šest vprašanj prebivalcev ob Krupi in odgovor komisije za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju problematike onesnaženosti Krupe.« *Delo*, 26. marec 1985.

»Pogovor s članom izvršnega sveta občine Črnomelj.« *Razmerja* – posebna izdaja, 24. avgust 1984.

Plut, Dušan. »Izstop iz ZK Jugoslavije.« *Mladina*, 29. maj 1987.

Polič, Svetozar. »Ali res diskvalifikacija strokovnih informacij?« *Delo – Sobotna priloga*, 8. februar 1986.

»Prepovedali piti vodo iz Krupe ter z njo napajati živino.« *Delo*, 27. avgust 1984.

»Preprečujejo nadaljnje onesnaževanje.« *Delo*, 23. februar 1985.

»Predsedstvo skupnosti borcev XV. Divizije NOVJ, Kaj sploh hočejo?, Obsodba uvodnika v metliških Razmerjih.« *Dolenjski list*, 14. februar 1985.

»Primer Krupe in PCB še vedno ni končan, Vlada ne da denarja za raziskave, dr. Leo Šešerko se distancira od odločitve izvršnega sveta skupščine Slovenije.« *Dnevnik*, 11. oktober 1990.

»Problematika onesnaženosti vodnega vira Krupica, Republiški komite za varstvo okolja in urejanje prostora in Republiški komite za zdravstveno in socialno varstvo, Ljubljana, 8. 6. 1984.« *Razmerja*, 24. avgust 1984.

Programski dokumenti Združenega kongresa Liberalne demokracije Slovenije, sprejeti 12. marca 1994 na Bledu.

»Protijedrski dan, Od kod teh stotisoč?« *Mladina*, 8. maj 1987.

Prizma, Dušan Plut. »Ekološko razpotje – primer Krupe.« *Mladina*, 12. februar 1985.

Pucelj, Gregor. »Russelovo razsodišče se bo lotilo ekoloških genocidov.« *Delo*, 29. april 1985.

»Razbite iluzije, Jasna politična opredelitev Zelenih Slovenije je nujnost (predlog večine vodstva Zelenih).« *Delo – Sobotna priloga*, 19. december 1992.

Razmerja, številka 8, 26. november 1983; št. 10, 27. 3. 1984; št. 11, 18. 5. 1984; št. 12, 15. 7. 1984; št. 13, 29. 11. 1984 in posebna izdaja, 24. 8. 1984.

Raztresen, Marjan. »Strupeni semiški vitamini. Anica Krašna, delavka iz tovarne v Semiču, se je v ZDA zdravila za boleznijo, ki jo je dobila v svoji tovarni, kjer uradno ne trgujejo s strupi.« *Teleks*, 13. avgust 1986.

Rogelj, Silvestra. »Proizvodnja kondenzatorjev je močno onesnažila Krupico.« *Delo*, 12. junij 1984.

»Semiška afera, skrb za okolje ali navadna gonja?« *Teleks*, 28. junij 1984.

»Sestanek Krajevne skupnosti Semič na dan 13. avgusta 1984.« *Razmerja* – posebna izdaja, 24. avgust 1984.

Starič, Tanja. »Liberalna demokracija Slovenije je zdaj stvarnost.« *Republika*, 13. marec 1994.

Stojanov, Veso. »Drnovškova poskusna doba.« *Delo*, 24. april 1992.

»S preventivnimi ukrepi skušajo odpraviti posledice onesnažitve, Komisija republiškega IS je ugotovila, da doslej sprejete ukrepe za odpravo posledic onesnaženja reke Krupe učinkovito uresničujejo.« *Delo*, 23. november 1984.

»Skupščina občine Črnomelj, Izvršni svet, Pojasnila izvršnega sveta o Krupi.« *Dolenjski list*, 21. februar 1985.

»Sumljivi tipi.« *Razmerja*, 29. november 1984.

»Tudi Lahinja zastrupljena, Nevarna snov PCB prišla iz Krupe tudi v Lahinjo – prepovedano pitje, napajanje živine, kopanje.« *Dolenjski list*, 30. avgust 1984.

»Uredniški konzilij Razmerij, *Razmerja* odgovarjajo.« TV 15, 21. februar 1985.

»Uredniški konzilij Razmerij, Kaj mislimo in hočemo, Uredniški konzilij Razmerij odgovarja predsedstvu skupnosti borcev XV. Divizije.« *Dolenjski list*, 21. februar 1985.

»Vaščani šestih vasi ob Krupi, Še pojasnilo vaščanov.« *Dolenjski list*, 28. februar 1985.

Videmšek Prijatelj, Maja. »Poslanci glasovali proti naravi.« *Delo*, 13. maj 2020.

Vodušek, Vladimir. »Združitev štirih strank v liberalno demokracijo.« *Delo*, 14. marec 1994.

Vogrič H., Sonja. »Štiri stranke so se združile v novo sredinsko LDS, ki jo bo vodil Janez Drnovšek.« *Dnevnik*, 14. marec 1994.

»Vsebnost polikloriranih bifenilov se zmanjšuje.« *Delo*, 14. marec 1985.

»Zabeležka 1. seje komisije za koordinacijo strokovnega dela pri reševanju problematike onesnaženosti Krupe, ki je bila 9. 11. 1984 v sejni sobi Republiškega komiteja za zdravstveno in socialno varstvo v Ljubljani, Kidričeva 5.« *Razmerja*, 29. november 1984.

»Zahteva društva »Bela krajina«, Na letni skupščini o ekološki katastrofi, zastrupitvi s PCB.« *Dolenjski list*, 14. februar 1985.

»Zahteva za zaščito Krupe.« *Delo*, 21. februar 1985.

Zajc, Srečo. »Russel brani Krupo.« *Mladina*, 9. maj 1985.

»Zapis razgovora »Onesnaženje reke Krupe«, ki je bil opravljen v kabinetu predsednika Izvršnega sveta Skupščine SR Slovenije, dne 6. 11. 1984. Zabeležili: dr. Boris Frlec, Borut Miklavčič in dr. Metka Macarol-Hiti.« *Razmerja*, 29. november 1984.

Spletni viri:

Volitve v Državni zbor 1992. <https://www.dvk-rs.si/index.php/si/arhiv/dz1992/sestava> (dostop: september 2020).

Razstava ob 30. obletnici ekološkega shoda v Velenju. <http://arhiva.velenje.si/0-www-4/Datoteke/Galerija%20na%20prostem/GNP08-eko%20revolucija.pdf> (dostop: september 2020).

RUDNIK SENOVO IN NJEGOV VPLIV NA DRUŽINSKO ŽIVLJENJE

THE SENOVO MINE AND ITS IMPACT ON FAMILY LIFE

UDK: 622.012.2(497.4SENOVO):392.3

Nika Radi

POVZETEK

Članek obravnava temo socialne zgodovine rudnika Senovo vse od začetka 20. stoletja do danes. V članku je poleg glavne teme na kratko predstavljen zgodovinski okvir, v katerem se je rudnik razvil, ter njegova vloga pri razvoju kraja in pokrajine. Že na prelomu 20. stoletja je bil rudnik namreč pomemben faktor pri razvoju infrastrukture, ki je omogočala priseljevanje nove delovne sile in je skrbela za razcvet življenja na Senovem. Glavna tema obravnave je tako vpliv rudnika na življenje, razmere, v katerih je živel rudarska družina, ter vpliv teh razmer na zdravje rudarjev in preostalih članov družine. Podan je tudi vpliv rudnika na družinski vsakdanjik in prosti čas družine, in to, kar je rudnik storil, da bi zaposlenim olajšal življenje v času delovanja ter v procesu zapiranja.

Ključne besede: Senovo, rudnik, družina, socialna zgodovina, vsakdanjik

ABSTRACT

This article discusses the topic of the social history of the Senovo mine from the early 20th century to the present day. In addition to the main theme, the article briefly presents the historical context in which the mine evolved and its role for the development of the place and landscape. Even at the turn of the 20th century, the mine was an important factor in the development of infrastructure that allowed the immigration of the new workforce which took care of the flourishing

of life in Senovo. The main theme of the article is both the impact of the mine on life, the situation in which the mining family lived and the impact of this situation on the health of the miners and the remaining members of the family. It also discusses the impact of the mine on the family's daily life and the leisure time and what the mine has done to make life easier for employees during the time of its running and during the process of closing the mine.

Ključne besede: Senovo, mine, family, social history, everyday life

UVOD¹

Senovo je majhen kraj, ki v preteklosti ni imel pomembne gospodarske ali zgodovinske vloge, v 20. stoletju pa je močno napredoval s pomočjo rudnika premoga, ki je postal vodilo napredka in razvoja kraja. Prišlo je do ogromnih sprememb: od števila in sestave prebivalstva do izgleda doline.

Velik vpliv pa je imel tudi na življenje rudarskih družin, kar bo glavno vprašanje članka. Znotraj slednjega bodo odprta podvprašanja o tem, kakšne posledice je rudnik pustil zaposlenim in njihovim družinam, kakšen pomen je imel zanje ter v kakšnih razmerah so te družine živele. Članek se bo dotaknil in na kratko predstavil tudi ukrepe, ki jih je izvedel rudnik, da bi svojim zaposlenim omogočil zaposlitev v drugih podjetjih in panogah po zaprtju.

Članek bo temeljil na kritični analizi objavljenih in neobjavljenih virov in literature. Pri tem je potrebno omeniti, da se je z zgodovino premogovnika ukvarjal Anton Seher, ki je leta 1986 napisal delo *Zgodovina premogovnika Senovo*. Glavnino virov pa bodo predstavljali ustni viri – osebe, ki so bile zaposlene v rudniku, živele v rudarski družini oziroma so takšen način življenja opazovale pri znancih – ter arhivsko gradivo Rudnika Senovo.

SENOVO

Senovo je majhen kraj v posavski regiji, ki se nahaja v jugovzhodnem delu Slovenije in je odmaknjen od glavnih cestnih povezav. Leži namreč v Senovsko-Brestaniški dolini, ki je bila dolgo časa zaprta pred ostalimi deli sveta, zato je razvil tesnejšo vez s soslednjimi vasmi in kraji, in sicer z Brestanico, Reštanjem, Šedmom in Malim Kamnom. Gre za območje z dolgo zgodovino, na okoliških hribih so namreč našli kamnite sekire stare vsaj 4000 let. Obstajajo tudi nagrobne plošče, ki pričajo, da so bili kraji poseljeni tudi pred 2000 leti, v času Rimljanov in Keltov. Najdeni

1 Članek je povzetek diplomske naloge, ki jo je napisala avtorica tega članka. Diplomatska naloga prav tako nosi naslov Rudnik Senovo in njegov vpliv na družinsko življenje in se bolj podrobno ukvarja z življenjskimi razmerami rudarjev na Senovem v 20. stoletju, ki so na kratko predstavljene v tem članku.

so bili tudi ostanki nekdanjih gradov na tem območju izpred 1000 let. Še danes stojita dva gradova v Brestanici oz. nekdanjem Rajhenburgu, razvaline še enega gradu lahko najdemo tudi na Reštanju. V 11. in 15. stoletju so tu obrambne zgradbe napadali Madžari, pa tudi roparji s področja Osmanskega cesarstva. Pomembno vlogo je v Senovsko-Brestaniški dolini imela tudi reformacija. V Brestanici se je namreč rodil Adam Bohorič, ki je pomagal pri širitvi slovenskega jezika in izobraževanju kmetov.²

Po prvi svetovni vojni so na tem območju začeli s kopanjem večje količine premoga, kar je imelo za posledico hitrejši razvoj Senovega. Posledice razvoja so bile vidne že v prvih nekaj desetletjih 20. stoletja, ko je Senovo dobilo veliko novih objektov, od stanovanjskih naselij do osnovne šole, zgradili so železnico in vodovod.³ Hiter razvoj je prekinila druga svetovna vojna, ko je kraj postal del nemške okupacijske cone.⁴ Leta 1944 je to območje v sklopu narodnoosvobodilnega pohoda čez Štajersko prečkala tudi XIV. divizija, ki je med pohodom uničila veliko stavb.⁵ Po drugi svetovni vojni je tako sledila obnova, kraj je postal tudi samostojna župnija in dobil župnijsko cerkev. To je postala cerkev sv. Janeza Krstnika, imela pa je tudi dve podružnični cerkvi – eno v Šedmu in eno v Brezjem. Pred tem je bilo Senovo v večini del župnije Brestanica, delno tudi župnije Koprivnica.⁶ Poleg infrastrukture je rudnik vplival tudi na število prebivalstva, ki je raslo s potrebami rudnika in padalo ob časih krize, ko je rudarstvo izgubljalo na pomenu.⁷

ZGODOVINSKI OKVIR RUDARSTVA NA SENOVEM

Na Senovem sega začetek razvoja premogovne dejavnosti v leto 1796, ko je Andrej Grabner – po poklicu kovač – odkril premog, medtem ko je pripravljajl oglje v reštanjskih gozdovih. V tem letu so začeli z

2 Seher, Anton. *Zgodovina premogovnika Senovo*. Senovo: Rudnik rjavega premoga, 1986, 7.

3 Spletna stran župnije Senovo, <http://zupnija-senovo.weebly.com/> (dostop: junij 2020).

4 Žnidarič, Marjan. »Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941.« *Lex localis*, II/1 (2004), 21–43.

5 Zgodovina.si: Prihod XIV. divizije na Štajersko. <http://zgodovina.si/xiv-divizija/> (dostop: junij 2020).

6 Spletna stran župnije Senovo.

7 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 8.

odkopavanjem premoga na dnevnem kopu na Reštanju, ki je bil v lasti grofa Attemsa. Slednji je potreboval premog za delovanje opekarne v Brežicah.⁸

Slika 1: Senovo pri Rajhenburgu (avtor ni znan).⁹

Zaradi nerentabilnosti opekarne je do leta 1823 grof Attems prenehal z izkopavanjem, kar je zaustavilo razvoj rudarske dejavnosti. Toda v naslednjih letih so odkrili nahajališča premoga tudi na drugih delih Senovega. Ignacij Stieglitz in Vencel Kehler sta bila nova raziskovalca na tem področju in sta pri raziskovanju terena v Srebotnem odkrila novo nahajališče premoga. Leta 1834 so tam začeli s kopom, ki je kljub menjavanju lastnikov skozi leta deloval dokaj nemoteno.¹⁰

Premog, ki so ga izkopavali na tem področju, je bil soroden trboveljskemu rjavemu premogu s podobno kakovostjo. Razvoj rudnika so zavirale slabe transportne povezave in položaj Trboveljske

8 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 10.

9 Slovenski etnografski muzej: Senovo. <https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/lokacije/senovo> (dostop: julij 2020).

10 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 11.

premogokopne družbe (TPD), ki si je monopolni položaj omogočala z narekovanjem neugodne železniške tarife za ostale premogovnike. Položaj je dodatno poslabšalo to, da je TPD leta 1904 senovski premogovnik kupila predvsem z razlogom izključitve konkurence na hrvaškem tržišču. Zaradi slabega položaja rudnika na začetku 20. stoletja je veliko delavcev senovskega rudnika ostalo brez službe in se znašli v stiski. Ta položaj ni bil le posledica tega, da ga je TPD držala v rezervi, temveč nasploh gospodarskih težav na tržišču premoga.¹¹

Razmere so se okoli leta 1907/1908¹² končno začele izboljševati, toda z začetkom prve svetovne vojne so se vse ideje o napredku zopet ustavile. Rudnik je izgubil okoli 2000 delavcev, ki so morali v vojsko, potrebe po premogu pa so se povečevale. To težavo so sicer reševali tako, da so dobili razne vojne ujetnike, ki pa niso bili najboljša zamenjava za izkušene jamske delavce.¹³ Tudi po prvi svetovni vojni so bile potrebe po premogu visoke in rudnik na Senovem je TPD prišel prav, zato je pričela vlagati vanj in njegovo infrastrukturo.¹⁴ Zgradili so tudi termoelektrarno Senovo (1924), ki je obratovala do leta 1943, kratek čas še leta 1945, saj so z njo želeli rešiti problem čiščenja separacijske vode.¹⁵

Med drugo svetovno vojno je tako kraj kot tudi rudnik doživel škodo. Med pohodom XIV. divizije je bilo uničenih več objektov,¹⁶ vendar so bili kmalu usposobljeni za obratovanje in obnovljeni s strani nemškega vodstva. Po drugi svetovni vojni so se odpirali posamezni revirji in za premogovnik se je začelo obdobje pospešenega razvoja. Leta 1947 so ustanovili Premogovnik Senovo, ki je bil skozi leta večkrat preimenovan in leta 1981 priključen v Revirski energetske kombinat Trbovlje, leta 1990 pa v Rudnike rjavega premoga Slovenije. V drugi polovici 80. let se je začel trend zapiranja manj rentabilnih rudnikov – v ospredje so namreč

¹¹ Prav tam, 19.

¹² Prav tam, 38.

¹³ Prav tam, 38.

¹⁴ Prav tam, 32–59.

¹⁵ Prav tam, 60.

¹⁶ XIV. divizijo je pohod v okviru boja proti okupatorjem med drugo svetovno vojno leta 1944 vodil čez Štajersko in tako tudi čez Senovo. Vir: Zgodovina.si, Prihod XIV. divizije na Štajersko. <http://zgodovina.si/xiv-divizija/> (dostop: junij 2020).

prišla cenejša trda in tekoča goriva, pojavile pa so se tudi strožje ekološke zahteve. Že leta 1995¹⁷ se je ustanovila družba Rudnik Senovo v zapiranju, d. o. o., s čimer se je posledično začelo pre zaposlovanje številnih delavcev in upokojevanje.¹⁸

Slika 2: Termoelektrarna Senovo (avtor ni znan, ok. 1946).¹⁹

17 »Uredba o ustanovitvi družbe Rudnik Senovo v zapiranju, d.o.o.« *Uradni list Republike Slovenije*, 42/95 (1995), 3225 in 21/03 (2003), 2580.

18 Intervju z Marjanom Simončičem, Senovo, 2. junij 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

19 Kamra.si.https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20171208141049707_0001_20171220_111914_d8b044fcf1a42f500507e094f924a8ed.jpg (dostop: julij 2020).

ŽIVLJENJE RUDARSKE DRUŽINE

Stanovanja

Zaradi velikega števila zaposlenih v rudniku so se odločili zgraditi nova stanovanja. Že po koncu prve svetovne vojne so začeli graditi barake za približno 1000 delavcev. Takoj po vojni sta bili zgrajeni dve baraki, leta 1919 so začeli graditi uradniško kolonijo, kjer so najprej zgradili objekte za potrebe ambulate in osnovne šole, saj so pred tem morali hoditi v šolo v nekaj kilometrov oddaljeno Brestanico.²⁰

Z gradnjo prvih trajnih stanovanjskih stavb so začeli leta 1920.²¹ Prve zgradbe so se nahajale v uradniški koloniji. Ta stanovanja so sicer imela že od začetka vodovod in stranišče, nekoliko pozneje tudi električno napeljavo, nobeno pa ni imelo kopalnice. Za potrebe družin se je zgradila tudi krušna peč, ki je stala zraven stanovanjskih zgradb v uradniški koloniji, saj je bilo značilno za žene, da so redno pekle kruh.²² Leta 1921 je sledila še gradnja stare kolonije oziroma delavske kolonije, nekaj let pozneje pa še nove kolonije. Ta stanovanja dolgo niso imela vodovodne napeljave, sprva so imela le pipe na hodnikih, kjer so si lahko natočili vodo.²³ Tudi tu so se prebivalci zavzeli za postavitve krušnih peči, ki so jih tudi dobili.²⁴ Stanovanja so bila po navadi majhna, otroci so največkrat spali v isti sobi kot starši, sploh v starejših stanovanjskih blokih. Pozneje so imela stanovanja več sob, tako da so bili starši v eni, otroci pa v drugi sobi.²⁵

Omembe vreden je tudi podatek o praksi delitve stanovanj delavcem. Pred in po vojni je namreč veljalo, da so stanovanja namenjena le aktivnim delavcem rudnika. Če je prišlo do preklica delovne pogodbe ali upokojitve, se je morala družina izseliti iz stanovanja, saj so jih nujno potrebovali za nove rudarske družine.²⁶ V drugi polovici 20. stoletja se je

20 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 60.

21 Prav tam, 61.

22 Intervju z Evo Radi, Senovo, 20. 5. 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

23 Intervju z Antonom Petrovičem, Senovo, 10. junij 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

24 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 61.

25 Intervju z Evo Radi.

26 Prav tam.

to spremenilo. Stanovanja so takrat lahko zasedli tudi tisti, ki niso bili več aktivni delavci rudnika. V to so spadali upokojenci, delavci v Metalni, nekatera stanovanja pa so že oddajali družinam, ki niso imele nobene povezave z rudnikom.²⁷

Slika 3: Stara kolonija (avtor ni znan, 20. leta 20. stoletja).²⁸

Dodatni objekti

V času med obema vojnama je Senovo dobilo veliko dodatnih objektov, ki so lajšali življenje rudarjev in njihovih družin. Pri vходу v delavsko kolonijo so zgradili nov lokal, ki je dobil naziv restavracija. V pritličju je imel gostinske prostore, zgoraj pa je živela družina vodje restavracije, nekaj sob pa je bilo namenjenih tudi gostom. Postavili so tudi točilnico, kjer se je nahajal tudi prostor, imenovan trafika, v katerem se je odvijalo kulturno življenje rudarskih družin. Poleg lokala je kraj dobil tudi trgovino Konzum, kjer so prodajali najpomembnejše prehranske in druge artikle. Po plači so rudarji prišli po zalogo dostikrat

²⁷ Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 252.

²⁸ Kamra.si. https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20171208140733974_0001_20171220_122726_15b5a684da6222430aca594ffd2620d2.jpg (dostop: julij 2020).

kar s koši.²⁹ Poleg tega je vodja Konzuma lahko rudarju odobril brezplačno kreditiranje – običajno so te dolgove poravnali ob plači. Pri nekaterih delavcih so to kreditiranje kar trgali od plače v obračunski pisarni rudnika. Veliko družin se je na ta način zadolžilo in imelo težave s preživetjem do konca meseca.³⁰

Senovo je dobilo tudi telefonsko linijo s šestimi telefoni, ki je omogočala zvezo s posameznimi pomembnimi središči, ne pa z zunanjim svetom.³¹ Tudi poznejše lokalno omrežje še vedno ni bilo priključeno na javno in šele pozneje so končno dobili dva javna priključka. Komunikacijo je omogočala tudi pošta, ki je bila zadnja od pomembnejših stavb, ki so jih postavili na Senovem.³²

Gradnja vodovoda

Senovsko-brestaniška dolina ni bila nikoli bogata z vrelo pitne vode, kar je postalo problematično ob povečanju števila prebivalstva po 2. svetovni vojni. Pomanjkanje pitne vode je celo sprožilo epidemijo griže in tifusa, zato so se v upravi rudnika odločili, da se lotijo gradnje vodovoda, ki bi poskrbel za preskrbo prebivalcev s pitno vodo.³³

Gradnje vodovoda so se lotili že v 20-ih letih 20. stoletja. Naredili so več manjših zajetij vrelcev, ki so jih našli na Reštanju. Ta zajetja so veljala za trajen vodovod, ki se ni najbolj obnesel, saj je v istem času izbruhnila epidemija tifusa. Sanitarna komisija je tako odločila, da morajo težavo s preskrbo s pitno vodo takoj rešiti. Vodovod je bil končan leta 1924³⁴ in dan v uporabo. V naslednjih letih so ga sicer morali večkrat popraviti in dovršiti, vendar je v grobem služil svojemu namenu.³⁵

29 Intervju z Evo Radi.

30 Intervju z Janezom Radijem, Senovo, 19. maj 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

31 Seher, *Zgodovina premogovnika Senova*, 66.

32 Prav tam, 67.

33 Prav tam, 63.

34 Prav tam, 64.

35 Intervju z Antonom Petrovičem.

Higiena

Vzdrževanje higiene, ki je bilo bistveno tudi za ohranjanje zdravja prebivalstva, je oteževal težji dostop do vode. To je sicer nekoliko izboljšala gradnja vodovoda, pri čemer pa je potrebno omeniti, da vsa stanovanja še vedno niso imela svojih kopalnic in jih tudi dolgo po drugi svetovni vojni niso dobila.³⁶ Tako so vodo točili na skupnih pipah, ki so se običajno nahajale na hodnikih ali v kletih, kjer so imeli tudi neke vrste pralnico.³⁷ Težava je nastopila ob večjih nalivih, ko je bila voda v zajetjih umazana in se z njo niso mogli umivati. Kadar pa je bila voda dostopna, so jo segreli na štedilniku, kjer so imeli poseben kotiček za segrevanje vode za kuhanje in osebno higieno. Slednjo so običajno opravljali v kuhinji. Tako so v kuhinji zvečer skopali otroke v »lavorjih«.³⁸ Vedno pa vzdrževanje higiene ni potekalo na tak način. Če npr. otroci niso bili preveč umazani, so jih samo obrisali z mokro krpo ali pa polili z mlačno vodo – včasih celo kar z mrzlo.³⁹

Bolezni in poškodbe

Razen epidemije tifusa in griže se po ureditvi vodovoda in pitne vode bolezni niso več pojavljale v večjem krogu.⁴⁰ Pogostejše so se pojavljale revme zaradi vlage v rudniku, težav s pljuči pa delavci niso imeli, saj rovi na Senovem niso bili suhi. Drugih bolezni v večini ni bilo.⁴¹

Poškodbe niso bile tako redke. Najpogostejše so bile poškodbe roke, prstov, nog in poškodbe zaradi udarcev. Večino teh poškodb se je dalo pozdraviti, tako da so rudarji nemoteno nadaljevali delo. Občasno je prišlo do zasutij v rudniških rovih, kjer je redko prišlo do hujših fizičnih poškodb.⁴² Najhujša je bila nesreča v rudniškem jašku, ko se je strgala vrv in je kletka s petnajstimi delavci padla v globino. Na dnu jaška je bil meter vode, ki je rešil rudarje smrti, vendar so vsi utrpeli poškodbe na

36 Intervju z Evo Radi.

37 Intervju z Antonom Petrovičem.

38 Prav tam.

39 Intervju z Evo Radi.

40 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 63.

41 Prav tam, 65–66.

42 Intervju z Marjanom Simončičem.

hrbtenici in postali invalidi. Rudnik se je trudil, da bi takšne delavce še vedno zaposlil, in jim nalagal lažja dela, saj so imeli doma družine, ki so jih morali preskrbeti.⁴³

Za zdravje rudarjev je bilo sicer poskrbljeno; imeli so namreč tudi svojega zdravnika. Zdravnik je dobil posebno zgradbo za ambulanto, kjer je lažje deloval in skrbel za bolnike.⁴⁴

Slika 4: Zdravstveni dom in osnovna šola na Senovem (avtor ni znan, ok. 1964).⁴⁵

Alkoholizem

Alkoholizem je postal velik problem, ki je izhajal iz takratnih socialnih razmer. Že tako je bilo veliko družin zadolženih, stiska se je večala, težko so privarčevali dovolj denarja za hrano, da so lahko preživel med plačami.⁴⁶ Z rednimi obiski gostiln se je denarni problem samo

⁴³ Prav tam. Rudnik je imel tudi kvoto zaposlitve invalidov, ki jo je predpisal Sklad RS za vzpodbujanje zaposlovanja invalidov. Arhiv rudnika Senovo, Invalidi, 2006–2007, Zahtevek za nagrado za preseganje kvote, 2006.

⁴⁴ Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 65–66.

⁴⁵ Kamra.si. https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20170816140346403_0001_20171219_135622_0413bdd592eaaf501f4e87f368de4ec1.jpg (dostop: julij 2020).

⁴⁶ Intervju z Evo Radi.

še večal. Poleg tega je tudi slabo vplival na zdravje rudarjev, saj so ti hitreje zbolevali, krajšal je tudi življenjsko dobo. Najnevarnejše je bilo delo v rudniku pod vplivom alkohola, ki je bilo sicer redko, vendar so zaradi učinkov alkohola tudi naslednji dan rudarji slabše delali in bili manj previdni. Tako je lahko prišlo do lažjih in tudi hujših poškodb. Te so vplivale na življenje celotne družine, saj rudarji zaradi hujših poškodb niso bili več sposobni opravljati svojega dela v celotnem obsegu, kar je pomenilo manjšo plačo. Velikokrat so družine zapadle v še hujše finančne težave in nekatere so le stežka živele iz dneva v dan.⁴⁷

Agrarna dejavnost

Žene rudarjev po navadi niso imele službe, temveč so ostajale doma in skrbale za dom in družino. Toda rudarska plača ni bila najvišja in velikokrat so morale žene hoditi v »taberh«⁴⁸ h kmetom, kjer so pomagale pri sezonskemu delu ali v hlevu. Tako so lahko nekaj zaslužile, zaslužek pa je bil po navadi v obliki kakšnega piščanca, krompirja, kruha, včasih tudi kosa svinjine. Če je bil kmet radodaren, je podaril del svoje njive, kjer so si lahko posadili krompir in imeli tako nekaj svojega pridelka.⁴⁹ Delo je po navadi potekalo čez cel dan, od jutra do večera, ko so žene prišle domov, pa so morale poskrbeti še za moža in otroke; skuhati pa so morale tudi obrok za naslednji dan.⁵⁰

Dosti rudarjev je imelo tudi svoje kmetije in so poleg dela v rudniku morali opravljati kmečke dejavnosti doma. Veliko jih je zato vzelo bolniško ali pa si celo poškodovalo majhen del telesa – kakšen prst, saj si niso mogli privoščiti, da bi manjkali pri pomembnih kmečkih opravilih.⁵¹ Kmetije rudarjev so se nahajale v bližnjih vaseh: v Šedmu, na Malem Kamnu, v Brestanici, Koprivnici in na Bohorju. Vse te vasi in kraji so bili oddaljeni od rudnika najmanj eno uro hoje. V službo so hodili peš, saj avtomobilov takrat ni bilo toliko kot danes in si ga niso mogli

47 Intervju z Antonom Petrovičem.

48 Delo na kmetiji, ki ga opravlja najet delavec, plačan na dan. Fran: Tabrh. <http://fran.si/iskanje?page=19&Query=delavec&All=delavec&View=2>. (dostop: julij 2020).

49 Intervju z Antonom Petrovičem.

50 Prav tam.

51 Intervju z Evo Radi.

niti privoščiti.⁵² Dostop do službe je bil zanje najbolj otežen pozimi, saj je snega vsako leto zapadlo zelo veliko. Tudi pozneje, ko so avtomobili postali lažje dostopni in jih je večina družin že imela, so v hudih zimah prav tako obtičali doma, saj ceste niso bile splužene.⁵³

Tiste družine, ki niso imele svoje kmetije, so lahko dobile v najem vrtove in njive. Rudnik je imel na Senovem in v okoliških vaseh (Reštanj, Mali Kamen, Armeško in Dovško) v svoji lasti veliko zemlje in gozdov, ki jih je dajal v najem delavcem v rudniku. Poleg vrtov je rudnik oddajal družinam tudi njive in sadovnjake, na parcelah pa so si lahko postavili tudi hleve in kokošnjake in se tako lažje preživele.⁵⁴

Prosti čas

Delo v rudniku je rudarju vzeli ogromen del dneva. Delo je bilo naporno, nevarno in je zahtevalo veliko izobraževanj in tečajev, ki so potekali izven delavnika. Zato je uprava rudnika spodbujala delavce, da izkoristijo dopust, ki jim je pripadal.⁵⁵ Rudnik je tako začel vlagati v sobe in domove za dopustovanje, najprej v Crikvenici, nato pa še na Rabu, Cresu in Bledu. Za svoje potrebe so kupili od občinskega sindikalnega sveta v Zagorju ob Savi Počitniški dom Vrsar. Toda en dom ni bil dovolj za vse, ki so želeli preživeti dopust na morju. Konec 70. let so se odločili za nakup hišice in dveh garsonjer v počitniškem naselju Nerezine na otoku Lošinj ter apartmaja v Bovcu za tiste, ki so raje preživljali dopust v hribih kot pa na morju.⁵⁶ Dopustovali so tudi v apartmajih in domovih trboveljskega rudnika.⁵⁷

52 Prav tam.

53 Prav tam.

54 Intervju z Antonom Petrovičem.

55 Prav tam.

56 Seher, *Zgodovina premogovnika Senovo*, 253.

57 Intervju z Antonom Petrovičem.

IZOBRAŽEVANJE RUDARJEV

Interna izobraževanja in tečaji

Rudnik Senovo je omogočal rudarjem prijavo na interna izobraževanja in druge tečaje znotraj rudnika in na ta način rudarjem dal možnost napredovanja po zaposlitveni lestvici. Prijave je sprejemala kadrovska služba. Omogočali so opravljanje različnih tečajev, od tistega za kopača, strelca, varilca do strojnika centralnega ogrevanja; delavci pa so morali opravljati tudi izpite iz osnov hidravlike in strojnih naprav v rudarstvu.⁵⁸

Po enem letu dela kot pomočnik kopača so se delavci lahko prijavili na tečaj za rudarja – kopača. Združba Rudniki rjavega premoga Slovenije s sedežem v Trbovljah je organizirala tečaje za pridobitev interne kvalifikacije za kopača. Delavci so za pripravo na teoretični del tečaja prejeli knjigo Rudarstvo; v sklopu tečaja za kopača pa so delavci morali poslušati predavanja na teme: elektro naprave v rudarstvu, strojne naprave v rudarstvu in računstvo. Morali so poznati tudi varstvo pri delu, ocenili pa so njihovo znanje slovenščine in o organiziranosti podjetja.⁵⁹

Za preverjanje teoretičnega znanja so delavci opravljali ustne in pisne izpite iz predelanih tem, predavatelji pa so pisali dnevnike predelane snovi, ki so jih po koncu izobraževanja poslali v Center za izobraževanje v Trbovljah. Predavatelji so bili za čas tečaja pogodbeno zaposleni. Shranili in poslali so tudi vsa preverjanja znanja in s tem dokazovali znanje delavcev. Po končanem teoretičnem delu, je delavce čakalo še opravljanje praktičnega dela izobraževanja, kjer je bila prisotna komisija, sestavljena iz štirih članov. Tisti, ki so opravili teoretični in praktični del pozitivno, so prejeli naziv rudarja – kopača, ostali pa so lahko ponovno poizkusili naslednjič.⁶⁰

58 Arhiv rudnika Senovo, Interno izobraževanje in drugi tečaji, 1992 – 1995.

59 Arhiv rudnika Senovo, Interno izobraževanje in drugi tečaji, 1992 – 1995, Tečaj za pridobitev naziva kopača, 1993.

60 Prav tam.

PREZAPOSLOTITVE

Rudnik Senovo je imel svojo komisijo za prezaaposlovanje, ki je poskušala s čim več podjetji v bližini organizirati prakse, kjer bi se delavci priučili novih del in s tem dobili več možnosti pri kasnejši zaposlitvi izven rudnika.⁶¹ Skozi leta so večkrat objavili natečaje za pridobivanje sredstev za prezaaposlovanje delavcev v premogovništvu, saj se je v rudarskih krajih začela zmanjševati proizvodnja rjavega premoga. Na ta način so želeli spodbuditi gospodarski razvoj teh področij in omogočiti rudarjem in njihovim družinam, da se ne znajdejo v stiski.⁶²

Rudnik Senovo je tako imel sklenjene pogodbe o prezaaposlitvi s Slovenskimi železnicami in s podjetjem Logic d. o. o., kamor so pošiljali delavce na priučitev za delo na bencinski črpalki OMV Senovo. Prav tako so opravljali prezaaposlitve v Cvetličarstvu in svečarstvu Irena in pa v podjetju Tips Krško. Če je v rudnik zamujala kakšna pošiljka strojev in ostalih rudarskih pripomočkov, so delavce poslali v ta podjetja za mesec ali dva, da ne bi imeli izpada dohodka. V večini teh podjetij niso izvajali le prezaaposlitve, temveč tudi usposabljanja, saj so v rudniku potrebovali tudi kader s specifično usmeritvijo. Ker je do Senovega vodila tudi železnica, so rudarji, ki so delali pri sprejemu in usmeritvi premoga po železniških tirih, morali opraviti usposabljanje na Slovenskih železnicah.

Dokončanje osnovne šole

Za delavce, ki so imeli opravljen najmanj 6. razred osnovne šole, so leta 1994⁶³ organizirali tečaj, s katerim so jim omogočili dokončanje manjkajočih razredov, predvsem 7. in 8., po možnosti pa tudi manjkajoče predmete 6. razreda. Izobraževanje je bilo brezplačno, potekalo je v popoldanskih urah v osnovni šoli v Krškem. Knjige, ki so jih potrebovali, so si morali delavci kupiti sami.⁶⁴

61 Arhiv rudnika Senovo, Interno izobraževanje in drugi tečaji, 1992 – 1995, Prezaaposlitev delavcev RRP Senovo in dodatno izobraževanje, 1993.

62 Prav tam.

63 Arhiv rudnika Senovo, Interno izobraževanje in drugi tečaji, 1992 – 1995, Dokončanje osnovne šole, 1994.

64 Prav tam.

Štipendiranje

Rudnik Senovo je v času svojega delovanja ponujal kadrovske štipendije tistim, ki so dosegli zadosten uspeh v šolstvu in pokazali zanimanje za delo v rudniku. Prejem štipendije je bil odvisen od točk, ki so jih prosilci zbirali na podlagi bivanja znotraj ali zunaj meja kraja, dolžine vožnje in želja glede opravljanja poklica. Štipendist je z rudnikom podpisal pogodbo o kadrovski štipendiji. Eden izmed pogojev pridobivanja štipendije je bil tudi ta, da se je študent v roku 60 dni po končanem študiju zaposlil pri štipenditorju in tam delal enako dolgo dobo, kot je prejemal štipendijo po podpisani pogodbi.⁶⁵

UPOKOJEVANJE

Rudarji so imeli beneficirano upokojevanje – na leto se jim je štelo 16 mesecev delovne dobe, kar je pomenilo, da so se lahko upokojili po 30 letih delovne dobe. Nekateri so z delom končali že prej, saj so se zaradi poškodb morali invalidsko upokojiti. Med tistimi, ki so izpolnili 30-letno delovno dobo, se je večina upokojila, nekateri so zaradi želje po dodatnem zaslužku nadaljevali z delom. Rudnik Senovo je tudi po upokojitvi skrbel za rudarje. Upokojenci so tako dobivali izdelke (premog, karbid) zastonj dokler je bilo premoga dovolj, pozneje pa po dobavni ceni. Dostikrat so tudi nabavne cene nižali, saj so vedeli, da so tudi te previsoke za rudarje. Prav tako so dobivali les, ki je ostal od podiranja gozdov, da so lahko z njim kurili.⁶⁶

VPLIV ZAPIRANJA

Rudnik na Senovem so začeli zapirati že leta 1995,⁶⁷ saj se njegovo obratovanje ni izplačalo. Kopanje je postalo predrago, morali bi kopati močno v globino, za kar pa se niso odločili. Premog tudi že dolgo ni bila več tako pomembna surovina kot nekoč. Senovo razen nekaj manjših

65 Arhiv rudnika Senovo, Novi štipendisti, 1986–87, Pogodba o kadrovski štipendiji, 1987.

66 Intervju z Antonom Petrovičem.

67 »Uredba o ustanovitvi družbe Rudnik Senovo v zapiranju, d.o.o.«.

industrijskih obratov ni imelo več nobenega večjega podjetja. Ljudje so se prenehali priseljevati in se začeli množično odseljevati.⁶⁸

V zadnjih petnajstih letih delovanja je bilo v rudniku zaposlenih le malo delavcev. Večino so jih prezaupali in predčasno upokojili, saj je še vedno veljal zakon o beneficiranem upokojevanju. Tako so do leta 2000 večinoma imeli dovolj delovne dobe, da so se lahko upokojili. Tisti, ki so ostali v rudniku, so opravljali le manjša dela, saj se premoga ni več kopalo.⁶⁹

Zapiranje rudnika je imelo veliko posledic za rudarske družine, ki so močno zaznamovale in spremenile njihova življenja. Veliko družin se je moralo preseliti, saj so nekateri možje, ki niso ostali v rudniku do zaprtja, iskali službe drugje. Tisti, ki so našli zaposlitve v bližini Senovega ali celo na Senovem, pa so se morali prilagoditi drugačnim razmeram in poteku dela. S tem namenom je tudi rudnik v zadnjih letih organiziral prezaupitve in razna izobraževanja, ki sem jih opisala že prej.⁷⁰

ZAKLJUČEK

Rudnik Senovo se je v času svojega delovanja trudil po najboljših močeh, da bi rudarske družine in ostali prebivalci Senovega živeli boljše. Z vsemi ukrepi je spodbudil razvoj infrastrukture, priseljevanje ljudi in izboljšal življenjske razmere. Takšna in drugačna prizadevanja rudnika so tako močno prispevala k razvoju kraja. Slednji še danes ohranja spomin nanj. Urejene so namreč pešpoti skozi nekdanje rudniške tunele, kjer je nekoč vozil vlak z vagoni premoga. Vhod v glavni rov je spremenjen tako, da si ga lahko obiskovalci pridejo ogledat. Pred osnovno šolo stoji star vagon. Prav tako je pred nekdanjo upravniško vilo postavljena kocka rudarjev, na kateri so prikazani prizori iz rudarskega življenja. Na betonskih ograjah so narisani rudarski znaki itd. Prebivalci in turistično društvo se namreč močno trudijo, da zgodovina tega kraja ne bi utonila v pozabo.

⁶⁸ Intervju z Marjanom Simončičem.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Prav tam.

Z analizo arhivskih virov in zgodbami prebivalcev Senovega, ki so živeli v času delovanja rudnika, je predstavljen socialni vidik življenja v času rudarstva, ki ni bilo vedno najlažje, vendar se je rudnik trudil, da bi prebivalcem Senovega pomagal v največji možni meri.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

Arhiv rudnika Senovo, Dodelitev stanovanj, 1960–70.

Arhiv rudnika Senovo, Interno izobraževanje in drugi tečaji, 1992–1995.

Arhiv rudnika Senovo, Invalidi, 2006–2007.

Arhiv rudnika Senovo, Kršitve delovnih dolžnosti 1988–1992.

Arhiv rudnika Senovo, Novi štipendisti, 1986–87.

Arhiv rudnika Senovo, Rudniške parcele, 1980.

Intervjuji

Intervju z Antonom Petrovičem, Senovo, 10. junij 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

Intervju z Evo Radi, Senovo, 20. maj 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

Intervju z Janezom Radijem, Senovo, 19. maj 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

Intervju z Maksom Novakom, Senovo, 25. maj 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

Intervju z Marjanom Simončičem, Senovo, 2. junij 2020, posnetek pogovora hrani avtorica.

Časopisni viri

Žnidarič, Marjan. Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941. *Lex localis*, 11/1 (2004), 21–43.

»Uredba o ustanovitvi družbe Rudnik Senovo v zapiranju, d. o. o.« *Uradni list Republike Slovenije*, 42/95 (1995), 3225 in 21/03 (2003), 2580.

Elektronski viri

Kamra: Zgodovina premogovnika Senovo. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/premogovnik-senovo-2.html> (dostop: maj 2020, zadnjič dopolnjeno 2018).

Spletna stran župnije Senovo, <http://zupnija-senovo.weebly.com/> (dostop: junij 2020).

Uredba o ustanovitvi družbe Rudnik Senovo v zapiranju, d.o.o., 1995, dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=URED585> (dostop: junij 2020)

Zgodovina.si, Prihod XIV. divizije na Štajersko, <http://zgodovina.si/xiv-divizija/> (dostop: junij 2020, zadnjič dopolnjeno 2017).

Železarski muzej šture, Krajevna bratovska skladnica, zelezarski-muzej.si. (dostop: maj 2020)

Kamra.si. https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20171208141049707_0001_20171220_111914_d8b044fcf1a42f500507e094f924a8ed.jpg (dostop: julij 2020).

Kamra.si. https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20171208140733974_0001_20171220_122726_15b5a684da6222430aca594ffd2620d2.jpg (dostop: julij 2020).

Kamra.si.

https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20170816140346403_0001_20171219_135622_0413bdd592eaaf501f4e87f368de4ec1.jpg (dostop: julij 2020).

Kamra.si. https://www.kamra.si/images/zoo_cache/201712/20170816140442255_0001_20171219_125507_733a99922f5d5debaa7eab55be642a06.jpg (dostop: julij 2020).

Literatura

Seher, Anton. *Zgodovina premogovnika Senovo*. Senovo: 1986.

POVZETEK

Rudnik rjavega premoga na Senovem je pomemben del zgodovine Senovega. Pustil je velik pečat na kraju in njegovih prebivalcih. Skozi leta svojega delovanja je rudnik pomembno vplival na življenja rudarskih družin v njegovi okolici in se trudil izboljšati razmere. Eden izmed ukrepov je bilo tudi vlaganje v infrastrukturo. Z gradnjo stanovanjskih zgradb je bila povezana tudi gradnja vodovoda, kar je pripomoglo izboljšanju zdravja in higiene, saj so bile do takrat pogoste epidemije griže in tifusa. Rudnik je skrbel tudi za prehrano rudarskih družin; v najem jim je dajal vrtove, njive in sadovnjake, kjer so si lahko sadili pridelke za ozimnico. Poskrbeli so tudi za invalide in upokoјence, ki so bili deležni določenih ugodnosti. Organizirali so razna izobraževanja znotraj in izven rudarskih dejavnosti. Omogočali so prezaposlitve, še posebej v zadnjih letih delovanja rudnika. Uprava je namreč želela v največji meri pomagati svojim zaposlenim, da po zaprtju rudnika dobijo službo drugje in tako ne ostanejo brez rednega dohodka. Poleg tega so mladim ponujali tudi štipendiranje in poznejšo zaposlitev. Vsi ti ukrepi so več let pomagali rudarskim družinam in izboljšali njihove življenjske razmere.

Retro **SPEKTIVE**

Nove tehnologije

DIGITALNE PODATKOVNE BAZE ZA RAZISKOVANJE PREKMURJA

DIGITAL DATABASES FOR RESEARCHING THE REGION OF PREKMURJE

UDK: ???

Sindi Časar

IZVLEČEK

Prispevek na kratko predstavi spletne zbirke in podatkovne baze za raziskovanje Prekmurja. Poudarek je na raziskovanju madžarskih spletnih baz. Izpostavi tudi primere dobrih praks v tujini, ki so nastale s povezovanjem institucij in oblikovanjem digitalnih zbirk preko večletnih državnih projektov in zasebnih pobud. Predvsem pa se posveti analizi in uporabniški izkušnji spletne strani digitalizirane periodike EPA in plačljivi spletni podatkovni bazi, imenovani *Arcanum*.¹

Ključne besede: podatkovne baze, zbirke gradiva, spletno raziskovanje, Prekmurje, Arcanum

ABSTRACT

The article briefly presents online collections and databases for researching the region of Prekmurje, emphasising research on Hungarian online databases. The article also highlights examples of good practices abroad, which were developed by connecting institutions and the creation of digital collections through multi-year state projects and private initiatives. It thoroughly focuses on the analysis and user experience of the digital periodical website EPA and the subscription-based online database named *Arcanum*.

Keywords: databases, material collections, online research, Prekmurje, Arcanum

¹ Prispevek je dopolnjena različica seminarske naloge pri predmetu *Izbrane teme sodobne historiografije* pod mentorstvom doc. dr. Bojana Balkovca.

UVOD

Dostopnost elektronskih virov in literature je vsaj do neke mere spremenila načine raziskovanja. Proces raziskovanja se z vedno večjo digitalizacijo gradiva preoblikuje iz fizičnih obiskov arhivov in knjižnic v pisarniško raziskovanje. Digitalizirano gradivo poleg prihranka časa omogoča raziskovalcem večjo fleksibilnost, saj do gradiva lahko dostopajo kjerkoli.

Prispevek zajema pregled tujega digitalno dostopnega gradiva in elektronskih baz, ki so zanimive za zgodovinske raziskave Prekmurja, predvsem za raziskovanje novejših zgodovine. Poleg splošnega pregleda digitalnega orodja, vodnikov in spletnih iskalnikov je pozornost usmerjena na podatkovne baze digitaliziranega gradiva na Madžarskem. Podrobneje sta predstavljena spletna stran podatkovne arhivske zbirke elektronskih periodičnih publikacij in iskalnik *Arcanum*.

ARHIVSKO GRADIVO ZA OBMOČJE PREKMURJA

Arhivsko gradivo za raziskovanje novejših zgodovine na območju Prekmurja je razpršeno v različnih arhivih bližnjih obmejnih središč ali centrih sosednjih držav. Kompleksnost razdrobljenosti gradiva je v prvi vrsti pripisati historični pripadnosti območja različnim državam, zbiranju in kopičenju gradiva v njihovih središčih ter posledično tudi njegovi selitvi in na žalost tudi uničenju ob menjavah oblasti. Gradivo za območje Prekmurja je v Sloveniji v prvi vrsti najti v Pokrajinskem arhivu Maribor, Nadškofijskem arhivu Maribor, Arhivu Republike Slovenije in domoznanskem oddelku Pokrajinske in študijske knjižnice Murska Sobota. Nekaj gradiva hranijo tudi knjižnice in muzeji po Sloveniji.

Veliko gradiva pa hranijo tudi tuji arhivi – madžarski, avstrijski in hrvaški. V hrvaških arhivih izpostavljam predvsem Hrvaški državni arhiv v Zagrebu (*Hrvatski državni arhiv*), za bolj regionalne raziskave pa tudi Državni arhiv za Medžimurje v Štrigovi (*Državni arhiv za Međimurje*) in Državni arhiv v Varaždinu (*Državni arhiv u Varaždinu*). Na Madžarskem poleg arhivov v Budimpešti izpostavljam najprej dva regionalna arhiva dveh županij – Zalske in Železne. Za obdobje pred letom 1920 in kasneje

v času madžarske okupacije v drugi svetovni vojni je gradivo v Arhivu Železne županije v Sombatelju in Arhivu Zalske županije v Zalaegerszegu. Raziskovalci, ki raziskujejo bolj specifične tematike, pa ne smejo izpustiti gradiva v Državni knjižnici Széchényi in Evangeličanskega državnega arhiva. Zgodovinarica in arhivistka Gordana Šövegeš Lipovšek je ob tematikah priključitve Prekmurja (1918–1924) izpostavlja predvsem gradivo Madžarskega nacionalnega arhiva – Državnega arhiva v Budimpešti, Madžarskega vojnogodovinskega arhiva v Budimpešti, obeh županijskih arhivov v Sombatelju in Zalaegerszegu, Nadškofijskega arhiva v Sombatelju in Madžarskega evangeličanskega arhiva v Budimpešti, ki hrani fonda Evangeličanske dekanije Železne županije (*Vasi Közép Egyházmegye iratai*) in Evangeličanske škofije Prekodonavja (*Dunántúli Egyházkerület iratai*).²

Zaradi večjezičnosti gradiva in lažjega pregleda gradiva madžarskih arhivov so slovenski arhivi izdali vodnike po gradivu. Pokrajinski arhiv Maribor je v sodelovanju z drugimi arhivi popisal gradivo, ki se navezuje na območje Prekmurja in njegovo zgodovino v regionalnih arhivih na Madžarskem. Gre za gradivo z območja nekdanje Zalske in Železne županije. Leta 2009 je izšel *Vodnik po arhivskem gradivu o Prekmurju v Arhivu županije Zala v Zalaegerszegu*, ki ga je popisala Gordana Šövegeš. Že leta 2003 pa je izšel 1. del *Vodnika po arhivskem gradivu o Prekmurju v Arhivu Železne županije v Sombotelju (1849–1860)*, ki mu je leta 2005 sledil še drugi del pod avtorstvom Antoša Leskovca in Aleksandre Serše. Vodnik je zelo priročen, saj vsebuje nekaj tekstov o razvoju upravne ureditve na Madžarskem, opis gradiva in tudi historiat evidentiranja v madžarskih institucijah.³ Za raziskovanje protestantizma v Sloveniji oziroma Prekmurju je splošen pregled pripravil pokojni Franc Kuzmič. Pregled z naslovom *Arhivski viri za raziskovanje protestantizma*

2 Šövegeš Lipovšek, Gordana. »Arhivsko gradivo o priključitvi Prekmurja 1918–1924 v slovenskih in madžarskih arhivih = Archival Sources on the Incorporation of Prekmurje into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1924) Kept in Slovenian and Hungarian Archives.« V: *"Mi vsi živeti ščemo": Prekmurje 1919, okoliščine, dogajanje, posledice: povzetki = "We all want to live": Prekmurje 1919, circumstances, events, consequences: summaries*, ur. Žiga Zwitter, 15–18. Ljubljana: SAZU, 2019.

3 Leskovec, Antoša in Aleksandra Serše. *Vodnik po arhivskem gradivu o Prekmurju v Arhivu Železne županije v Sombotelju (1849–1860)* 1. del. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

v Sloveniji je dostopen na spletni strani Pomurskega muzeja Murska Sobota.⁴

SPLETNE BAZE IN DIGITALIZIRANO GRADIVO

Digitalizacija gradiva raziskovalcem prihrani predvsem čas – pa naj gre za digitalizirane arhivske spletne iskalnike, arhivske baze ali že digitalizirano časopisno in arhivsko gradivo. V Sloveniji so med najbolj pogostimi iskalniki literature ter tudi samega gradiva in virov pomembni spletni iskalniki. Bolj univerzalnega in osnovnega iskalnika, kot je *Cobiss*, ni. Zanimivo je, da na Madžarskem takega knjižnega informacijskega sistema, ki bi združeval katalogizacijo nacionalne, regionalnih, mestnih in lokalnih knjižnic »pod eno streho«, ni. Tako so spletna iskanja literature vezana na vsako knjižnico in izobraževalno ustanovo posebej, kar raziskovalce ovira in omejuje pri splošnem pregledu in iskanju gradiva in literature.

Tako so spletna iskanja literature vezana na vsako knjižnico in izobraževalno ustanovo posebej, kar raziskovalce ovira in omejuje pri splošnem pregledu in iskanju gradiva in literature.

V Sloveniji zgodovinarji pri procesu raziskovanja in iskanja literature uporabljamo še digitalno knjižnico Slovenije (dLib), portal Sistory in portal znanstvenih člankov – JSTOR.⁵ Za iskanje arhivskega gradiva uporabljamo podatkovno zbirko Arhiva Republike Slovenije (scopeArchiv) in podatkovne zbirke pokrajinskih in zgodovinskih arhivov po Sloveniji (*Siranet*). Izbore relevantnega gradiva in časopisja so naredile tudi institucije in zavodi v Prekmurju, med njimi Pokrajinska

4 Kuzmič, Franc. »Arhivski viri za raziskovanje protestantizma v Sloveniji.« Dosegljivo na: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/arhivski-viri> (dostop: januar 2020).

5 Ajlec, Kornelija. *K prvim korakom v zgodovinopisju: Smernice za izdelavo seminarskih nalog iz sodobne zgodovine*. Gradivo za interno rabo. 2. izdaja. Ljubljana, 2015, 10–11.

knjižnica Murska Sobota,⁶ Pomurski muzej Murska Sobota in Knjižnica Lendava.⁷

Za območje raziskovanja Prekmurja so koristni tudi hrvaški iskalniki in portali. Za arhivsko gradivo tako pride v poštev Hrvaška nacionalna evidenca arhivskih fondov in zbirk (Nacionalni arhivski informacijski sustav) – *ARHINET*, medtem ko se hrvaški spletni iskalnik in drugi popisi nahajajo na spletnih straneh lokalnih arhivov. Za iskanje virov in literature izstopajo spletna stran Narodne in univerzitetne knjižnice v Zagrebu, baze lokalnih knjižnic in portal znanstvenih časopisov Republike Hrvaške – *Hrčak*.

Za iskanje virov, literature in gradiva je na Madžarskem najti kopico internetnih strani z bazami informacij in gradiva. Ti so kot spletni vodniki namenjeni bolj iskanju gradiva, medtem ko imajo drugi naložene vire in literaturo iz specifičnih institucij. Skozi leta se je nabralo kar nekaj projektov, pri katerih je prihajalo do sodelovanja dveh ali več institucij pri ustvarjanju portalov z digitaliziranim gradivom. Nekaj jih bom predstavila v nadaljevanju.

Prvi spletni portal, ki ga omenjam, je arhivski – *Madžarski arhivski portal* oz. *A Magyar Levéltári Portál*.⁸ Portal je bil prvotno ustvarjen za lokalni vladni arhiv, vendar so se mu kmalu pridružile tudi druge arhivske institucije, tudi Madžarski nacionalni arhiv. Izdelavo madžarskega arhivskega portala je financiralo Ministrstvo za izobraževanje in kulturo iz proračuna za leto 2008. Po podatkih na njihovi strani se jim je pridružilo že več kot 24 institucij. Portal omogoča raziskovalcem, da

6 Na seznamu digitaliziranih časopisov in koledarjev, ki so naloženi tudi na dLib in so pomembni za raziskovanje Prekmurja so: *Prijátel* (1875–1879), *Novine* (1914–1929), *Novi čas* (1945), *Mórszka krajina* (1922–1927), *Muravidék* (1927–1932), *Murska Krajina* (1932–1941), *Nájszvetesze Szrca Jezusovoga veliki kalendár za lüdsztvo* (1904–1928), *Kalendar srca Jezusovoga* (1928–1944), *Nevtepeno poprijéta Devica Marija* (1904–1914), *Marijikin ográček* (1932–1940), *Marijin list* (1914–1941), *Mladi Prekmurec* (1936–1940), *Kmečka moč* (1927), *Dober Pajdás Kalendárium* (1922–1943), *Dúsevni list* (1922–1941) in drugi novejši. Več na: <https://www.ms.sik.si/digitalna-knjiznica/digitalizirani-casopisi/> (dostop: januar 2020).

7 Na svoji strani imajo digitalizirane knjige z lokalno tematiko in lokalno staro in novo periodiko kot so: *Alsó-Lendva és Vidéke* (1897), *Alsó-Lendvai Híradó* (1889–1919), *Délzala* (1898–1899), *Lendavske novice – Lendvai Híradó* (1998–), *Muraköz* (Medjimurje) (1884–1918, 1941–1944), *Muraszombat és Vidéke* (Murska Sobota in okolica) (1885–1919) in *Muratáj* (1988–).

8 Spletna stran portala: <http://www.archivportal.hu/hu/> (dostop: januar 2020).

raziskujejo dokumentarno gradivo madžarskih arhivov, ki se z vsako novo pridružitvijo institucij oz. zasebnih strokovnih arhivov ali zbirk zavodov širi. Obenem pa obvešča javnost o delovanju arhivov, o rezultatih dela ipd.

Na portalu najdemo predstavljene madžarske muzeje s splošnimi opisi in kontaktnimi podatki, informacije za arhiviste, pravne ukrepe in statute, ki urejajo delo in delovanje arhivov, celotno zbirko direktiv o delu in strokovne dokumentacije v madžarskem jeziku. Vsebuje tudi podatke o arhivskem društvu, in sicer Združenju madžarskih arhivov oz. *Magyar Levéltárosok Egyesülete (MLE)*.

Portal spodbuja digitalizacijo dokumentarnih serij, ki zajemajo celotno državo, in gradnjo baz podatkov za zbirke dokumentov, sestavljenih na podlagi enakih načel in prakse, tako da vgradijo njihovo vsebino in s tem omogočijo spletni dostop do svojega vmesnika, kar omogoča istočasno iskanje med najbolj raznolikimi vrstami virov.⁹ Z novo tehnologijo omogoča neposreden dostop do zemljevidov in oblik velikega formata v digitalizirani obliki. Baza podatkov, ki se vseskozi dopolnjuje in posodablja, uporablja tudi gradivo s sorodne strani, imenovane *Hungaricana*,¹⁰ ki je najbolj obiskan del spletne strani in je tudi dostopen v angleškem jeziku. *Hungaricana* je skupno spletno mesto madžarskih arhivov, muzejev in knjižnic. Kot spletni iskalnik je pregleden in vsebuje pomembne povezave do institucij in podatkovnih baz. Vsebuje zelo dobro podatkovno bazo srednjeveškega gradiva različnih madžarskih institucij, celotna baza le-teh presega 200.000 digitaliziranih dokumentov. Obenem ima podatkovne baze digitaliziranega arhivskega gradiva novejših zgodovine, zanimive podatke in gradivo zvokovnega arhiva Inštituta za muzikologijo, zbirke digitaliziranih urbarjev, *Librii Regii* med letoma 1526 in 1918 ter tudi digitalizirane stare madžarske knjige in javno kolekcijo knjižnice z novejšimi časopisi ter arhivskimi in muzejskimi publikacijami.

9 Magyar Levéltári Portál: Magunkról. <http://www.archivportal.hu/hu/magunkrol/> (dostop: januar 2020).

10 Spletna stran: <https://hungaricana.hu/en/>.

Za pregled so koristne tudi spletne strani, kot je *ArchiveNet*,¹¹ ki jo je ustvaril Madžarski nacionalni arhiv leta 2011 kot novo pobudo arhivski stroki za zanimanje za 20. stoletje. V osnovi je šlo za revijo, nato pa so z letom 2016 stran prenovili in dodali tematike iz gospodarske in socialne zgodovine ter osebne dokumente – vse od časopisov, spominov, dnevnikov ipd.

Na spletni strani *Elevektar.hu*¹² pa najdemo pregledno gradivo dveh arhivov, in sicer gradivo Državnega arhiva Madžarske in Mestnega arhiva Budimpešta. Spletna stran ponuja možnost do več vsebin s prijavo na portal, kjer se lahko nato vpišete kot raziskovalec, če bi želeli pregledati dokumente, shranjene v arhivu, kot stranka, če želite kopije dokumentov shranjenih v arhivu, ali pa kot ustvarjalec, če želite informacije o postopkih upravljanja podatkov in pravilih prenosa dokumentov v arhiv ipd.

Koristen portal je tudi AOL – *Adatbázisok Online* (<https://adatbázisokonline.hu/>),¹³ povezan z državnim arhivom Madžarske v Budimpešti, ki vsebuje kar nekaj podatkov o Prekmurju pred letom 1918 in v času madžarske okupacije 1941–1945. Na portalu najdemo npr. registrirana društva, ki so bila ustanovljena v večjih mestih, kot so Dolnja Lendava, Beltinci in Murska Sobota. Vsebuje pa tudi podatkovno bazo mikrofilmov za nekatere matične knjige krajev v Prekmurju, med njimi tudi judovske matične knjige Murska Sobota.¹⁴ Za kraj Dolnja Lendava so nekaj časa bile dostopne tudi pri Pokrajinskem arhivu Maribor, ki je gradivo od tam preslikalo oz. digitaliziralo v PDF-format.

¹¹ Spletna stran: www.archive.net.hu.

¹² Spletna stran: <https://www.elevektar.hu/>.

¹³ Njena predhodnica je še delujoča internetna stran *AdatbázisokOnline* (<https://old.adatbázisokonline.hu/>).

¹⁴ Matične knjige na seznamu: rojstna (1835–1895), poročni (1835–1895; 1835–1895) in matična knjiga smrti (1835–1895). Letos februarja je Pokrajinski arhiv Maribor prejel od murskosoboške upravne enote gradivo, za katero se je zdelo, da je izgubljeno, in sicer matične knjige za judovske skupnosti Beltinci in Dolnja Lendava. Najstarejši vpis najdenih matičnih knjig (rojstnih, poročnih in mrljskih) je iz leta 1828. Knjige so v postopku digitalizacije in restavriranja. Raziskovalcem bodo po obdelavi dostopne v spletni bazi arhiva (spletni vir: <https://www.facebook.com/152090878203749/posts/2837797342966409/>).

Digitalizacija gradiva poteka tudi preko projektov in s podporo državnih institucij. Eden izmed projektov, ki zajema tudi območje Prekmurja, je digitalizirana zbirka podatkov o vojaki v prvi svetovni vojni. Ta znanstveni projekt spletne baze je trajal od leta 2012 in je dostopen na spletni strani *katonahoseink.militaria.hu*. Prva predstavitev spletne strani bi bila 14. septembra 2020 na Inštitutu in muzeju vojaške zgodovine v Budimpešti, ki jo je inštitut pripravljaj s pomočjo in sodelovanjem Madžarskega državnega arhiva ter županijskih in inozemskih arhivov.¹⁵ Doktorica etnologije Mária Kepené Bihar pravi, da »gre za edinstven evropskih projekt, ki je v osmih letih digitalizacije in obdelave informacij uredil bazo podatkov z okoli milijon in pol madžarskih vojakov«. ¹⁶ Podatkovna baza zajema podatke z ozemlja celotnega dela ogrske monarhije. Iskalnik je zelo preprost za uporabo. Posebna zanimivost le-tega je, da zbrane podatke o vojaki lahko registrirani uporabniki dopolnjujejo z lastnimi podatki. Tako stran postane izredno zanimiv vir predvsem za raziskovalce rodoslovja, vojaške zgodovine in raziskovalce prve svetovne vojne.

Spletni portal EPA

Digitalni spletni portal, ki se imenuje Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA), vsebuje predvsem digitalizirano arhivsko zbirko časopisne in druge periodike v madžarskem jeziku. Nastal je na pobudo Madžarske digitalne knjižnice, da ustvari bibliografsko zbirko podatkov in register madžarske elektronske periodike ter nudi storitve gostovanja za določene tekoče vire. Digitalizirano gradivo s portala izvira predvsem iz arhiva državne knjižnice Széchényi. To je tudi knjižica, ki hrani lokalne časopise in gradivo pomembno za raziskovanje Prekmurja. Glavna naloga portala je predvsem producirati in vzdrževati centralizirano in dobro organizirano bazo ter olajšati iskanje po bazi podatkov, ki omogoča dostop do informacij madžarskih digitaliziranih revij,

¹⁵ »I. világháborús magyar katonai adatbázis.« Mostovi – Hidak, magazinska informativna oddaja. Ljubljana: TV Slovenija, 2. oktober 2020. <https://www.rtvlo.si/hidak/prispevek/174722219> (dostop: oktober 2020).

¹⁶ Prav tam.

promocije publikacij in distribucijo virov.¹⁷ Portal vsebuje raznovrstno časopisno periodiko od strokovnih, znanstvenih in kulturnih revij, poljudnih in regionalnih časopisov, muzejskih publikacij do letopisov in znanstvenih publikacij ne le humanističnih in družboslovnih smeri. Večina publicistike je novejšega nastanka in še v izdajanju. Skupno je naloženih 3.895 publikacij in časopisov. K digitalizaciji velikega opusa gradiva je pripomogla povezava digitalne knjižnice z Madžarsko državno knjižnico, s katero sta ažurno zbirali in omogočali prosto spletni dostop do polne vsebine periodičnih publikacij, in sicer na podlagi medsebojnih dogovorov med knjižnico in založniki virov.¹⁸ Pospešen razvoj digitaliziranja se je začel leta 2003 in je povzročil, da nekatero periodiko v digitalni obliki lahko najdemo izključno v EPA.

Slika 1: Del naslovne strani portala digitalne periodike.

Portal je v celoti v madžarščini, le pomembnejši nazivi na naslovni strani so tudi v angleškem jeziku. V naslovnem delu spletne strani so razdelana okna, ki vsebujejo podatke in kontakte portala, novice in informacije, razne povezave in celoten seznam digitaliziranega gradiva. Internetna stran je zelo praktična, saj omogoča iskanje po različnih ključih. Izstopata predvsem iskanje po naslovu in brskanje po temi, ki pa je razdeljeno na štiri možnosti, in sicer na naravoslovne znanosti, tehnične vede, gospodarske in socialne vede ter humanistiko, kulturo in literaturo. Omogoča pa še iskanje po naslovu članka, celotnem besedilu in hitro iskanje po periodičnih publikacijah, kjer se lahko išče po naslovu, letu izhajanja, tematiki, zvrsti gradiva ali številki publikacije.

Portal je izredno pomemben za raziskovanje Prekmurja, saj ima v bazi lokalne in regionalne časopisne vire, ki omenjajo indice o Prekmurju.

¹⁷ Elektronikus Periodika Archivum Adatbázis: About us. <https://epa.oszk.hu/html/aboutus.html> (dostop: januar 2020).

¹⁸ Elektronikus Periodika Archivum Adatbázis: Bemutató. <https://epa.oszk.hu/html/bemutatas.html> (dostop: januar 2020).

Prva prednost je to, da vsebuje tako množico digitaliziranega časopisja in revij, da je s splošnim iskanjem določenih gesel možno dobiti tudi informacije iz širšega madžarskega digitaliziranega gradiva, ne le tistega, izhajajočega v Prekmurju in bližnji okolici, temveč tudi omembe v največjih madžarskih časopisih, ki so izhajali večinoma v Budimpešti. Vedno se najde kakšna informacija več. Določeno gradivo, ki je do zdaj dostopno na spletu, lahko najdemo izključno na spletnem portalu madžarske spletne periodike.¹⁹

Na madžarskem portalu EPA so naloženi časopisi *Alsó-Lendva és Vidéke* (1897), *Alsó-Lendvai Híradó* (ohranjene številke iz obdobja 1898–1899) in *Délzala, Muraköz: helyi érdekű vegyes tartalmú lap* (številke iz obdobja 1884–1918 in 1941–1944), *Muraszombat és vidéke* (številke iz obdobja 1884–1919 in 1941–1945) ter mnogi drugi, ki pridejo v poštev.

Druga prednost tega portala je, da ima digitalizirano arhivsko gradivo iz državne knjižnice v Budimpešti optično prepoznavanje znakov (OCR), ki omogoča izrazito hitrejšo in lažje raziskovanje. Čeprav je potrebno izpostaviti, da pri prepoznavanju znakov včasih ne zazna preglasov na črkah, kot so *á, é, í, ó, ú, ő, ű, ö, ü*, ki so značilni za madžarski črkopis. Do težav prihaja tudi pri zaznavanju črke *y*, ki je v črkopisu kar pogosta v vezavah *ny, gy, ty*. OCR zaznavanje izbranih gesel pa je odvisno tudi od kvalitete arhivskega vira in skeniranega dokumenta. Prednosti so tudi stabilen dostop, enotni tehnični standardi in načela oblikovanja, obenem je večina gradiva v formatu HTML in PDF s funkcijo prepoznavanja znakov. Edina slabost digitalnega portala EPA je, da je za iskanje časopisja oz. odpiranje posameznih števil, ki so urejene po istem ključu, potrebno nekoliko več korakov. Portal nima možnosti odprtja vsega naenkrat in ne omogoča pretočnosti. Tudi samo odpiranje PDF datotek je nekoliko počasnejše.

¹⁹ Izjema: EPA nima digitaliziranega II. letnika (1890) časopisa *Alsó-Lendvai Híradó*, medtem ko ga knjižnica Lendava ima. Pri tem moram opozoriti, da pri letniku 1890 nekaj števil manjka, saj se niso ohranile.

SPLETNI PORTAL ARCANUM

Portal, imenovan *Arcanum* (ADT), je zaseben portal podjetja Arcanum Database Ltd., lociranega v Budimpešti, in trenutno predstavlja vodilno ponudbo digitaliziranih vsebin. Je podatkovna zbirka in informativno pomagalo Madžarskega državnega arhiva v Budimpešti. Portal zagotavlja dostop in možnost iskanja po najpomembnejših tiskanih virih, torej znanstvenih in strokovnih revijah, tednikih in dnevnih časopisih, digitaliziranih enciklopedijah, tematskih knjižnih zbirkah ipd. Portal je brezplačen za osnovno iskanje podatkov z zelo omejenim prenosom in ogledom digitaliziranih datotek. Brezplačno omogoča dostop do zemljevidov, *Hungaricane* in do referenčne knjižnice, ne pa do digitaliziranega arhivskega gradiva – digiteke. Za to je potrebno plačati, saj podjetje samo v celoti digitalizira in obdeluje gradivo že večmilijonskih besedilnih datotek. Cene dostopa so različne in variirajo glede na časovno komponento naročnine.²⁰

Slika 2: Naslovna stran spletnega iskalnika portala Arcanum.

Baza je dostopna v madžarskem in angleškem jeziku. Vstopna spletna stran je oblikovno zelo privlačna, saj vsebuje fotografijo v ozadju, pomembnejše ključne napise v primerni velikosti in spletni brskalnik v centru strani. Je minimalistična. Ob kliku na ikono Arcanum si lahko pogledamo tudi izseke digitalizacije arhivskega gradiva v praksi,

20 Za fizično osebo 24 urni ogled strani stane 10 evrov, mesečna naročnina je 20 evrov, polletna naročnina 70 evrov in letna 100 evrov. Več na Arcanum Digiteca: Subscription – Prices. <https://www.arcanum.hu/en/adts/subscription-prices/> (dostop: januar 2020). Na naročnino imajo tudi praznične popuste in pa občasno tudi omogočajo brezplačen dostop do baz podatkov za namene promocije.

prikažejo tudi digitalizacijo zemljevidov večjega formata. Temu sledi citat njihovega CEO direktorja: *»Naša kultura se lahko razvija, če smo zmožni doprinesti z naših spominov na preteklost, splošnega znanja in identitete na veliko ljudi; in vse to na način, da spodbujamo željo po nadaljnjem premisleku.«*²¹ Pred tem je stran krasil citat: *»Kjer se konča Google, tam se začne Arcanum.«* Nato sledi nazorna predstavitev brezplačne storitve in plačljive digiteke, ki je označena kot premium storitev.

Naslovna glava spletne strani vsebuje informacije o podjetju, podatkovni bazi, tehnologiji digitaliziranja in kontakt. Spletna stran je v ustreznem formatu in optimizirana, kar je vidno pri hitrem nalaganju strani in odpiranju podatkovnih baz. Stran je ažurirana, saj pri podatkih o podjetju in kontaktu vsebuje povezave do najnovejših objav na *facebook profilu*, s čimer se tudi bolje promovira.

Sam iskalnik omogoča iskanje po vseh digitaliziranih podatkovnih bazah in po njihovem celotnem besedilu zelo enostavno in hitro. Vsebuje indice krajevne zgodovine in omogoča iskanje konkretnih oseb v časopisju, znanstvenih člankov, virov na posebno temo, tudi raziskave rodoslovja ipd. Portal omogoča, da v digitaliziranih primarnih in sekundarnih virih najdemo nove informacije, ki so za raziskovanje Prekmurja pred letom 1920 in tudi za čas madžarske okupacije v letih 1941–1945 zelo pomembne. Najti je predvsem drobce informacij.²²

ADT je tudi izhodišče za »madžarske raziskovalne projekte«. Zbirka vsebuje vse od glavnih monografij, serij, periodičnih publikacij in dokumentov o družinski zgodovini do številnih naslovov in seznamov stikov.²³ Obenem vsebuje številne dnevne in tedenske časopise od sredine 19. stoletja do danes. Ja tudi odlično izhodišče za madžarske rodoslovne raziskave, ki zajemajo tudi območje Prekmurja.

21 Arcanum. <https://www.arcanum.hu/hu/> (dostop: februar 2020).

22 Najti je informacije o registraciji društev pred letom 1920, npr. Judovskega ženskega dobrodelnega društva v Murski Soboti in Dolnji Lendavi.

23 Arcanum Digitheca. <https://www.arcanum.hu/en/adt/> (dostop: februar 2020).

Portal v osnovi omogoča brskanje po digiteki in knjižnicah ter ima izjemno zbirko zemljevidov,²⁴ povezavo do portala madžarske kulturne dediščine *Hungaricana*. Podjetje *Arcanum* se razvija v smeri ne le digitaliziranja knjig in dokumentov ter zemljevidov, temveč tudi v reproduciranje umetnosti. Do danes omogoča dostop do 26.778.293 digitaliziranih strani vsega gradiva.²⁵

Da se na kratko vrnem še k digiteki ADT in opišem samo iskanje gradiva. Kot sem že omenila, se v iskalniku išče po celotnem naloženem in razpoložljivem digitaliziranem gradivu, ki je raznovrstno. Na spodnji fotografiji vidimo npr. vnos besede Murska Sobota (*Muraszombat*) in zadetke, ki se prikažejo. Najdenih je bilo 24. 106 rezultatov, prikazanih pa 5000 omemb mesta. Pri tem vnosu so bili v prvi vrsti najdeni letopisi državne gimnazije Murska Sobota iz leta 1941, nato sledi literatura, omembe v časopisih ipd. Poleg vsake najdbe je glavni naslov digitaliziranega predmeta (letopisi, časopis, knjiga) ter prva stran fotografije, s pomočjo OCR funkcije pa je označen izsek najdbe besede v besedilu.

Na desni strani iskalnika lahko preveliko število rezultatov zmanjšamo glede na različne kriterije – na izbrano zbirko, časopis, leto izdaje, tematiko, dokumente z ali brez ilustracije ter datum nalaganja digitaliziranega gradiva.

Arcanum ima v primerjavi z EPA, ki vsebuje bolj staro časopisje, naloženo tudi literaturo, omembe v centralnih časopisih, knjigah, učbenikih in raznih popisih. *Arcanum* ima tudi več naloženega digitaliziranega gradiva in deluje hitreje ter ima predvsem manj korakov. Je veliko bolj pregleden in prijazen do uporabnika.

24 Zemljevide si je mogoče ogledati v 3D tehniki. Mapire je nastal s sodelovanjem naslednjih institucij: Avstrijskega državnega arhiva, Madžarskega državnega arhiva, Urada vlade v Budimpešti, Hrvaškega državnega arhiva, Madžarskega vojnega arhiva, Mestnega arhiva Budimpešta, oddelka za geofiziko in vesolje, znanstvenega svetovalca dr. Timarja Gaborja in Arcanuma kot razvojnika in izvajalca projekta.

25 Spletna stran: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/> (dostop: marec 2020).

Slika 3: Izsek iskanja po digiteki celotne zbirke na besedo Murska Sobota.

ZAKLJUČEK

V prispevku sem skušala predstaviti slovenskim raziskovalcem malo manj znane spletne iskalnike in digitalne baze, ki se dotikajo raziskovanja Prekmurja, obenem pa so zanimivi tudi za raziskovalce madžarske zgodovine, obče novejša zgodovine idr. Obstaja še veliko drugih digitalnih iskalnikov in spletnega gradiva, ki je v procesu digitaliziranja, del projektov ipd.

Čeprav je krog raziskovalcev, ki se ukvarjajo z zgodovino Prekmurja, majhen, bi morale imeti dostop do plačljivih podatkovnih baz in spletnih strani, kot je *Arcanum*, vse izobraževalne in raziskovalne institucije na Slovenskem, ki se ukvarjajo z obmejno zgodovino, narodnimi vprašanji, regionalno zgodovino in drugimi tematikami.²⁶

²⁶ Po podatkih spletne strani Arcanum ima trenutno med institucijami v Sloveniji registriran dostop le Knjižnica- kulturni center Lendava.

SEZNAM VIROV IN LITERATURE

Spletni Viri

Arcanum Digitheca. <https://www.arcanum.hu/en/adt/> (dostop: februar 2020).

Arcanum Digiteca: Subscription – Prices. <https://www.arcanum.hu/en/adt/subscription-prices/> (dostop: januar 2020).

Archiveportal. <http://www.archiveportal.hu/hu/> (dostop: januar 2020).

Hungaricana. <https://hungaricana.hu/en/> (dostop: januar 2020).

Knjižnica in kulturni center Lendava. <https://www.kl-kl.si/domoznanstvo/digitalna-periodika/> (dostop: januar 2020).

Kuzmič, Franc. Arhivski viri za raziskovanje protestantizma v Sloveniji. Spletni vir: <http://www.pomurski-muzej.si/izobrazevanje/gradiva-pomurja/gradivo/arhivski-viri> (dostop: januar 2020).

Magyar Levéltári Portál: Magunkról. <http://www.archiveportal.hu/hu/magunkrol/> (dostop: januar 2020).

AdatbázisokOnline <https://old.adatbazisokononline.hu/> (dostop: januar 2020).

Pokrajinska knjižnica Murska Sobota. <https://www.ms.sik.si/digitalna-knjiznica/digitalizirani-casopisi/> (dostop: januar 2020).

»I. világháborús magyar katonai adatbázis.« Mostovi – Hidak, magazinska informativna oddaja. Ljubljana: TV Slovenija, 2. oktober 2020. <https://www.rtvsl.si/hidak/prispevek/174722219> (dostop: oktober 2020).

Literatura

Ajlec, Kornelija. K prvim korakom v zgodovino: Smernice za izdelavo seminarskih nalog iz sodobne zgodovine. Gradivo za interno rabo. 2. izdaja. Ljubljana, 2015.

Leskovec, Antoša in Aleksandra Serše. Vodnik po arhivskem gradivu o Prekmurju v Arhivu Željezne županije v Sombotelu (1849–1860) 1. del. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

Šovež Lipovšek, Gordana. »Arhivsko gradivo o priključitvi Prekmurja 1918–1924 v slovenskih in madžarskih arhivih = Archival Sources on the Incorporation of Prekmurje into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1924) Kept in Slovenian and Hungarian Archives.« V: "Mi vsi živeti ščemo": Prekmurje 1919, okoliščine, dogajanje, posledice: povzetki = "We all want to live": Prekmurje 1919, circumstances, events, consequences: summaries, ur. Žiga Zwitter, 15–18. Ljubljana: SAZU, 2019.

Šovež Lipovšek, Gordana. »Arhivsko gradivo za Prekmurje v 19. in 20. stoletju s posebnim poudarkom na madžarskih fondih.« V: Varstvo arhivskega gradiva privatne provenience: zbornik referatov, ur. Andrej Nared, 22–27. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2005.

KONTAKTI AVTORJEV

AUTHORS' CONTACT INFO

Žiga Blaj, magister zgodovine

Trg revolucije 7a, SI – 1420 Trbovlje, Slovenija
ziga.blaj18@gmail.com

Sindi Časar, mlada raziskovalka

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
sindi.casar@ff.uni-lj.si

**Lara Iva Dreu, magistrica profesorica zgodovinein diplomirana
anglistka**

Črmlja 10, SI – 2254 Trnovska vas, Slovenija
dreu.lara@gmail.com

asist. dr. Božidar Flajšman, profesor likovne umetnosti

Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Aškerčeva cesta 2, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
bozidar.jozef.flajsman@ff.uni-lj.si

Monika Kastelic

Lanišče 11c, SI – 1291 Škofljica, Slovenija
kastelicmon@gmail.com

**Petra Kim Krasnić, mag. prof. zgodovine in ruščine, doktorska študentka
na Oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani**

Na jami 3, SI – 1000 Ljubljana, Slovenija
petra.krasnic1@gmail.com

**Nika Radi, univerzitetna diplomirana anglistka in univerzitetna
diplomirana zgodovinarica**

Titova cesta 100, SI – 8281 Senovo, Slovenija
nika.radi@gmail.com

